

BUDAPEST RÉGISÉGE

A FŐVÁROS TERÜLETÉN TALÁLT MŰEMLÉKI
TÖRTÉNELMI NEVEZETESSÉGŰ HELYEK LEÍRÁSA

A FŐVÁROSI KÖZGYÜLÉS 1889. ÉVI 506. SZ. HATÁROZATA ALAPJÁN

SZAKFÉRFIAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR

F. BT. A FŐV. RÉGÉSZETI SZAKBIZOTTMÁNY ELNÖKE.

I.

TARTALOM:

Beyezetés. Irta GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.

A legújabb aquincumi ásatások. 1887—1888. Irta Dr. KUZSINSZKY BÉLA.

BUDAPEST.

A FŐVÁROS KIADÁSA.

1889.

BEVEZETÉS.

Ó-BUDA=AQUINCUM. AZ 1880—1888-IK ÉVI ÁSATÁSOK
KEZDETE ÉS LEFOLYÁSA.

IRTA

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.

9162

1997-11-24

Rev. '90

Sok évszázadon át sűrű homály borítá Ó-Buda multját, hol hajdan a mai Budapest bölcsője állott. Azóta, hogy Justinianus keleti császár vagy azért, mivel a Duna balpartjáról minduntalan betört barbár népek dúlásai következtében elpusztított Pannónia a birodalomra nézve értéktelenné vált, vagy mivel tovább megtartani nem bírta, azt 548-ban Kr. u. a longobardoknak engedé át, mikor tehát Aquincumból is a római őrség örökre elvonult — azóta majdnem ezer év múlt el, míg I. Mátyás király korában annak emléke, hogy a királyi székhely közelében hajdan hatalmas római város virágzott, a hazai történelem látóhatárán ismét fölmerült.

De a történetírás akkori gyarlóságánál fogva e látóhatár homályos és korlátolt vala. Néha sok század eseményeit → ezek közül is nem mindig a legfontosabbakat — sovány mondatokba foglaló krónikák, az itt-ott talált hagyományok korábbi följegyzéseinek gyakran ferdített vagy megtoldott leírásai, ezekkel vegyesen pedig merő mesék és koholmányok: ezek valának a középkori történetírás közönséges termékei. És minél távolabb állottak e krónisták a kortól, a melyről írtak — pedig nagy része a vízőzönnél vagy legalább is Trója elestén kezdte — annál nagyobb tere nyílt a mesének s a fictionnak. A történelmi tények között a kapcsolatot más bizonyíték hiányában saját képzeletökben keresték, és ezeket különféle költeményekkel — mint egy újabkori történetíró mondja — «álmaik» elbeszélésével hálózták körül, melyeket az utókor valóknak hitt.

Ennek föltűnő példáját látjuk Aquincum történetében. Ennek neve a rómaiak elvonulása után feledésbe ment, s körülbelül két század mulva, a VIII. század második felében egy frank krónista azt írta, hogy «Trója eleste után Aeneas népe egy részével Itáliába költözött, a trójaiak másik része pedig Priamus és Antenor vezetése alatt, a Palus Moetis felé menekülve — innét egész Pannoniáig jutott, és itt *Sicambria* nevű várost épített, hol azután a trójaiak ezen utódai sokáig laktak, és megerősödve, Valentinian császárnak az alamannok legyőzése által nagy szolgálatot tettek, ki nekik ennek fejében tíz évi adómen-

tességet ígért, de mivel az adót a tíz év elteltével is megtagadták, a császár hadai reájok törtek, és ők azután a Rajnánál telepedtek le». Ez Sicambriának legrégebb nyoma, melyre a «Gesta regum Francorum» VIII. századbeli, ismeretlen szerzőtől való krónikában akadtam.¹ Hiában nevezték el a tudósok a «Gesták» szerzőjét «Anonymus fabulator»-nak, a Sicambriáról és annak eredetéről írt fabuláját ott találjuk a 818. évvel végződő moissaci Chroniconban² és a Schönvisner részéről közölt³ XII. századbeli «Annales Urspergenses» elbeszélésében is. A mi magyar krónistáink pedig reá fogják, és az utánuk következett valamennyi magyar író is azt vallotta, hogy az Ó-Buda közelében és annak helyén hajdan állott várost Sicambriának hívták, de a mi krónistáink nem mulasztották el, hogy a frankok «elődei», a trójaiak részéről épített Sicambriát ne magyar díszben mutassák be a közönségnek.

Először is a Kún László korában írt Kézai Simon Sicambriában szállásolja el Attilát, azt mondván róla, «hogy sajátkezűleg itt ölte meg Buda testvérét, és holttestét a Dunába dobatta, mivelhogy az a testvérek számára kijelölt határon túl terjeszkedett, és Sicambriát magáról nevezette el Budának, pedig úgy a húnoknak, mint a többi népeknek meg volt parancsolva, hogy azt Etelevárosnak hívják: minek azonban csak a németek engedelmeskedtek, és merő félelemből e várost Echulburcnak, — a húnok ellenben keveset hajtván a parancsra, úgy mint előbb: Ou-Budának neveztek vala».

Ugyanezt, és majdnem ugyanazon szavakkal mondja az 1473-ban megjelent Chronicon Budense: «Attila seregével Sicambriánál tömlőkön kel át a Dunán, itt ütközik meg Matrinus és Veronai Detricus hadaival, és legyőzi őket; Sicambriában telepedik le, hadjárataira innét indul és ide tér vissza.»

Ezek nyomán Thúróczy János, tíz évvel később (1482-ben), napvilágot látott krónikájában, mely lényegében az előbbi kettőnek hasonmása, szintén Sicambriának nevezi a régi várost, melynek omladékain Ó-Buda épült; ezen felül pedig eme város eredetére nézve külön elbeszéléssel kedveskedik olvasóinak. «A hagyomány szerint — úgymond — Franco, Páris fia, Priamus Trója királyának unokája, Trója földulása után sok néppel Pannoniába jött és a Sycan hegy tövében, a Dunának is nevezett Ister folyam mellett nagy várost épített, és ezt az ép említett Sycan hegytől Sicambriának hívatta. Azután a keleti népektől féltében nyugat felé költözött, ott elfoglalt a Sycana folyó (nyilván Sequana) mentén egy tartományt, mely a fentebbi Francotól Franciának neveztetett; ott

¹ Recueil des historiens des Gaules, et de la France par Dom Martin Bouquet. Paris 1869. II. 542. lapon.

² Vetus chronicon Cenobii Moissiacensis. u. o. 648. lapon.

³ De ruderib. lacon. stb. 208. 209 lapon.

is épített egy várost, mely atyjának emlékére Parisnak lőn elnevezve». Nyilvánvaló, hogy e mesét a frank krónisták valamelyikétől vette, kik a frankokat a trójaiak nemzetségéből egyenes ágon származtatták le, miben oly férfiak is, mint Szt. Jeromos és Szt. Gergely toursi püspök, a francziák jeles történetírója, erősen hittek.*

Úgy látszik azonban, hogy a «Sycan» hegyet Túrócz mester földözte föl, mintegy meghonosítani, és ez által megkedveltetni akarván az ettől elnevezett Sicambriát. Én ugyan ily nevű hegy nyomára sem a külföldi krónikákban, sem pedig saját okmánytárainkban nem akadtam.

Meg kell még említenünk, hogy Béla király névtelen jegyzője, legrégiebb krónistánk, Sicambriát nem ismeri. Ő Attilát Pannoniába, a Duna mellékére költözteti; «a király székvárosául választott helyen — úgymond — a régi épületeket helyreállíttatni és a várost erős fallal körülvétni rendelé, mely magyarul Budu-uar, a németeknél pedig Ecilburgnak neveztetik». És a hol később Árpádról szól, ki szintén itt ütötte föl székhelyét, mindig csak Attila városát és palotáját, gyakrabban pedig Ecilburgot említi.

A mi krónistáink tehát arról, hogy a régi város, melynek romjait Ó-Budán látták, római eredetű, nem tudtak semmit, és ezen annál inkább kell csodálkoznunk, mivel I. Mátyás király korában, midőn Geréb László budai prépost, alcancellár és későbbi kalocsai érsek, alapos föltevés szerint a budai chroniconnak, és Thúrócz János királyi ítélőmester, a Chronicon Ungaricum összeállítója és kiadója élt, az ő Sicambriájuk romjai egész nagyságukban még megvoltak; olvashatták az akkor bizonyosan még nagy számmal megvolt és e helynek Aquincum nevével tanuskodó fölíratokat; de Mommsen szerint a tudománykedvelő Hunyady Mátyás uralkodása alatt már a római régészet tudományos művelése is lábra kapott volt; mert Rómer Flóris a magyar nemzeti múzeum római fölíratos emlékeit ismertető Desjardins-féle műhöz írt bevezetésében a hazai régészetre vonatkozó kútfők jegyzékében *Antiquus* és *Appianus* neve alatt két gyűjteményt említ, melyek legnagyobb részt Budáról, azonkívül pedig Szt-Endréről, Komáromból, Tatáról, Győrből, Tétényről, Siklósról, Solymárról, továbbá Penteléről és Daciára is vonatkozó igen régi, nagybecsű fölíratokat («Inscriptiones sacrosanctae vetustatis») foglal magában. E két gyűjteményt Mommsen földözte föl és azt mondja rólok véleményképen, hogy ezek Corvin Mátyás uralkodása és valószínűleg pártfogása alatt készültek.**

* Gregorii Episcopi Turonensis historiae Francorum epitomata per Fredgarium Scholasticum. Bouquet fentidézett gyűjteményének 493. lapján.

** L. Desjardins Ernő m. n. muzeum római fölíratos emlékeit Rómer Flóris kiadásában a Bevezetés xi. lapján.

De hát a mi krónistáinknak Sicambriától forrott a fejök és ez akadályozta őket abban, hogy Aquincumra ismerjenek.

Midőn azután Bonfini Antal, a későbbi «*Rerum Hungaricarum Decades*» írója, Mátyás király meghívása folytán 1485-ben Budára került, és itt mint a görög és latin írók hírneves magyarázója a királyné fölolvadója lett, meg kellett neki ismerkednie a budai és a magyar chronicon már említett szerkesztőivel is, kiknek művei, mint láttuk, ekkor már nyomtatásban is megjelentek volt, és ekkor tudomást vett Sicambriáról is. A nevet magát Decadeseibe átvette ő is, de érezve azt, hogy a régi város eredetéről Thúróczy után elterjedt mondát minden további bizonyíték nélkül saját történelmi művébe föl nem veheti, minden kétséget kizáró történelmi bizonyítékot keresett neki, és ezt meg is találta — saját fejében.

Decadeseinek mindjárt elején azt hozá hírül, hogy midőn Ó-Budán Beatrix királyné számára épült palota alapjainak árkait ásták, egy római föliratos kőre bukkantak, mely fölirat arról tanuskodik, «hogy itt a Sicambrok legiója állott őrségen, hogy e várost e legió építé, és magáról nevezé el Sicambriának». És magát a föliratot is közölte egész terjedelmében. Magyar történelme először 1543-ban jelent meg és a Sicambriát illetőleg közölt fölirat bejárta és foglalkoztatta az akkori egész tudós világot. A külföldiek nem voltak felőle egy véleményen; némelyek, mint Lazius, Jordán Kristóf, Bombardi föltétlen hitelt adtak Bonfininek; mások ellenben, mint Cellarius és Ortelius azt vitatták, hogy Ptolemæus Aquincumának, ki azt 150-ben Kr. u. első említi, Ó-Budán kívül más helye nincs. Marsigli, ki pedig a Duna mellékét és különösen Ó-Budát jól ismerte, Sicambriáról mélyen hallgatott, nem akarva talán földije, Bonfini hírnevének ártani.

A magyarok azonban, jelesül Oláh Miklós, Verancz Antal, Bornemisza Tamás, Inchofer, Bél Mátyás és mindnyájan, kik I. Mátyás király korától kezdve egész a múlt század végéig erre vonatkozólag valamit írtak, erősen hívék, hogy a régi város neve, melynek romjain Ó-Buda épült, Sicambria volt. Hogyan is mert volna ezen valaki kételkedni, midőn ezt a nagy király udvarán együtt élt három oly nevezetes ember állította volt, minő Geréb László, Thúróczy János és maga a király történetírója Bonfini vala.

Ezer év folyamán tehát a krónikák Aquincumról mélyen hallgattak, még a neve is feledésbe ment; a midőn pedig megszólaltak, álnevet adtak neki, mely alatt három további századon át lappangott úgy, hogy ez alatt szinte lehetetlen volt reá ismerni.

Végre a múlt század végével Schönvisner István m. kir. egyetemi könyvtárnok e kóhalmányról a leplet lerántá és helyreállítá Aquincum nevét és tör-

ténetét. 1783-ban Ó-Budán a mostani Flórián-utczában mésznek való gödör ásása közben nagyszerű római fürdő maradványai tárultak föl, melynek leírásához Schönvisner, Mária Terézia királyné egyenes meghagyása folytán, azonnal látott, és erről írt jeles műve: «De ruderibus laconici caldariique Romani» az akkori időhöz képest, sőt most is díszesnek mondható kiadásban, még ugyanazon évben jelent meg. Ebben a római fürdő minden részleteinek fejtegetése mellett a dolog rende szerint kiterjeszkedett Aquincum történetére is, leírta az itt állomásozott legio II. adjutrix viselt dolgait, a fölíratos emlékeket, melyek keze ügyére estek, külön fejezetben pedig kimutatta, hogy Bonfini Sicambriája merő koholmány. «A talátnak állított fölírat — úgymond — hamis, sem alakjára, sem tartalmára nézve nem felel meg a valóságnak, sicambriai legiót és ily nevű várost Pannoniában a római és a görög írók nem ismernek, ilyen név az itt feles számmal talált fölíratok egyikén sem fordul elő. És hová lett Bonfin köve? ezt rajta kívül nem látta senki». Szóval Schönvisner alaposan tönkre tette Bonfin meséjét. Hozzá tehetjük, hogy Schönvisner óta százakra menő fölíratos emlék került Ó-Budáról a múzcumba, de Sicambriának egyikén sincs legkisebb nyoma.*

Schönvisnernek ezen monographiája Aquincum történetére nézve korszakot képez; ez az első, valóságos történelmi alapokra fektetett, alapvető mű. Mellékéseknek mondható némely pontokra nézve helyreigazításra szorúl ugyan,**

* Koholmánynak tarthatjuk Bonfinnak, a hírhedt fölíratos kő föltalálásához fűzött és ennek valóságát mintegy jobban föltüntetni akaró megjegyzését is, mintha Beatrix királyné számára külön palota épült volna Ó-Budán. Ez annál kevésbbé látszik valószínűnek, mivel Ó-Budán — mint ezt «Néhány adat Pannonia és Ó-Buda múltjáról» a Pulszky-albumban megjelent értekezésemben okmányokkal, és mint hiszem meggyőzőleg beigazoltam, különben is már két királyi vár volt. Az egyik a régi Ecztburg — Etele-vára, az Árpádok, és a vegyes házakból származott királyok, és királynék székhelye —, az utolsó, ki benne lakott, Zsigmond király második neje Cillei Borbála, Etzilburgot 1425-ben igazította helyre; — a másik várat a budai káptalantól I. Lajos király szerezte meg 1355-ben csere útján, melynek használatáért addig a királyi kincstártól egy márká arany járt a káptalannak. Minek építettek volna tehát Ó-Budán még egy harmadik várat? Tudommal az erről szóló tudósítás is csak Bonfinnál fordul elő.

** Ilyenek: 1. A II. rész III. fejezetében a római agyagműveken, különösen téglakon előforduló bélyegjegyek fontosságáról szólván említi, «hogy Ó-Budáról került téglát látott, melyen a trónon ülő I. Lajos király liliosos jogarával és nevét jelző gót fölírat volt ábrázolva, és hozzá teszi, hogy e király, midőn Visegrádról, Pest-Ujvárra — a mai Budára tette át székhelyét, ezt sok középülettel díszíté föl, melyekhez a téglák a rómaiak példájára a király bélyegével voltak ellátva». «Nagy Lajos soha nem lakott Budán, hanem Ó-Budán; arra legalább, hogy Zsigmond előtt, ki az ő «fris», vagy is hamar épült palotáját 1417—1420 évek táján építé, valamelyik király állandóul Budán lakott volna, épen semmi történelmi bizonyíték nincsen. Arról sem tudunk semmit, hogy a mai Buda városában főnnállott valamely középület I. Lajos királytól való lett volna. De azt tudjuk, mert okmányilag van bebizonyítva, hogy Ó-Budán ő és édes anyja Erzsébet, az akkori fogalmak szerint nagyszerű, és «csodaszépen» földíszített, és gazdagon megajándékozott szentegyházakat és klastromokat építettek. 2. A Breukokat, kiknek VII. cohorsa Ó-Budán állomásozott, dalmata szlávoknak tartja, és a tőlük maradt voda (víz) szótól származtatja Buda elnevezését, valamint Aquincum is, úgymond, az itteni bőven fakadó vizektől nyerte nevét.» A rómaiak korában a szlávoknak híre sem volt e tájékon. Ők csak az V. század végével és a VI. közepe táján

de nagyban és egészben Schönvisner megbecsülhetlen szolgálatot tett a hazánkbeli római korszak történelmének. A nyolcz évvel előbb, 1780-ban az «Antonini Itinerariumáról» írt Commentárjaiban már felöleli ugyan e tartomány nagyobb részét is, de ebben Aquincumnak is, mint az akkori úthálózat egyik gócpont-

jelentkeznek a fekete és az adriai tenger partjain, és nyomulnak lassan nyugot és éjszak felé, midőn a rómaiak hatalma nem csak Aquincumban, de Pannonia legnagyobb részében is már megtört és elenyészett volt. A Breukok pedig kelták valának. Ptolemæus őket az andiantok (Pliniusnál andizetek) után, a többi kelta törzsekkel együtt említi.

A «Buda» név először Szl. Gellért nagyobb legendájában fordul elő, mely gr. Batthyányi Ignác erdélyi püspök szerint (S. Gerardi scripta et acta Albæ Carolinæ 1790) a XI. században iratott. Oklevelekben először 1124. évben II. István korában jó elő (Fejér Cod. diplom. II. 80 l.). Már említi, hogy Anonymus Eczilburgot «Buduuarnak» nevezi. És e részben Horvát Istvánnak igaza lehet, ki a «Buda» nevet magyar eredetűnek tartja «mert «Bud» nevű férfiak nemcsak a Váradi regestrumban, de a XI. és XII. századbeli oklevelekben és számtalanszor előfordulnak» (írja Podhradszky «Buda és Pest» cz. művében), «Etelzburg» pedig utóljára Oláh Miklós «Hungaria et Atila» című könyvében 1536-ban fordul elő: Hungari eam arcem et urbem in præsentia Budam: Teutones vero nunc... Offen vocant». Néhány évvel utóbb Ó-Budának 5000 lakossága a török elől Esztergomba menekült és «Etelzburg» neve feledésbe ment.

De a rómaiak sem nevezték el Aquincumot az itt talált sok vízforrástól, hanem minden föltevés szerint, az itt talált, és azután velők összevegyült Aravisk, vagy Eravisk kelta törzsnek, *Acinco* nevű telepe volt itt, melyet ők latin hangzásúvá változtattak át. Annyi bizonyos, hogy hol a rómaiak maguk alkottak telepet, annak tisztán kifejezett latin elnevezést is adtak; ha pedig egy már lakott és névvel bírt helyen telepedtek meg, ahoz csak latin hangzású ragot fűztek, minek számtalan példáját tudnók fölhozni. Minden latinos hangzása mellett, etymologiailag Aquincum nem jelent semmit. És nem kell felednünk, hogy a későbbi időben Ammianus Marcellinus, a Notitia dignitarum, a Fasti consulares, és az Itinerarium Antoninianum «Acincot», ez utóbbi Acinquot és ismét Acincot» írnak. Egy Báltaszéken talált Katanich-féle fölíraton is *Acinco* áll. Ptolemæus, ki mint mondtuk első ír Aquincumról, «Αξουγζον»-nak nevezi, de a görögöknek nem volt e betűjük, az ő k-jukat a rómaiak is k-nak olvasták, és így a rájuk nézve könnyebb kiejtésű «Aquincumot» fogadták el. Acincot, tehát nemcsak az aravisk kelta törzsnek a fővárosi Duna jobb partjáig terjedt itteni letelepülésénél fogva, mire nézve a legközelebbi időben kétségtelen újabb bizonyíték jött napfényre (Arch. Értes. 1888.), hanem azért is tarthatjuk kelta eredetűnek, mivel a Pannonia területén a római korszakból fennmaradt helynevek legtöbbje, nevezetesen *Vindobona* (Bécs), *Carnuntum* (Petronell), *Mutenum* (Szt-György, Sopron m.), *Scarabantia* (Sopron), *Gerulata* (Oroszvár), *Arabona* (Győr), *Brigetio* (Ószóny), *Cruenerum* (Esztergom), *Gardelacca* (Tát), *Annamantia* (Dunaföldvár), *Lussumum* (Kömlőd), *Alisca* (Tolna), *Lugio* (Bátaszék), *Antianae* (Baán), *Altinum* (Mohács), *Mursa* (Eszék), a drávamelléki *Bolentinum* és *Garrodunum*, a száva- és dunamelléki *Cuccium* (Illok), *Malata Bononia* (Banostor) *Acumincum* (Szalankemen), *Taurunum* (Zimony), *Singidunum* (Belgrád), *Sirmium* (Mitrovicz), *Cibala* (Vinkovce), *Siscia* (Sziget), *Andautonia* (Velika Gorica), *Neviodunum* (Drenova) és sok más helynevek, köztük *Acinco* (Aquincum) is etymologiailag is megállapított és megállapítható kelta eredetre vallanak.

A történelmi tény alapján ugyanis, mely szerint az ősi lakhelyeiken elszaporodott gall — kelta törzsek nyugatról tömegesen költöztek volt ki az Alpokon túli tartományokba, és a folyók mentén elterjedtek egész belső Európában, német, angol és francia ethnographusok és philologusok azt következtették, hogy mivel a római hódítások, valamint a keletről Európa belsejébe irányult népvándorlások folytán a kelták különféle népfajokkal vegyültek össze, ennél fogva ezen népek, illetőleg ezek mostani utódai: a németek, a szlávok és a magyarok nyelvén kell, hogy a régi kelta nyelv maradványai is meglegyenek; és e föltevésből indulva ki, a most említett nyelvcsoporthozban a kelta nyelv emlékeit kutatták, és ezt teszik folyvást. Eme kutatások eredményeit saját nyomozásaival együtt OBERMÜLLER VILMOS Lipcsében «Deutsch-keltisches, geschichtlich-geographisches Wörterbuch» két vaskos kötetű munkájába foglalta össze (Leipzig — Berlin 1868—1872), melyben az Európában, nyugati Ázsiában és éjszaki Afrikában előforduló folyók, hegyek, területek és személyek elnevezéseit több ezerre menő szónál kelta gyökökből szá-

jának és a provincia főhelyének, kiváló szerep jutott. Schönvisner mutatta meg, mekkora készséggel kell a római műemlékek és leletek leírásához fogni, és mint kell ezekből a történelmi kutatásoknak biztos tért nyitni. Követték is példáját, és okultak rajta többen mindjárt kezdetben. Az itt-ott szétszórt és alkalmilag napfényre került régészeti tárgyakat gyűjteni és tudományosan művelni kezdték; a húszas évek közepe táján megnyílt a nemzeti múzeum és a többi tudományos nagybecsű gyűjtemények és műtárgyak mellett a régiségek és czekek közt a római emlékek is szépen meggyűltek és gyarapodnak folyvást a mai napig. És a Schönvisner óta letűnt század folyamán lassan bár, de önállóan kez-

maztatja le, néhol talán kissé erőltetve, de legtöbb esetben meggyőzőleg. Sajnos azonban, hogy nem annyira az ő korban dívott, hanem a most meglevő neveket veszi szemügyre, úgy például Pannonia helynevei közül csak igen kevésnek adja magyarázatát. Vindobonát, Carnuntot, Acincot stb. nem említi, de megtaláljuk nála «Almás», «Appony» és sok más, amazoknál jelentéktelenebb helynév magyarázatát. Szerinte «Buda» és «Pest» eredeti kelta, és éponséggel nem szláv nevek: «Buda... ist keltisch, und kommt von *bi* klein, und *ta, da, daz* Haus, Hütte, Dach, bezw. *din* Burg. Im Keltischen wurde aus *bid* die contrahirte Form *bwth, budh*, Hütte, im Deutschen Bude, oder in Riesengebirge Baude, im Französischen boutique... an der untern Donau *Widdin* — kleine Veste (hajdan magyarul Bodon). — *Pesth*... von *bais* = Wasser, und *aide* Ort. Als Bachname kommt «Pest, Piest, Pist, Petsch, Pezd, stb. in Slavenländern häufig vor. Pannonia Feldleuteland, von *ban* Feld, *on* Mann, und *ia*, Land — tehát «mezőség» a pannonok «mezőségek» *Madjarien* von *magh, madh, may* Feld (deutsch mähen) und *air* Mann, also Bewohner des ungarischen Flachlandes, während «Ungarn» Hünenmänner bedeutet, und dies so viel als *ong-air* fürchterliche Männer, wenn nicht von *eanui*, Wasserleute, Fischervolk, was alle Finnen (*buinae*, Wasserleute) ursprünglich waren. Herodot nennt die Pannonier Meder, weil sie majdae — Feldleute waren, es werden die keltischen Ureinwohner des Landes, von denen, obwohl, von andern Völkern, Deutschen wie Hunnen überfluthet, alle Orts-, Berg- und Flussnamen des Landes herrühren, zu verstehen sei. Ein Theil der Pannonier hiess Japyden, von *abha—abhain* Wasser und *daz* Leute, sie wohnten längs der Sümpfe der Theiss». És követve Obermüller igen érdekes művében elősorolt gyökiszavakat, Acincónak kelta magyarázatát is adhatjuk: *Aa, Aha, Ach, Au* einfachste Bezeichnung für Wasser *cean*, Genitív, *cün*, Haupt, Spitze, *caomh* schön. Tehát *Acinco jelenthet* annyit, mint «szép vízforrás», «szép víz töve». És így kik «Aquincumban» minden áron vizet keresnek, megtalálhatják a keltában is.

«Acinco» Acintusra változtatva, ami azonban újabb írók véleménye szerint Acincusnak olvasandó (Hampel), utoljára 457-ben fordul elő Sidonius Apollinarisnak Majorianus császárt dicsőítő költeményében. Sidonius Attilának kortársa, Avitus császár veje, legfőbb hivatalokat viselt férfin, 473-ban clermonti püspök a mellett tanuskodik, hogy Attila nem dülta föl «Acincust», midőn azt írja «*Martia pollet Acintus*» és ugyanott «*Et iam terrificis diffuderat Attila turmis, in campos se Belga tuos*». Acincot és Attilát nem említhetné vaia együtt s eképen ha a város a nagy hún király idejében sértetlenül nem állott volna fenn.

E hosszúra nyúlt megjegyzéseinket azzal fejezhetjük be, hogy Pannoniát, Auduin királyuk alatt a longobardok szállották meg 526-ban; előbbinek fia Alböenus (Alboin) pedig, miután itt sok kincset gyűjtött, a tartományt mindenéből kifosztá és fölégette, azt 568-ban egész hadával és népével együtt elhagyta, és Itáliába költözött. (L. Marii Episcopi 445—581. évekről szóló, tehát egykorú Chroniconját, Bouquet-nek már idézett gyűjteménye 18. lapján, ki róla azt mondja, hogy az «*magni pretii monumentum*».) Ennek alapján bizonyosra vehetjük, hogy Pannoniát, annak különösen dunamelléki városait, és köztük Aquincumot is a longobardok pusztították el; a lakosoknak nagy részét is magukkal vitték, és az avarok egyszerűen megszállották a puszta földet. Itt mellékesen még fölemlítjük, hogy az avarokat a hongobardok hitták segítségül még 566-ban a gepidák ellen, kikkal halálos ellenségeskedésben éltek. A gepidák — szintén német törzs — a longobardok és avarok együttes csapásai alatt végkép elpusztultak ugyan, és nagy részük az avarokkal olvadt össze, de a longobardok érezhették, hogy itt a hatalmas szövetségesek mellett nincs maradásuk, azért elvittek mindent a mit vihettek, és elvonultak Itáliába.

dett a hazai régészeti irodalom fejlődni, mely különösen az utóbbi évtizedekben lépést iparkodik tartani a nyugati népek e nemű termékeivel. Lehet mondani, hogy nemcsak Aquincum történetírása, de a tudományos alapon művelt hazai régészet is Schönvisnernél veszi kezdetét. Alig hogy fentemlített Commentárjai 1780-ban a «magyar tudományos egyetemnek» Budán megnyitása alkalmával megjelentek, föltűnt Katanchich Péter szt. Ferencz-rendű szerzetes és budai, később eszéki gymnasiumi tanár, az Eszéken talált római mér földjelző-kőnek leírásával (Eszék, 1782.) és később nagyobb szabású «Istri adcolarum geographia stb». és «Orbis antiquus» munkáival, melyek nagy figyelmet keltettek a külföldi tudósoknál is. Eltekintve Katanchichnak e műveiben erősen kifejezett szláv irányzatától,* ő a római régészetet alaposan tanulmányozta, miben kortársát, Schönvisnert vallja mesterének, és Aquincumot illetőleg is sok érdekes adatot hozott napfényre. De valamint ezekkel, úgy a többi, számra mintegy tizenöt

* Katanchich horvát léte régészeti kutatásaiban főleg a «szlávot» keresi, és legalább ő maga meg van győződve, hogy föltalálta. Mindjárt a most említett első értekezésében (de columna milliaria ad Eszekum) miután előrebocsátá, hogy Mursa (Eszék) Hadrian korát több századdal megelőző időben már fennállott, mert Kr. e. harmadik századból származó görög érmek és consulok pénzei (nummi consulares) találtattak itt, azt írja, «hogy Ptolemæus régibb kiadásaiban Mursa «*Musianak*» nevezetik, ime tehát úgymond a szláv «*muž*» gyökszó, mely férfit jelent. Az andizek néptörzse, mely Plinius szerint a Drávánál lakott, a régiebb codexekben «Andrizettii»-nek iratott és olvastatott, Strabonál is az előtt így fordult elő tehát a görög genitivus, «ανδρις»-ből lett, andrizettoi = férfias emberek — musko — slavni — tehát Musia (Eszék) dicső férfiak városa (!). Azután magánembernél látott egy caméet, domborművű kis onyxot — honnan került? azt nem mondja — a rajta olvasható «Oconas» úgymond szlávul «oko nas» circum nos = körülöttünk» magyarázatra vall; a felhő, melyből két kéz hajlik körül együvé. «És valaki csekély szerűnek fogja az ilyen grammatomachiál tartani? kérdi tovább — de készen van ám már nálam az értekezés, melyben kimutatom, hogy a régi pannonok nyelve az illyr (tehát szláv) volt». Katanchich, a nagyhirű tudós, eme grammatomachiája után a magyar állami közösség ellen fordult horvát nemzeti-ségi párt emberei fölkapták volt a negyvenes évek elején az illyr nevet, és ez elnevezésre büszkékké valának. Hogy is ne? az illyrség legbuzgóbb szószólója Ludjevit Gaj hírlapszerkesztő V. Ferdinand «nevében» 1841-ben aranybafoglalt gyémántgyűrűt kapott. Évek múltán a horvátok maguk jöttek rá, hogy Katanchich illyrségével tévútra tértek, talán maguk is röstelnék, ha most a horvátokat valaki illyreknek nevezné.

De nekünk is meg kell mondanunk, hogy nemcsak a kereszténységet megelőző időben, de a római császárok korában sincs a szlávoknak e tájakon semmi nyoma. Safarzik tagadja, hogy az illyrek a szláv népfajhoz tartoztak volna csak az v. század végével és a vi-nak elején kezdenek úgymond átkelni a Dunán Thracziába, csak a hunok bukása után (469) kikkel együtt jöttek és a rómaiak eltűnte után (476) kezdtek régi lakhelyeikből kivonulni délre és nyugatra a Dunához és az Elbához. (Safarzik Slovanské Starozitnosti I. §. 11. és 25. Prága 1872). Nestor után ő is állítja ugyan hogy Magyarországon hajdan (mikor?) sok éven át szlávok laktak, és innét (?) terjedtek el minden felé, míg nem őket ismét a kelták kiszorították. De van-e Nestor e tudósításának legkisebb történelmi értéke? Épen annyi mint a föld föl-osztásának Noe fiai között, melyet Nestor egész részletesen ismertet, és egyuttal a szlávokat Noe fiától Jáfettől származtatja le.

Arról, hogy épen a Dráva, Száva és Duna közén a legrégibb történelmileg beigazolható időkben a Scordisk, Andiant, vagy Audizett, a Jazo, és Taur kelta törzsek laktak, Katanchich nem tud, vagy nem akar tudni semmit. Keresve Mursa — Musia név eredetét, ép akkora hihetőséggel min a «muž» gyököt föltalálhatta volna a kelta nyelvben is: *Mussa*, keltischer Mannsname von *mus* gemein, schmutzig, plebeisch, írja Obermüller; oroszúl is muzsik parasztot jelent.

írónak a főváros régiségeire vonatkozó, szétszórva talált közleményeivel itt bővebben annál kevésbé foglalkozhatunk, mert az Aquincummal egyik vagy másik részben foglalkozott művek jegyzékét Schönvisnertől kezdve egész 1871-dik évig pontosan összeállítva és idézve találjuk dr. Hampel Józsefnek «az egyetem részéről megkoszorúzott pályaművében», mely «Aquincum történetének vázlata» fölírás alatt 1871-ben az Archæologiai Közleményekben megjelent volt.

Dr. Hampel Józsefnek ezen műve méltóan fejezi be a Schönvisner óta lefolyt korszakot, mely az ókori emlékek szorgosabb gyűjtése — az alkalmilag napfényre került leletek többé-kevésbé szakszerű fölhasználása és ismertetésének korszaka volt. Az archæologia, mint többfelé ágazó újabb kori tudomány, nálunk különben is igen szerény körben és csekély eszközökkel indult meg; annak határai kezdettől fogva meg voltak és ezután is meg lesznek szabva. Ókori képzőművészet, monumentális épületek remekei, tehát a Winckelmann-féle archæológiának, vagy Schinkel iskolája tanulmányainak tárgyai minálunk nincsenek; nem is voltak, mivel a római culturának már csak halavány fénye jutott a nagy birodalom eme végső széléig, és a mi fenmaradt e régi korból, például a vízvezeték és az amphitheatrum, az nem mint az ókori építészetnek jeles példánya, minék éponséggel nem lehet mondani, hanem mint Aquincum helyi viszonyait elének tüntető érdekes emlék jó tekintetbe. A mi régészetünk fő-tárgyai leginkább érmek, fölírtos emlékek, kősírok, szobrok, kőemlékek, agyag- és fémnemű tárgyak, melyek nagy része csak töredékekben, vagy megcsonkítva kerülnek elő. Az őstörténelmi és középkori tárgyak természetesen szintén az archæologia körébe tartoznak, de ezekről most, Aquincum történeténél, nem szólunk többet. Annak daczára mégis, hogy a régészeti tudomány arról a magaslatról, melyre azt egy századdal előbb annak megalapítója, Winckelmann állította volt, midőn ennek tárgyaúl kizárólag a classica képzőművészet remekeinek tanulmányozását tűzte ki, a legutóbbi évtizedekben le szállott, a mennyiben a görög és római nagy szellemek lángeszű alkotásait a műtörténelemnek engedve át, maga az ókori világhódító népek, valamint saját hazája lakóinak multjára vonatkozó emlékeket egész összességükben karolta föl; mégis azt hisszük és azt érezzük, hogy az archæologia épen ez által emelkedett fogalma és feladatának igazi álláspontjára: minden művelt embert élénken érdeklő ismeretek szerzője és terjesztője lett s megbecsülhetlen szolgálatot tett a történelemnek, mely sok esetben, midőn írott bizonyítékok híjával van, vagy ezek megbízhatósága iránt kételkedik, a régészeti kutatások szolgáltatata adatokban találja a megoldást.

Így azt is, hogy mi volt Aquincum? minő helyet foglalt el a birodalom hadi és közigazgatási szervezetében? nem a történelemnek nagyon is gyér föl-

jegyzéseiből, hanem az itt feles számmal talált föliratokból tudjuk meg. Ezeknek leírása és magyarázata szolgáltatja az adatokat, melyek alapján Aquincum történetének pragmaticai megírása is oly nagy idő multán lehetővé vált.

«Aquincum történetének vázlata» által dr. Hampel József a főváros történelmének, mely bennünket legközelebből érdekel, nagy szolgálatot tett. Gondosan összegyűjtött és felhasznált minden adatot, melyet a régi íróknál, a napfényre került föliratokban és úgy a hazai, mint a külföldi irodalomban Aquincumra vonatkozólag talált, úgy hogy ennek története egyik-másik részében be van fejezve. Taglalásaiban visszanyúl a római korszakot megelőző időkre is, és a főváros területén, valamint annak közelében talált bronzkori, különösen pedig a biai 1796-diki Ravis- és Ravisci föliratú érem-leletekre, a szentiváni «Bato-trantonis fil. Araviscus» föliraatra hivatkozva, támaszkodva továbbá Mommsen véleményére és az Érdy által a Kelenföldön föltárt kelta sírokra újabb bizonyítékokat hoz föl a most már kétségbe is alig vonható tény igazolására, hogy a Plinius, Ptolemæus és Tacitusnál említett Aravisk vagy Eravisk kelta törzs a Dunának itteni jobb oldalát tartá megszállva és hogy egyik fő telepe (Civitas Evariscorum) Acinco vala. Ezt bizonyítják az itteni föliratok közül Hampel részéről összeszedett barbar (nem római) nevek is, melyek közül több kétségtelen kelta eredetű. Ilyenek: Verodumna, Verondac(us), Verbac(ius), Precion, Scordisc, Retimar, Macimar, Jantuna, Vindon, Amilat(us), Brogimara, Comatima, Cobromara stb.

Salamon Ferencz úr is körülményesen tárgyalta a római korszakot, «Buda-pest Története» című művének I. kötetében, és Aquincum múltjára vonatkozólag az adatok gyűjtésére és összeállítására nagy gondot fordított. De azóta a fővárosi, különösen Aquincumra vonatkozó régészeti kutatások terén nagyot haladtunk. A mi Aquincumból való fölirat és régészeti tárgy van a múzeumban, az mind alkalmi szerzemény, és egyesek adománya, melyek birtokába a múzeum, hogy úgy mondjuk, véletlenül jött, a mint tudniillik megszerzésökre alkalma nyílt. A hosszú időközön át gyűlt eme leletek szórványossága és elégtelensége is önként érthetőleg sok hézagot hagyott betöltetlenül e nagy jelentőségű római telep multjában, melynek minél teljesebb ismerete pedig a főváros története szempontjából fölötte érdekes és kíváncsú. Aquincum helyrajzi viszonyai, középületei, a köz- és magánépítkezés, a társadalmi és magánélet föltételei, az ipar és közműveltség állapota és sok egyéb tudnivaló — ismeretlenek voltak előttünk.

Ezen évtized elején azonban a kormány és a főváros Ó-Budán, a hajdani Aquincum területén rendszeres ásatásokat véttetett foganatba; ennek folytán a régészethez fűződött ismereteknek tágabb tere nyílt, és a fővárosi régészeti és tör-

ténelmi kutatásokra nézve egy újabb korszak vette kezdetét, mely bő anyagot szolgáltatott a tanulmányoknak, és melynek fölfödései következtében lassankint tünedezni kezd a mély homály, melyben eddig sok századdal előbb itt honolt nemzedékek alkotásai el voltak fődve.

Ezen újabb ásatások kezdetéről és lefolyásáról akarok a következőkben még emlékezni.

A műemlékek országos bizottsága még 1878-dik év deczember hó végével 98. szám alatt kelt fölterjesztésével fölhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr figyelmét arra, hogy az ó-budai lakosság a római vízvezeték pilléreinek utolsó maradványait is bontani, és végképen elenyésztetni kezdi; az úrbéri volt letelepítők fölosztása folytán a lakosok ugyanis a nekik jutott területen meglevő pillérek romjainak eltávolításához láttak, mi által a római korszak ezen egyetlen emlékei, a hajdani nagyszerű vízvezetéknek, melyhez hasonló az Alpokon innen nincs, utolsó nyoma is el fogna veszni: a műemlékek országos bizottsága kérte a minisztert, hogy a pusztításnak elejét venni és e műemlékek fentartásáról gondoskodni méltóztassék.

Trefort miniszter 1879 január 19-dikén 33,387/1878-ik szám alatt kelt leiratával fölhívta a főváros közönségét, hogy «e pilléreknek a további pusztításától megmentése iránt erélyesen intézkedvén, ezeknek fentartása és jövőbeli biztosítása érdekében a kisajátításról szóló törvény rendelkezése szerint a lakosokkal szemben e célzt jogérvényesen biztosítani igyekezzék». A műemlékek országos bizottságát utasította, hogy ugyane célból a főváros hatóságával közvetlen érintkezésbe lépjen. A műemlékek országos bizottsága az e részben szükséges teendőkkel és a fővárosi hatóság küldöttségével megállapítandó intézkedések foganatosításával engem bizott meg.

Megjelentünk tehát 1880-dik évi április havában a helyszínen és bejártuk a római vízvezetéki pillérek maradványainak vonalát egész hosszában. A fővárosi hatóság részéről Rózsa Péter tanácsjegyző (most tanácsnok), a mérnöki hivatal egy tagja és a III. ker. előjáróság volt kiküldve; meg voltak híva a tárgyalásra ama földrészek tulajdonosai is, kiknek földjén pillérek vannak. A bejárás bevégeztével a gyönyörű szép tavaszi nap reggelén az úgynevezett «Csigadombon» telepedtünk le, hogy a fölveendő jegyzőkönyv tartalmát megállapítsuk. A «Csigadomb» területe, mely az itt tenyésző növényzetet sűrűen borított apró csigák sokaságától neveztetett így, ekkor már kiczövekelt tizenhárom parcellára vala fölosztva, ezek már a domb aljáig föl voltak szántva, az egyik parcella hosszában körbe menő falazatnak néhány folyó ölnyi szelvénye volt már föltárva. Meggyőződtem, hogy itt valaha nagyobbyszerű római építmény állott, maga a domb pedig ennek omolványai törmelékéből keletkezett. Az eljárásunk-

ról fölvevett jegyzőkönyvben azt ajánlottuk a fővárosi hatóságnak, hogy nemcsak a pillérek területe, hanem a csigadomb is ásatások eszközölhetése céljából kisértítendő volna, és készítettünk tervrajzot, mely mindkét terület térfogatát és birtokosainak névjegyzékét tartalmazta. Tudva azonban azt, hogy a közgyűlés elhatározására tartozó ügy hosszabb tárgyalást igényel, másrészt pedig az ügy kedvező eldöntését előzetes siker fölmutatása által akarván biztosítani, mindjárt másnap, április 26-dikán, a nemzeti múzeum igazgatójához oly kéréssel, illetőleg javaslattal fordultam, hogy a csigadombon ásatásokat eszközöltessen, melyek haladéktalan megkezdését lehetségesnek láttam. Erre a múzeum érem- és régiségosztályi őrre az évi április hó 28-dikáról 686/183. szám alatt figyelmeztetésemet megköszönve, arról értesített, hogy a múzeum, erre való dotatióval nem rendelkezvén, az ásatás ügye a műemlékek országos bizottsága útján volna megindítendő. Ennek 1880-dik évi május hó 15-kén tartott ülésében tehát előadván a csigadombon tapasztaltakat, arra kértem a bizottságot, hogy küldjön ki ezen domb beható megvizsgálására külön bizottmányt és a tapasztalandókhoz képest az ásatások elrendelése végett forduljon a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz. A miniszter képviselője, Hegedüs Candid miniszteri tanácsos jelenlétében tartott ülés jegyzőkönyvének 11-dik pontja szerint elnökletem alatt Arányi Lajos, Henszlmann Imre, Torma Károly és Zsigmondy Gusztáv bizottsági tagokból Hampel József múzeumi régészeti őr meghívása mellett kiküldött albizottmány, melyhez különben az országos bizottság majdnem minden tagja csatlakozott, május 27-dikén megtekintette a csigadombot, és annak egész környékét bejárva, észleleteit jegyzőkönyvbe foglaltan, azzal mutatta be a műemlékek országos bizottságának, hogy aquincumi erődtítmények nyomainak biztos megállapíthatása végett az ásatások nemcsak a csigadombon, hanem a Kreml-malom alatt elterülő »papföldön» is volnának fogantatba veendőek; a műemlékek országos bizottsága pedig elfogadván e javaslatokat, 1880-dik évi június hó 17-dikén 42-dik szám alatt kelt fölterjesztésével kérte a miniszter urat, hogy az ásatásokra szükséges költséget az előállandó viszonyokhoz képest utalványozni méltóztassék.

A helyszínén eljáró bizottság ugyanis figyelmét főleg a római állandó tábor (castra stativa) fölthalálásának lehetőségére fordítá, melynek nyomára addig sem régi, sem újabb író, de semminemű térkép vagy helyrajzi jelenség sem vezetett; pedig a római hadak itteni állandó tartózkodása folytán lett Aquincum a határszéli védelemnek és a római műveltségnek e tájakon egyik főpontja. Helyrajzi és történelmi tekintetben tehát az erődtített tábor nyomainak fölthalálása főjelentőségű föladatnak lőn fölismerve. És nem látszott aaptalannak a föltevés, hogy a csigadomb egy elővédül szolgált erőd (Castellum) a castra stativa tartozékának romjait fődé. Torma Károly ekkor a csigadombon már fölthárt falnak római

voltát kétségbe vonta és azon óhaját ki fejezte ki, hogy az ásatás a «papföldön» tétessék lehetővé, melynek romokat fedő hantjai alatt ő az állandó tábor praetoriumát vélte föltalálhatni. Én a csigadomb föltalálása szükségét vitattam, utaltam a látható fal és törmelék római eredetére és e véleményemben osztozott Pulszky Ferencz is. És így történt, hogy a műemlékek országos bizottsága most említett fölterjesztésében a miniszteriumnál mind a csigadomb, mind pedig a «papföld» föltalálását hozta javaslatba.

Trefort miniszter magához hivatott és Hegedüs Candid miniszteri tanácsos előadása, valamint az én meghallgatásom után kijelenté, hogy a javaslatba hozott ásatásokra próbaképen a költséget kész engedélyezni oly föltétel alatt, «hogy az ásatás ügyét ugyanazon bizottmány vegye kezébe, mely elnökletem alatt a műemlékek országos bizottsága kebeléből az ügy megvizsgálására ki vala küldve; hogy a pénzt az állampénztárnál az én kezemhez fogja utalványozni, hogy erre nézve felelősséggel és számadási kötelezettséggel a miniszteriummal szemben tartozni én fogok, és az én fölterjesztésemre fogja a szükséges további költséget, a mennyit lehet, utalványozni.»

Bármennyire irtóztam mindig közpénzek kezelésétől, az ekkép reám ruházott személyes felelősség terhét mégis el kelle vállalnom, mivel átláttam, hogy az egyszer megindult munkálatoknál a fizetéssel várni nem lehet, ennek tehát egy kézben kell összpontosulnia. A miniszter 1880-dik évi július hó 10-dikén 17,578. szám alatt kelt leiratával «a római erődítmények nyomainak biztos megállapíthatása végett eszközözlendő ásatásokra» kezeimhez 600 forintot utalványozott. Mindenekelőtt a csigadomb tizenhárom tulajdonosával és a papföld bérletjével a területek ideiglenes átengedése iránt szerződést kötöttem és a miniszteriumnak bemutattam, kérve egyúttal újabb 600 forint utalványozását, mivel a föltalálni kívánt területek használati bére 340 forintot tett, a fenmaradt 240 forintból pedig még több más költség is teljesítendő lévén, ezzel a munkálatokat megkezdeni nem lehetett. Miután az újabb előleg utalványozása is biztosítva lett, az ásatásokhoz szükséges szerszámok és mindennemű eszközök beszerzéséről, mi különben tetemes összegbe került volna, a miniszterium beleegyezésével akképen gondoskodtam, hogy a budai főegyház építési raktárából a nélkülözhető tárgoncák, csákányok, kapák, padlók stb. az ásatások színhelyére szállíttassanak.

A csigadomb föltalálására a bizottmány nevében Aquincum történetíróját, dr. Hampel Józsefet kértem volt föl, ki is erre készséggel vállalkozott. Dr. Torma Károly pedig a papföldi excavatio élére állott. Midőn azonban a munkálatok tényleges megindítása előtt szeptember 12-dikén a nemzeti múzeum régészeti helyiségeiben ülést tartottunk, Hampel és Torma cseréltek,

ez utóbbi tehát a csigadombi, Hampel pedig a papföldi ásatások vezetésével lett megbízva.

A fizetések teljesítése iránt a III. kerületi előljáróság hozzájárulásával akképen intézkedtem, hogy a munkások közvetlen fölügyeletével megbízott egyén a heti jegyzéket elkészítvén, miután azt az ásatásokat intéző tanár ellenőrző záradékával ellátta, a kívánt összeget a kerületi előljáróságnak küldöttem meg, és ennek alapján fizette ki a munkásokat minden szombaton délután a helyszínén megjelent kerületi előljáró vagy annak képviselője. És ezen eljárás az ásatások egész folyama alatt pontosan be lőn tartva, és áll fenn most is.

Torma Károly az ásatásokat a csigadombon 1880-dik évi szeptember hó 20-dikán kezdette meg és folytatta ötven munkással negyven napon át. Alig tíz napi munka folyamán egy alapjaiban még ép, de fölépítményeiben igen megromgált, faragott-kőburkolatától megfosztott amphitheatrum romjai tárultak föl, és e váratlan eredmény élénk érdeklődést keltett a fővárosi lakosság minden körében. A munkálatok folyama alatt sok ezer ember látogatott el «Aquincumba» az amphitheatrum megtekintésére. Innen túl gondolni sem lehetett a papföldön vagy bárhol másutt tervezett ásatásokra, hanem egész erővel azon voltunk, hogy a hátralévő néhány hét alatt az amphitheatrum legalább fele része tárassék föl. És miután a miniszter az időszakonként kért költséget 2200 forint erejéig rendelkezésünkre bocsátá, a kitűzött cél el is éretett.*

Mily nagy jelentősége van az amphitheatrumnak Aquincum múltjára nézve, mily sok oldalú tudományos érdek fűződik annak föltárásához, arról e lapokban

* Nem mulaszthatom el, hogy e helyütt hálával és kegyelettel meg ne emlékezzem korán elhunyt barátom Hegedűs Candid miniszteri tanácsosnak ez alkalommal is tanusított buzgó fáradozásáról, melylyel az ásatások ügyét kezdettől fogva végig fölkarolta, és lehetővé tette azt, hogy a nagy föladat oly szép eredménnyel lőn befejezve. Trefort miniszternek a culturalis mozgalmak iránt mindenkor táplált élénk érdeklődése Hegedűsnek mint előadónak ernyedetlen gondoskodása folytán itt is olyképen jutott kifejezésre, hogy a rendelkezése alatt volt csekély dotatióból e célra is elő tudta állítani a kellő költséget. A lángelkű Trefort miniszternek Hegedűs Candid jobb keze vala. Évek hosszú során át páratlan buzgalommal és kiváló szakértelemmel mnkálkodott oldala mellet egész csöndben, minden föltűnés, hírnév, jutalom, vagy elismerés utáni vágyódás nélkül. A közművelődés nagy föadatai s ezek valóstítása iránti élénk érzékéről, valamint áldásos működéséről csak azok bírtak és bírnak kellő tudomással, kik oly közintézetek élén voltak, vagy állanak most is, melyek ügyeire a vallás- és közoktatásügyi miniszternek eme fennkölt szellemű tanácsosa által gyakorolt befolyása volt. E kevés számú hivatottak és kartársainak elismerése volt az egyedüli jutalom, melyben Hegedűs Candid részesült: az egyedüli jutalom, mely után vágyott. Rőla el lehetett mondani, mit Horác Lollus barátjának írt:

Est animus tibi
Rerumque prudens, et secundis
Temporibus dubiisque rectus
Vindex avaræ fraudis; et abstinens
Ducentis ad se cuncta pecuniæ...
Legyen áldott emléke!

később tüzetesen fogunk szólni. Most csak annak megemlítésére szorítkozunk, hogy a főváros, melynek úgyszólván minden történelmi műemlékei a századokon át folyt ellenséges dúlások és rablások következtében elpusztultak és örökre oda veszttek, a területén kiásott amphitheatrumban világra szóló műemléket nyert, minővel kevés európai város dicsekedhetik. Az osztrák-magyar monarchia területén ez a harmadik,* mely a polai és salonai, eredeti szerkezetükben megmaradt amphitheatrumokkal az építkezés díszé tekintetében nem mérkőzhetik ugyan, de egész tisztára föltárt alapjában mégis arról tanúskodik, hogy az több ezer főnyi közönség befogadására alkalmas, és valóban nagyszerű építmény vala. És ebből tudjuk meg azt is, hogy a római birodalom legvégső szélén állott aquincumi népesség, valamint anyagi és szellemi műveltség dolgában Pannonia többi városait túlhaladta volt, a mennyiben ezek közül oly nevezetes, és a történelemben sokszor említett coloniák is mint Sabaria, Bregetio és Sirmium sem bírtak amphitheatrummal, melynek építési és fentartási föltételei természetesen csakis nagyobb népességű gazdag, és az akkori fogalmak szerint művelt városokban voltak meg.

Ásás közben nagy mennyiségű régiségi tárgyak is kerültek elő; Torma jelentése szerint 26 darab fölíráttani tekintetben és Aquincum municipalis szerkezetének ismeretére nézve fontos fölíratos kő, 63 darab réz és ezüst érem, több érdekes kő, csont, vas, bronz, egy pár ezüst és feles számú keramikai tárgy, fal-festmények töredékei; az amphitheatrum nyugati kapuja mellett állott Nemesis szobrának feje és melldarabja, — mindezek a nemzeti múzeumnak adattak át.

Mivel pedig a kormány részéről folyóvá tett költség az amphitheatrum föltárására lett fölhasználva, és a szintén kedvező eredménnyel kecsegtető «papföld» átkutatására szükséges eszközökkel nem rendelkezünk, folyamodtam a fővárosi tanácshoz, hogy a főváros tulajdonát képező papföldi ásásokra a közgyűlésen 2000 frtnyi átalányt kieszközölni méltóztassék. E kérelemnek a közművelődés érdekeit mindenkor hathatósan előmozdító fővárosi tanács, Alkér Gusztáv előadó tanácsnok ügybuzgó fellépése folytán helyt is adott, és a tanácsnak 1880. évi december 9-én 44852. sz. a. kelt határozatával arról értesültem, hogy a közgyűlés u. a. évi 686. számú határozatával a III. ker. külterkén folyamatba vett régészeti ásásokra 2000 frtnyi költséget szavazott meg, mely határozatát a belügyminiszter úr jóváhagyta. Ugyanez alkalommal pedig a főváros költségén eszközözendő régészeti ásások intézésére és ellenőrzésére elnökletem alatt, Cselka Nándor, dr. Hunfalvy János, Kalmár Endre, Királyi Pál, br. Lipthay Béla és Zichy Antal bizottsági tagokból, vala-

* Legújabb értesülésünk szerint Carnuntumban (Petronell) is akadtak egy amphitheatrum nyomaira.

mint Szabó Károly jegyzőből álló szakbizottmányt alakított, mely azóta folyvást működik.

Ugyanekkor vala kezdetét veendő a fővárosi Duna jobbparti szabályozása, és az ú. n. Filatori védgát építése a bécsi országúttól le a Dunáig, mely munkálatoknál nagyobb földterületek fölcsúszására a töltésekhez szükséges anyag nyerése céljából valószínűnek sejteté a föltevést, hogy a végrehajtandó művek vonalán érdekes leletek és régészeti műtárgyak jöhetnek napfényre. A munkálatok fogamatba vételéről a tanácsnak 1880 november hó 27-én 48866. sz. a. hozzám is intézett határozatából értesülvén, szükségesnek tartottam, hogy mind a kormány és a főváros részéről elrendelt régészeti ásatások ügye, mind pedig a most említett szabályozási munkálatoknál előfordúlható műtárgyak és leletek körüli eljárás az illetékes tényezők közreműködésével egyöntetűen rendeztessék, és e közreműködés a tudományos kutatás érdekeinek, valamint a régészet iránt élénken érdeklődő közönség várakozásának megfelelően biztosítottassék.

Ennélfogva miután a csigadombi, most már amphitheatrumi ásatások intézésére kiküldött albizottmány eljárásáról és az eddigi munkálatok eredményéről egy általam szerkesztett és az albizottság tagjai részéről aláírt emlékirat alakjában a műemlékek országos bizottságának jelentést tettem, úgy az ennek kebeléből kiküldött albizottság, mint a fővárosi újonnan alakított szakbizottmány tagjait 1880-ik évi december 27-ére közös értekezletre hívtam össze. És külön meghívást intéztem a minisztériumok és a fővárosi hatóság azon közegeihez is, kiknek közreműködése az ügy érdekében kívánatosnak látszott.

(Az értekezleten megjelentek: Hegedűs Candid vall. és közoktatásügyi miniszteri tanácsos, Klasz Márton kir. tanácsos és orsz. közép. felügyelő, Gerlóczy Károly I. alpolgármester, Heuffel Adolf főv. oszt. vezető mérnök; Arányi Lajos, Hampel József, Henszlmann Imre, Torma Károly, Zsigmondy Gusztáv, mint a műeml. orsz. bizottság tagjai, továbbá: Cselka Nándor, Hunfalvy János, Kalmár Endre, Királyi Pál, báró Liphay Béla főv. biz. tagok, mint a főv. régészeti szakbizottmány tagjai, és Szabó Károly, akkori főv. fogalm. gyakornok (most tanácsjegyző) mint a főv. régész. szakbizottmány, és ezen értekezlet jegyzője.)

Az ezen tanácskozmányról fölvetett, és könyomat útján sokszorosított jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor alaposan meg lettek beszélve és meghatározva a főváros területén fogamatba vett régészeti ásatások minden ügyei, biztosítva lett az állami és fővárosi jelen volt közegek és bizottsági tagok közreműködése minden irányban, és az eddig követett eljárás helyeseltetvén elhatároztatott, hogy a most együtt levők egy bizottságá alakulván, jövőre ugyanez ügyeljen föl és intézkedjék a munkálatok egyöntetű és a célnak leginkább megfelelő fogana-

tosítása érdekében. Ugyanez alkalommal szóba hozatott az ó-budai síkon, különösen pedig az amphitheatrum és a papföld környékén bőven jelentkező, és nemcsak az ásatásokat akadályozó, de a mezei gazdaságra is káros talajvizeknek szükséges levezetése. Báró Liphay Béla előadta, hogy az egész vidéket elposványító eme talajvizek onnan származnak, mivel a puskaporos malomnál és feljebb fakadó forrásokból eredő patak a Kreml-féle és alább fekvő malmok kedvéért föl van duzzasztva, és az ez által okozott nyomás vízzel borítja el a talaj alantaab rétegeit. Ezen bajon úgy lehetne segíteni, hogy a kincstár az úgy is keveset jövedelmező Kreml-malommal fölhagyva, leszállítaná a patak medrét, mi által a körülfekvő földek ármentesítettvén, ezek jobb értékesítésében az államkincstár a malom elvesztendő jövedelméért megfelelő kárpótlást nyerne, és azt indítványozta, hogy ez irányban a pénzügyi miniszteriumnál tárgyalások indíttassanak meg». Erre nézve Heuffel főv. oszt. mérnök arról értesíté a bizottmányt, hogy a tanács az ó-budai talajvizek lecsapolása ügyében már korábban utasította a mérnöki hivatalt, és hogy e kérdés dr. Szabó József egyetemi tanár közreműködésével beható tanulmányozás tárgyát képezi, mely a most megindított vízszabályozási munkálatokkal együttesen fog elintéztetni. És e kijelentés megnyugtatólag hatott a bizottmányra.*

Örömmel vette tudomásul a bizottmány Hegedűs miniszt. tanácsos nyilatkozatát, mely szerint a miniszter elhatározta, hogy az amphitheatrum teljes föltárására a törvényhozástól a szükséges költségek engedélyezését fogja kérni, valamint Királyi Pál bizottsági tag ígéretét: «hogy a bizottságnak a főváros részéről kiküldött tagjai is mindent el fognak követni, hogy jelen ügy iránt, mely tudományos rendkívüli jelentőségén felül, a főváros nevezetességeit is szaporítja, a fővárosi bizottság érdeklődését ébren tartsák, és a főváros anyagi támogatását is kikérhessék».

A papföldi ásatások egészen önálló tudományos vezetésével dr. Hampel József múzeumi régiségtári őr lett megbízva, a talajvizek levezetéséhez szükséges intézkedések megtételére pedig elnökletem alatt külön bizottmány küldetett ki. És ezzel véget ért a nagy fontosságú értekezlet, mely az ásatások körül követhető eljárás alapját vetette meg, és annak irányát a jövőre nézve meghatározta.

Az 1881-ik évi ásatások tényleges megkezdése előtt ugyanazon évi február 28-ára az imént említett albizottmányt oly végből híttam össze, hogy az 1880-ik

* Fájdalom! e részben azóta nem történt semmi! A puskaporos malom földduzzasztott patakja, és a békásmegyeri — előbb Schwanfelder — most Vidéky-féle tó vizei elárasztják és elposványosítják a III. körületnek több száz holdra terjedő külterkét a nélkül, hogy e nagy baj orvoslása érdekében bármi is történnék. Pedig az egész dolog igen egyszerű, csak egy kis jó akarat, és egy kis erély kellene hozzá azok részéről, kik e téren a cselekvésre hivatva vannak... És e kérdésnél a főváros is mint ilyen közelebbről van érdekelve.

évi december 27-én tartott vegyes értekezlet meghagyásához képest a talaj lejtmerése, ennek a talajvizektől megmentése, továbbá az ásatások pénzügyi, technikai és gazdasági ügyei iránt részletes előterjesztést lehessen tenni. A vizek levezetése foganatba vehető nem volt, mivel a lejtmerési tervek még el nem készültek. Az albizottmány elhatározta, hogy az ásatásokat a mérnöki munkálatok bizonytalan idejű elkészültétől nem lehet függővé tenni, hanem az ásatáshoz mindkét helyen a tavasz kinyíltával azonnal hozzá kell fogni. Intézkedés történt a szükséges szerszámok és eszközök beszerzése iránt; a pénzkezelési, elszámolási és egyéb administrationalis ügyek pedig a legkisebb részletekig meglettek állapítva. Az ezekről szóló jegyzőkönyv a fentemlített vegyes értekezlet mindegyik tagjának kézbesítettett.

1881-ik évben Torma az ásatásokat a Csigadombon május hó elején kezdette meg, és egész október 12-éig folytatta. A majdnem fél évi munka alatt két szelvény kivételével az egész amphitheatrum föltárult, a kikerült föld a romokat körülfogó s jövő rongálások ellen megóvandó védtöltés emelésére lett fölhasználva. A vallás- és közoktatási miniszter a munkálatok költségei födözésére kerek 5000 frtot utalványozott kezemhez, mely 132 frt 40 krnyi maradékkal föl is lett használva.

Hampel junius 11-én kezdett a papföldön ásatni. A szt.-endrei országúttal párhuzamosan déli irányban egy ölnyi széles, és $177:30^\circ$ hosszú tájékoztató árkot ásatott, és 3—5 lábnyi mélységben nagyobb épületek, különösen pedig nagyobb szerű fürdő maradványaira bukkant. Az ásatások helyét tehát jól választotta meg. A mint Schams «Beschreibung der Stadt Ofen» című, 1822-ben megjelent művéből két évvel később értesültem, Német Sándor ó-budai korona uradalmi főtiszt 1820-ban e helyütt már ásatott és fürdőt talált, — talán erre is vonatkozik a Tudom. Gyűjteményben 1823. VI. megjelent közleménye, — hogy azonban Hampel itt nagyobb részben «szűz» földre akadt, ezt az itt talált s a múzeumnak átadott régészeti tárgyak nagy számából kell következtetnünk. A hivatalos jelentéséhez csatolt kimutatás szerint ugyan is 17 darab érem, 104 fémtárgy; 25 darab üveg és drágakő-féle, 5 csontkészítmény, 114 agyagmű és 6 darab kőtárgy, ezek közt érdekes föliratos köemlék, összesen tehát 272 lelettel szaporodott a n. múzeum régiségtára.

Most előállott annak szüksége, hogy mind az amphitheatrum, mind pedig a papföldi hypocaustum föltárt falmaradványai az időjárás káros behatásától megóvassanak, és mindkét ásatási telep, az itt lévő szertárakkal és ingóságokkal együtt, kellő őrizet alá helyeztessék. Ennélfogva 1881-ik évi október 11-én Hegedűs Candid, Forster Gyula (vall. és közokt. miniszt. osztálytanácsos), Zsigmondy Gusztáv kir. főmérnök, Torma Károly és Hampel József urak közbejöttével

albizottsági ülést tartottam, melynek Forster Gyula által jegyzőkönyvbe foglalt megállapodásai szerint a papföldi épületmaradványok befödésére a vall. és közokt. miniszter 700 frtnak utalványozására kéretett föl; mindkét telep felügyelete és őrizetével pedig 2 frtnyi napi bér mellett, melyhez 1 frt 50 krral a főváros, 50 krral pedig a miniszterium járult, egy a Kreml-malomban állandóan tartózkodó egyén lett megbízva.

Ugyanazon évi október 28-ára összehíttam a már fentemlített nagy bizottmányt, melynek tárgyalásaiban a kormány részéről Hegedűs Candid miniszteri tanácsos, a főváros részéről Gerlóczy Károly I. alpolgármester is részt vett. Annak bejelentése után, hogy a papföldi épületmaradványok főtartására és befödésére a vall. és közoktatási miniszter úr 1881. október 15-én 30824 sz. a. kelt rendeletével 700 frtnyi költséget utalványozott, és hogy az ásatási telepek őrizéséről is az előadott módon gondoskodva van, Torma és Hampel az általok vezetett ásatások eredményéről részletes előterjesztést tettek. Torma utalt a m. tud. akadémia kiadásában megjelent és a tagok közt kiosztott jelentésére, melyben az amphitheatrum északi felének leírása foglaltatik. Hampel pedig szóval adta elő és érdekesen fejtegette az általa vezetett munkálatok eredményeit. A bizottmány elismerve és megköszönve a tanárok fáradozásait, elhatározta, hogy az ásatások céljaira és a műemlékek fentartására szükséges költségek engedélyezéséért a vallás- és közokt. miniszter úr irányában hálás köszönet nyilváníttassék, és miután arról is értesült, hogy a kormány ilynemű költségek fedezéséről a jövő évre már gondoskodott, elhatározta, hogy a papföldi ásatások folytatására 1882. évre a közgyűléstől 3000 frt megszavazása, valamint az ásatások tudományos leírására szükséges költségek engedélyezése kéressék, mire nézve Hegedűs Candid miniszt. tanácsos megígérte, hogy a mennyiben a Hampel részéről még ez évi november havában bemutatandó jelentéséhez szükséges fényképek költségei a fővárosi dotatióban fedezetet nem találnának, javaslatba fogja hozni, hogy azokat a kormány viselje. Elnök figyelmeztetése folytán, hogy a talaj- és esővizek levezetése dolgában még nem történt semmi, Jármay Jenő főv. mérnök jelenté, hogy a 316 frt 58 krnyi költséggel előirányzott terv már a tanácsnál van, s reményleni lehet, hogy a munkálatok sürgős fogamatba vétele mihamarább el fog rendeltetni.

Ugyanezen ülésben szóba jött az amphitheatrum telkének kisajátítási és állandó birtokba vételének kérdése is, mivel a tulajdonosokkal kötött terhes bérleti szerződés ideje lejárandó volt, arra pedig gondolni sem lehetett, hogy az amphitheatrum maradványai betemettétvén, a régi «csigadomb» ismét a tulajdonosok tulajdonába kerüljön vissza. A kisajátítás szüksége elismertetvén, Gerlóczy I. alpolgármester, Királyi Pál főv. biz. tag és Hegedűs Candid

miniszt. tanácsos egyértelmű fölszólalásai alapján elhatározott: «kéressék meg a főv. tek. tanács, hogy a műemlékek orsz. bizottsága részéről parcellánként kimutatott helyrajzi terv alapján a szükséges költség megjelölésével készítendő kisajátítási tervezet bemutatására a mérnöki hivatalt utasítani méltóztassék, és hogy a közgyűléshez az amphitheatrum területének megszerzése érdekében indokolt előterjesztés tétessék.»

A talajvizek levezetése iránt külön előterjesztéssel fordulván a tanácshoz, ennek 1881. december 13-án 22400. sz. a. határozatával arról értesültem, hogy a tanács a középítési bizottmány javaslatát fogadta el, mely szerint «az amphitheatrum déli oldalán árok létesítendő, a szt.-endrei országút alatt átereszt építendő, egyszersmind pedig a Kreml-malom-féle alsó rendes árok mintegy 150 □ méter hosszúságban 50 centiméterrel mélyítendő, és az e munkálatokra előirányzott 662 frt 51 krnyi költség megszavaztatván, a mérnöki hivatal utasított, hogy az ásatásoknál nyert kövek fölhasználásával e munkálatokat házilag azonnal foganatosítsa. Ugyanez alkalommal a tanács fölhívta az ó-buda—gödöllői jószágigazgatóságot, hogy mivel a Kreml-malomba vezető patak földuzzasztása okozza a vizeknek a körülfekvő telkekre és az amphitheatrumra is folytonos átszivárgását, mit építésrendőri szempontból tűrni nem lehet, ezen átszivárgást akként szüntesse meg, hogy az árok fenekét és oldalait a főv. mérnöki hivatal által adandó műszaki utasítás értelmében helyeztesse vízhatlan állapotba». Itt mellesleg meg kell jegyeznem, hogy a tanács emez üdvös, és minden tekintetben indokolt intézkedéseinek egyike sem lőn foganatosítva, mert hát az elhatározás, és ennek végrehajtása két különböző dolog. Be kellett érünk azzal, hogy az amphitheatrum nyugati és déli oldalán árok ásatott, mely az itt meggyűlő vizeket úgy a hogy a Kreml-malom árkába vezeti le, de azért a vizek tavasszal az amphitheatrum belsejét borítják, és mivel azokat innét levezetni nem lehet, azok kiszáritását a melegebb időjárásra kell bízni.

Így végződött a régészeti ásatásokra nézve legmozgalmasabb, és eredmény dolgában legjelentékenyebb 1881-ik év. Az amphitheatrum $\frac{9}{10}$ része föltárva, a papföldön pedig gazdagnak ígérkező lelhelyek meg lettek nyitva. A kormány a költségekhez ez évben kerek 6000 frttal, a főváros pedig 2000 frttal járult.

1882-ik évben a tudományos kutatásokban nevezetes fordulat állott be. Midőn ugyanis a főváros közönsége u. a. évi február havi közgyűlésében 107. sz. határozatával az ásatásokra kért 3000 frtot megszavazta, b. Kaas Ivor indítványa következtében elrendelte azt is, hogy a régészeti szakbizottmány figyelmét a római régiségeken kívül a hazai régiségek föltárására, névszerint pedig a Fehéregyház, illetőleg Árpád sírja fölkeresésére is fordítsa. A tanácsnak erre

vonatkozó 1882-ik évi márczius hó 2-án 9379/VIII. sz. a. velem tudatott határozata eképen szól:

«Ez alkalommal fölhivatik az ásatások vezetésére felügyelő szakbizottmány, hogy . . . működésének folyamán ezentúl ne csupán a régiségek föltárását tűzze ki céljául, hanem figyelemmel lévén hazánk történelmi régiségeire is, különösen a honalapító sírját, és illetve a Fehéregyház romjait is igyekezzék föltalálni, mi ha sikerülne, s ezen örvendetes esemény folytán az ásatási munkák netán nagyobb mérvű kiterjesztésével további fedezeti összegre volna szükség: a közgyűlésnek annak idején indokolt előterjesztést tenni sziveskedjék.»

Most mindenekelőtt meg kellett nyerni a történelmi és régészeti kutatásokkal szakszerűen foglalkozó tudományos körök közreműködését. Ennél fogva a műemlékek országos bizottságánál megtettem a kellő lépéseket, és ugyanaz 1882-ki február 22-én 14. sz. alatt a főváros közönségéhez oly kijelentéssel fordult, hogy a fővárosnak örömmel üdvözölt intézkedését mindenképen előmozdítani óhajtván, kebeléből gróf Zichy Jenő elnököt és Torma Károly bizottsági tagot fölkérte, hogy a középkori műemlékek kutatásával foglalkozó fővárosi szakbizottmány üléseiben részt vegyenek, és egyuttal annak szükségére utalt, hogy a m. tud. akadémia történelmi bizottsága is hasonló közreműködésre kéressék föl. Ez utóbbi tekintetben abban történt a megállapodás, hogy a tanácsnak 1882 márcz. 13-án 9660/1882 VIII. sz. a. kelt válasza értelmében a m. tud. Akadémia részéről Salamon Ferencz úr hívassék meg a bizottmányba.

Mindezekről az u. a. évi martius 24-én összehítt bizottmányi ülésben jelentést tévén, melyre a már említettekén kívül b. Kaas Ivor. és dr. Thallóczy Lajos, akkor orsz. levéltári segéd urakat is meghíttam, ennek folyamán előadtam azt is, hogy az országgyűlés a régészeti munkálatok céljaira, melyek közé a föltárt romok helyreállítása és az amphitheatrum egy-két osztályának eredeti állapotában fölépítése is föl vala véve, a kért 10,000 frt helyett csak 5000 frtot engedélyezett, melynek nagy része a mult évi nagyobbszerű költségekre felhasználtván, az amphitheatrum hátralevő szelvényeinek föltárását a megmaradt 1200 frttal kell befejezni, a főváros részéről följánlott 3000 frt pedig a papföldi ásatások, illetőleg a középkori műemlékek kutatására fog szolgálni. És miután a bizottmány gr. Zichy Jenő, b. Kaas Ivor, Salamon Ferencz, és Thallóczy Lajos uraknak a bizottmány tagjai közé fölvételét, és a most nevezetteknek a közreműködés érdekében megkeresését határozta el, megbeszéltetett a középkori műemlékek, jelesen a Fehéregyház keresésére irányzandó eljárás ügye, a melyhez szükséges adatok beszerzésével, valamint a szóba jött lelhelyek megvizsgálásával, elnökletem alatt dr. Thallóczy Lajos, dr. Henszlmann Imre és dr. Salamon Ferencz urakból alakított albizottmány oly fölhívással

küldetett ki, hogy vizsgálódásai eredményét a nagy bizottmánynak jelentse be. Együttal megkérte a főv. tanács, hogy a főváros részéről, az idei ásatásokra szánt 3000 frtból a középkori műemlékek, egyelőre pedig a Fehéregyház keresésére, a III. ker. előjárásánál 500 frtnyi előleget bocsásson az albizottmány tagjai rendelkezésére, mi meg is történt.

Az alatt megindultak az ásatások az amphitheatrumnál és a papföldön. Mindkettőt Torma tanár vezette, miután dr. Hampel József kijelenté, hogy ez alkalommal ásatásokkal nem foglalkozhatik. A május hó 1-jétől július 26-áig tartott munkálatok folyama alatt az amphitheatrum teljes föltárása és körtöltéssel befoglalása befejeztetett, a papföldön pedig a múlt évben Hampel részéről megkezdett nyomokon a hypocaustumnak tartozékai, továbbá ezzel kapcsolatos palæstra (testgyakorló és vívó helyiségek) alapfalai kerültek napfényre. Az ásatási költségekhez 1882-ben a kormány 2690 frt 41 krral, tehát az előirányozottnál sokkal nagyobb összeggel a főváros pedig kerek 2000 frttal járult. Ugyanekkor Torma a papföld keleti szélén egy másik hypocaustum maradványait ásatta ki. Ez arra vall, hogy Aquincum e tájon, mely 20 holdnyi területen romokat mutat keletre terjedt.

A Fehéregyház keresésére kiküldött albizottmányt Torma Károly és Zsigmondy Gusztáv tagokkal kiegészítve május hó végével hittam össze a III. kerületi városházára, és a III. ker. előjáró kalauzolása mellett egy régi térkép nyomán útnak indultunk. Jelen voltak: Henszlmann Imre, Salamon Ferencz, Thallóczy Lajos, Torma Károly és Zsigmondy Gusztáv. A megjelölt helyek bejárása azonban minden szükséges előzmények és nyomra vezethető adatok hiányában eredménytelen vala, és azon ígérettel oszlottunk szét, hogy mindegyikünk gyűjteni fogja az adatokat, és nyomozásokat teend saját körében, azok eredményét pedig az ősszel egybehívandó bizottmánynak tudomására hozza.

A nagy bizottmányt október 2-ára hittam össze, mely értesülvén arról, hogy a Fehéregyház keresésére irányzott nyomozások eredménye is be fog jelentetni, majdnem teljes számmal jelent meg. Mindenekelőtt Torma ismerteté az általa vezetett római régészeti ásatások szép eredményét, ennek leírásával ez alkalommal azon oknál fogva nem foglalkozhatunk, mivel minden műemlékek és leletek szakszerű és részletes ismertetése különben is e lapok további folyamának van fentartva. Itt csak annyit kell még megemlítenünk, hogy Torma külön jelentésben számot adott az amphitheatrumból került és útépitési czélokra fölhasznált kőanyagról is, mely szerint ezen kőanyag 633 köbméternyi mennyiségben, méterenkint 2 frtjával számított 1266 frtnyi értéket képviselt, s a költségek némi apasztásához járult.

Azután következett alulírottnak írásba foglalt előadása, melyben a Fehér-

egyház nyomozására kiküldött albizottmány eljárásáról számot adva, egyúttal saját vizsgálódásai eredményeül az I. Lajos királynak 1355-ben kelt határjáró oklevelét, valamint Perényi Imre nádornak az ó-budaiakhoz 1510-ben intézett parancsát, több más okmány idézésével együtt bemutatván, azon véleményét terjeszté elő, hogy ezen bizonyítékok alapján a Fehéregyházat a mai Kis-Czell helyén, vagy ennek közelében kell keresni, mivel különösen az említett határjárás helyrajzi adatai kétségsbe vonhatatlanul ide vezetnek.

A bizottmány pedig egyelőre örvendetes tudomásul véve az értesítést elhatározta, hogy az a tudományos világ hozzászólhatása és megfontolás kedvéért szokszorosítottassék és osztassék szét.

Oly célból, hogy az ügy iránt oly melegen érdeklődő közönségnek módjában álljon vizsgálódásaim értéke felől itélni, azokat egy tüzetesebben szerkesztett értekezésbe foglaltan az orsz. régészeti és embertani társulat 1882-ik évi november hó 14-én tartott nyilvános ülésében előadtam; készítettem hozzá külön helyrajzi és plastikai térképet, az értekezés pedig az Archæologiai Értesítő 1882-ik évi folyamában megjelenvén, erről a fővárosi tanács 1883-ik évi január hó 11-én 60201/1882. VIII. és május hó 11-én 23470/1883. VIII. sz. a. kelt határozatai alapján 1000 darab lenyomatot készítettem, melyek a fővárosi bizottsági tagok, a fővárosi tisztviselők, és az itt megjelenő összes magyar és német lapok, továbbá a képviselő- és főrendiház tagjai közt osztattak szét.

1883-ban az ásatásokat a papföldön Torma Károly a főváros költségén mintegy 2000 frt erejéig tovább folytatta; 1000 frt a Fehéregyház keresésére lőn föntartva. De a műemlékek orsz. bizottságának már január 2-án tartott ülésében Tormával egyetértőleg indítványoztam, hogy a miniszter úr az annyira fontos, és mindeddig föl nem fedezett castra stativa keresésére, melyre az amphitheatrum alatt nyugot-keleti irányban elvonuló emelkedés látszólag, a hajdani agger maradványa, különösen kínálkozott, azután az amphitheatrumi földművek tatarozására 500 frtnyi költségnek utalványozásására kéressék föl. Ez 1883-ik évi junius hó 22-én 229. sz. alatti rendelettel meg is adatott, és az előre megjelölt helyen Torma az erődített tábornak egész nyugati oldalát, nevezetesen a porta prætoriát, a dél- és éjszak nyugati sarkok erődeinek alapfalait tárta föl és ezen fölfedezéssel Aquincum helyrajzi ismerete nagyot haladt: ezáltal a tudományos világban, oly sokáig eredménytelenül vitatott, történelmi és régészeti tekintetben fő fontosságú kérdés a leghatározottabb, minden időkre szóló megoldást nyert. Csak azon kell sajnálkoznunk, hogy a castra stativa többi részei, nevezetesen a porta decumana, melynek közelében, a prætorium (a hadi főparancsnokság) bizonyosan szintén kőből rakott épületeinek állania kellett, föl

nem tártak. E nélkül pedig az erősített állandó tábor befogadási képességét megállapítani nem tudjuk.

Ugyancsak az év elején tartott bizottmányi ülésben szóba hozott az ásatásoknál nyert értékesebb tárgyaknak nyilvános kiállítása, és a 6- és 8-szögű mozaik téglák és apróbb szerkezetű keramit burkolatnak valamely fővárosi középületben fölhasználása, nehogy a régi építészet ezen érdekes maradványai elkallódjanak. A fővárosi tanács 1883-ik évi február 3-dikán 3124. sz. a. határozatával a kiállítás rendezésével engem bizott meg, az előterjesztés másik részének fogamatba vételére pedig a mérnöki hivatal utasította, A beállott viszonyoknál fogva a tanács mindkét intézkedésének csak két, illetőleg három évvel későbbben lehetett eleget tenni. Az 1885-i országos kiállítás alkalmával Torma Kásoly a fővárosi pavillonban igen érdekes régészeti gyűjteményt rendezett, a mérnöki hivatal pedig a papföldi római burkolat alkatrészeit, az eredetit föltüntető igen sikerült alakításban a főváros tulajdonát képező «Rudas fürdő» egyik csarnokában használta föl.

Ezen év június 23-án halt meg Hegedűs Candid miniszteri tanácsos, a hazai közművelődés, és különösen régészetünk buzgó barátja. Neve utoljára az 1883. márcz. 5-én 8182. sz. a. kelt miniszteri rendeleten fordul elő, melyben a csigadombi birtokosoknak kijáró haszonbér iránt kérdezősködik. Helyébe Forster Gyula minist. tanácsos lépett, és hasonló ügyszeretettel, a régészet érdekei iránt élénk érzéssel karolta föl a közművelődés minden ágát, mely sokoldalú elfoglaltatása körébe esett. Forster után, ki pár évvel később az államszolgálatból kilépett, következett Szalay Imre oszt. tanácsos, az előbbieknél méltó utóda.

Következik az 1884-ben történtek előadása. A főváros közönsége ezen évre is 3000 frtnyi költséget szavazott meg. De a műemlékek országos bizottsága is előterjesztésünkre még 1883-ik évi december hó 24-én tartott üléséből, a castra stativa további föltárására, a római vízvezeték irányának meghatározhatása, és az amphitheatrumnál különösen az arenát és podiumot takaró törmelék eltávolítására szükséges munkálatokra 1000 frtnak engedélyezését kérte a vallás- és közokt. miniszter úrtól, ki ezen összeget 1884. évi május hó 26-án 43760/1883. sz. a. rendeletével kezemhez utalványozta is. Az amphitheatrum ugyan kívül-belül kitakarva, a télen át megrongált védművek és vízlevezető árkok helyreállítva lettek; Torma a római vízvezeték meglevő pillérei közeinek felásatása folytán feles számú apróbb pillérekre akadt, az erősített tábor nyugati alapvonalának tüzetesebb rendezése és az északi vonalon állott porta principalis sinistra-nak megjelölése is megtörtént, de, mint már fent említém, a dél- és észak-keleti agger, a porta decumana, és porta principalis dextra-nak meghatározása elmaradt leginkább az ezeket takaró szántóföldek birtokosai részéről támasztott és el

nem háríthatott akadályok következtében. A papföldön pedig Torma az ásatást folytatta.

A Fehéregyház keresésére irányzott munkálatok is ekkor vették kezdetüket. Minthogy pedig közre bocsátott véleményemtől eltérőleg Toldt Titus ó-budai ügyvéd «Árpád sirjául» a vörösvári országút mellett lévő u. n. Radl-(kerék-)malom forrásvíze fölötti magaslatot jelölte volt meg, és erről szóló értekezését nyomtatásban szintén közhírré tette, minthogy továbbá dr. Wekerle László e téren teendő önálló kutatások megejthetését szorgalmazta, a fővárosi régész. szakbizottmány elhatározta, hogy először is én, mint ki határozott vélemény nyilvánításával első léptem föl, ásassak ott hol jónak látom, azután pedig Toldt és Wekerle urak, esetleg mások kik talán még jelentkezni fognak. Én e felhatalmazással nem éltem, hanem a III. ker. előljárásnál 500 frtot tartatván készen, azt a fent nevezett két úr rendelkezésére bocsátám, hogy abból az átalok megejtendő próbaásatások költségeit fődözhessék. Elsőbbséget adtam és biztosítottam azoknak, kik velem nem voltak egy véleményen, nehogy ennek teljesen szabad és önálló nyilvánulását és érvényesítését mint a bizottmány elnöke bármiképp is befolyásolni vagy akadályozni láttassam. Wekerle László úr meghíván Salamon Ferencz és Henszlmann Imre urakat a helyszínére, két napon át bejárta velök az esztergomi út fölött emelkedő hegyek oldalát, azután pedig a részéről megjelölt kapuczinushegy egyik kúpján ásatott, hol azonban nem Fehéregyház, hanem egy kisebbszerű római nyaraló alapjai, a falazat egyik sarkában pedig egy ép és csinos műű, 985 grammnyi ezüst kancsó, terra sigillata, graphit, stucco és római agyagművek töredékei jöttek napfényre. Mind e tárgyak a nemzeti muzeumnak lettek átadva. Wekerle László úrnak e téren tovább folytatott vizsgálódásairól itt csak annyit vélek megemlítenőnek, hogy a Fehéregyház helyét később a «Victoria» téglagyári telep oldalán lévő agyagos árok szélén, végre pedig magának a gyárnak telkén vélte feltalálni, hol egy xv. századbeli templom alapjai jöttek újól napfényre; nyomozásai eredményét pedig 1886-ban «Alba Maria» című művében bocsátá közre. Ennek kapcsában még meg kell jegyeznem, hogy ugyan ezen templom romjait, és az itt talált római sírokat 1861-ben Rómer Flóris már megvizsgálta; a talajnak agyaggyerés céljából 1885-ben történt újabb mélyítése folytán előkerült alapokat pedig fölhívásom folytán Henszlmann újól megsejmelvén, észleteiről jelentést tett, mely a tanácsnak 1886-ik évi január hó 14-én 48434/vii. sz. a. kelt határozata alapján a hajdani, eddig ismeretlen rendeltetésű templom alaprajzával és az itt talált leletek ábráival együtt nyomtatásban is megjelent, és 500 példányban osztatott szét. Sem Rómer, sem Henszlmann a teljesen föltárt és azóta végképen eltűnt romokban nem ismertek arra, sőt utóbbi merőben tagadta, hogy a

Fehéregyház itt állott volna. A Wekerle-féle kísérlet, és Henszlmann nyomozásai a «Victoria» téglagyár telepén majdnem 800 frtnyi költségbe kerültek.

A Toldt Titus részéről a kerekmalommal szemben emelkedő szőlőhegyen tervezett próbaásatást, melyet Henszlmann vállalt magára, a szőlőtulajdonos megátalkodottsága hiúsította meg. Ő nem érte be azzal, hogy 20 □ ölnyi terület ideiglenes kisajátítása fejében már 200 frtot, tehát túlságosan fölcsigázott árt ajánlottunk meg, azt követelte, hogy legalább is 200 □ ölnyi területet vegyünk át tőle, ezért pedig 1200 frtot fizetessünk kárpotlásképen, mire a bizottmány természetesen rá nem állhatott. Mivel pedig hasonló mértéktelen követelésekkel léptek föl mások is, kiknek földjén próbaásatások megejtése szükségesnek mutatkozott, a régészeti szakbizottmány még 1883-ik év végével, azután pedig újra 1884-ik év elején oly kérelemmel járult a tanácshoz, hogy e III. ker. Remete-dűlő és a kerekmalom közti szőlőkre nézve az 1881. XXXIX. t. cz. 3. 11. és 14. §§. értelmében, a vallás- és közoktatási miniszter úrnál az ideiglenes kisajátítási jog engedélyezését kieszközölni méltóztassék. A tanács 1884-ik évi szeptember 4-én 4402/1884. III. sz. alatt kelt határozatával értesíté a bizottmányt, hogy az ideiglenes kisajátításnak esetről esetre igénybevehetése érdekében, az engedély kieszközlése végett a közgyűléshez fordult. Ez utóbbiak fölterjesztése 1884. évi szeptemb. hó 17-én 562 sz. a. intéztetett a miniszterhez, kinek engedélye csak 1885-ik évi július hó 2-án 15233. sz. alatt érkezett be, és a tanácsnak u. a. évi július 6-án 32273/III. sz. határozatával közöltetett a bizottmánynyal. Erről Toldt Titus úr azonnal értesítve lőn, de ő időközben azon véleményével, hogy a Fehéregyház a kerekmalommal szemben álló szőlőhegyen keresendő, felhagyott; és meghívatván a bizottmányba, hogy jelölje meg a helyet, hol ásatni akar, se meg nem jelent, sem pedig arra, hogy a kisajátításra adott engedélyt igénybe vegye, nem ajánlkozott, hanem egy igen terjedelmes emlékirattal fordult a tanácshoz, s annak kinyomatását kérte, mire nézve a tanács 1885. 40745. sz. a. kelt határozatában kijelenté, hogy az emlékirat kinyomatását nem tekinti szükségesnek, mivel azon céljának megfelelőleg, hogy a Fehéregyház keresésére a munkálatok az általa megjelölt irányban fogatosíttassanak, a régészeti szakbizottmány már határozott. De Toldt Titus úr a bizottmánynál többé nem jelentkezett, talán a kérdés körül ép ez időtájt folyt vitatkozás meggyőzte őt arról, hogy a Fehéregyház ott hol ő vélte nem állhatott.

Az 1884-ik év eseményei között még a régészeti kiállítás és az ásatások monographiájának ügye említendő meg, mely a fővárosi hatóság érdemleges intézkedéseinek tárgyát képezte. Mint fent említém, az addig napfényre került régészeti tárgyak kiállításával még az 1883-ik év elején a tanács engem bizott meg, mivel pedig az erre alkalmas helyiség sem a muzeumban, sem pedig másutt

kapható nem volt, e megbízásnak nem tehettem eleget. Most Gerlóczy Károly I. alpolgármester úr mint a fővárosi kiállítási bizottság elnökének ügybuzgó intézkedése folytán lehetővé tétetett, hogy a fővárosi kiállítási pavillonban a régészeti tárgyak is helyet kapjanak. Torma Károly pedig Gerlóczy alpolgármester úrhoz intézett levelében ajánlkozott, hogy az ásatások monographiáját meg fogja írni, és a kiállítandó tárgyak catalogusát is az országos kiállítás megnyitásáig elkészítendi. 1884-ik évi június hó 4-én 84./a főv. trvh. orsz. kiállítási biz. elnöki szám alatt Gerlóczy I. alpolgármester úr Tormához intézett választát velem közölvén fölhítt, hogy a régészeti kiállítás tekintetében a felügyeletet elvállaljam, valamint a Torma részéről följánlott monographia iránt is nyilatkozzam. Erre adott válaszüzenetemben minden tekintetben följánlván, kifejtém azt is, hogy a monographiának kellő alakban előállítására, és nemcsak magyar, hanem német vagy francia nyelven is kiadására 2500 forint szükséges, melynek engedélyezése a közgyűléstől kérendő volna. A közgyűlés 1884. szept. 17—18-án 579. sz. a. kelt határozatával meg is szavazta a kért összeget, és a tanácsnak u. a. évi november 15-én 57133/1884. VII. sz. a. kelt. határozatával a kívánt czélra 500 frtnyi előleg lőn utalványozva.

Továbbá a régészeti szakbizottmány kezdeményezése, és a tanács pártoló javaslata folytán ugyancsak 1884-ik évi február 20-án 126. szám alatt hozott határozatával a közgyűlés elrendelte, hogy a főváros területén mindazon helyek, melyek országos vagy helyi történelmi jelentőséggel bírnak, emlékkövekkel jelöltessenek meg. És ugyanezen határozat értelmében kibocsátott fölhívások folytán, az e végből elnökletem alatt alakított külön bizottmányba a m. t. akadémia részéről Wenczel Gusztáv és Salamon Ferencz, a műemlékek orsz. bizottsága részéről Arányi Lajos, Henszlmann Imre és Torma Károly, a m. történelmi társulat részéről dr. Szalay József, Salamon Ferencz, Thaly Kálmán és Szilágyi Sándor titkár, végre a tanácsnak 1884. jun. 19-én 28630/VIII. sz. a. kelt határozatával a fővárosi régészeti bizottmány kebeléből rajtam kívül b. Kaas Ivor, Torma, Henszlmann biz. tagok és Szabó Károly akkori tollnok (most tanácsjegyző) lett kiküldve. E bizottmány később a főváros műemlékeinek, és helyrajzi viszonyainak ismertetése körül nagy érdemeket szerzett Némethy Lajos belvárosi segédlelkész, most Esztergom városi plébanos úrral egészíté ki magát.

Ezzel kapcsolatban megemlítendő a tanácsnak 1885. márcz. 21. 14751/VIII. sz. a. velem közölt határozata, mely szerint történelmi érdekű épületeknek emléktáblákkal ellátására az egyetemi ifjuság körében gyűjtött pénzek maradékát dr. Arányi Lajos a magáéból 250 frtig kiegészítve, a már elhelyezett 20 tábla fentartására alapítványkép a főváros közönsége saját kezelése alá vette, és erről

a vallás- és közoktatásügyi miniszter részéről jóváhagyott alapítványi oklevelet állított ki.

1885-ik évben Torma a fővárosi kiállítási pavillonban igen érdekes aquincumi régiséggyűjteményt állított össze. A közönség azonban azt nem élvezhette úgy mint kellett, és lehetett volna, mivel a kiállított tárgyakról nemhogy leíró, de egyszerű jegyzék sem készítettett, mely bármilyen tájékozást nyújthatott volna. A monographia is elmaradt végkép.

A közgyűlés részéről 1885-ik évre megszavazott 3000 frtnyi költségen (1885. febr. 10-én 6938/viii. sz. a. kelt tanácsi határozat) Torma Károly a papföldön jelentkező épülettömbök további feltárásával foglalkozott. Én pedig a Fehéregyház megjelölésére nézve döntő római vízvezetéki pillérek folytatását kerestem, a Mária-pillértől (Maria am Stein) kezdve a város felé és a határjárasi oklevélben különösen említett utolsó pillér alapfalait meg is találtam. Mindössze 73 új pillér alapfalait ásattam ki; azután oly föltevésben, hogy a vízvezeték a Flórián-téren lévő hypocaustumba szolgáltatja a vizet, a csatorna beágazásának feltalálása kedvéért a fürdő környékén is ásattam, mi által nemcsak föltevésem valónak bizonyult, hanem a vízvezeték további elágazásának iránya is napfényre került. A Fehéregyház hollétének megállapítására szolgáló második jelző az esztergomi országút mentén, nevezetesen Kis-Czell alatt, a főváros tulajdonát képező hereföld és a szőlők között is próbaásatásokat hajtottam végre, mely alkalommal Aquincum helyrajzi viszonyaira nézve igen érdekes részletek kerültek elő: lovasság befogadására szolgált istálló, a Schönvisner-féle feliratos kövön említett szökőkúthoz (silanus), a mostani Liegl-féle nyári mulató közelében most is bőven fakadó forrásokból, a fris vizet (aqua virgo) szolgáltatott agyagcső-vezeték, és ez építmények korát meghatározó Hadrianus császár érmei.

Ugyancsak 1885. évi július hó 16-án 32444/III. sz. a. kelt határozattal előterjesztésem folytán a tanács elrendelte, hogy a III. kerület területén esz- közlendő lebontásokra, ásatásokra és építkezésekre adandó engedélyek ezentúl a főv. régészeti bizottmány elnökével is közöltessenek oly végből, hogy az ilyen munkálatok alkalmával napfényre kerülni szokott régészeti és műtárgyak el ne kallódjanak.

Az 1886. évnek legfontosabb eseménye az amphitheatrumnak, a körül- fekvő területtel együtt, a főváros tulajdonába történt átadása. A vallás- és köz- oktatási miniszter még 1884 november 11-én 41,874. sz. a. hozzám intézett ira- tával arról értesített, hogy a területnek 3509 frt 8 kron kisajátítása iránt a tu- lajdonosokkal kötött egyességet a bíróság is jóváhagyta, és az eddigi bér lejár- tának időpontja iránt a kamatok kiszámíthatása végett kívánt értesítést. Miután

ezt megtudtam, és magát a bérszerződést is a hozzám fordult közalapítványi ügyigazgatóságnak kiadtam, a miniszter 1885. október hó 16-án 33,942. sz. a. annak tudatása mellett, hogy az amphitheatrum 3 568/1600 holdnyi területért járó 3 509 frt 8 krnyi kisajátítási ár az illetőknek kifizettetett, a tulajdonjognak átruházása telekkönyvileg is foganatba ment, és hogy ennél fogva ezen ingatlan a főváros részére már átadható, ennek foganatosításával engem bízott meg. A közgyűlés 1886. jan. 20- és 21-én 63., és április hó 28-án 427. sz. a. kelt határozataiban kijelenté, hogy a felajánlott ingatlant elfogadja, és az amphitheatrum fentartása iránti kötelezettséget, tulajdonjoga telekkönyvi bekebelezésének föltétele alatt magára vállalja. Ez utóbbi a miniszternek 1886. évi július hó 9-én 26,049. sz. a. k. leirata szerint megtörténvén, a tanács 1886. évi augusztus hó 5-én 21,730, 23,142/1886. VII. sz. a. velem is közölt határozatával intézkedett, hogy a telek átvéssék és a főváros vagyonleltárába igtattassék.

A közgyűlés az 1886-ik évi 272. sz. határozatával a régészet céljaira csak 1000 frtot szavazott meg. Ez is csak a pénzügyi és gazdasági bizottmányban tett felszólalásom következtében történt, melyben előadtam, hogy ennyi az ép átvett amphitheatrum és a papföldön feltárt régészeti tárgyak és mindennemű szerszámok őrizetére, a lakbérre, a töltések és vízvezető árkok fentartására stb. okvetlenül szükséges, e nélkül pedig minden mi ott van, pusztulásnak és elhordásnak tétetnék ki. Általában azt tapasztaltam, hogy a régészet ügyei iránti érdeklődés nagyon alászállt; az országos kiállítás nyújtotta élvezet és a közérzületre hatott izgalom mellett a mi szerény működésünk iránti figyelem háttérbe szorult. A fővárosi régészeti bizottmány tagjai a meghívásra nem jelentek meg. Volt reá esct, hogy ketten voltunk, én és a jegyző, ez utóbbinak én referáltam, s ekkor természetesen nem jegyzőkönyvet, melynek könyomatú sokszorosítására az alkalom és a szükség már régen megszűnt, hanem egyszerű jelentésünket mutattuk be a tanácsnak. De az érdeklődés megszűntének s a közönynek, mely mind a közönségnél, mind a fővárosi hatósági közegeknél ekkor beállott, volt még más, nagyon alapos oka is. Először is a művelt közönség többet is szeretett volna a már évek óta folytatott ásatások eredményéről tudni, mint mennyit rólok az itt-ott megjelent, könnyedén odavetett tárczacikkokban olvasott. A leletek és fölfedezések történelmi és helyrajzi fontosságának ismertetése, az érdeklődés ébrentartása, sőt fokozása a monographiának lett volna feladata, melynek megírására — mint láttuk — a főváros készséggel megadta az eszközöket; de a monographia végkép elmaradt. Azután az «Árpád sírját» keresők, kik utánam jöttek, az én nyugodtan folytatott nyomozásaimmal nem voltak megelégedve, fennen hirdették, hogy ők már megtalálták a Fehéregyházát, hogy én próbaásatásokra hiában pazarlom a főváros pénzét stb. És én

mind a római ásatásoknál beállott szellemi pangással, mind pedig a Fehéregyház ügyében csapott lármával szemben tehetetlennek és elhagyottnak érzem magamat; de érzem azt is, hogy többet és mást mint tettem én nem tehettem. Ily viszonyok közt helyén levőnek láttam, hogy visszalépjek a működés ezen teréről, melyre a kormány és a fővárosi hatóság állított vala, ezt a tanácshoz intézett előterjesztésemben kijelentve, kifejtém azt is, hogy az eddig fennállott régészeti szakbizottmány további működésének tárgya és szüksége megszűnt, mert az eddig feltárt műemlékek őrizetére és fentartására a mérnöki hivatal egy megbízottja is felügyelhet, és erre nézve a szükséges további teendők iránt előadtam véleményemet.

A tanács azonban 1886-ik évi április havának 15-én 9038/1886. VII. sz. a. kelt határozatával válaszul adá, hogy a közgyűlés, midőn az ásatásokat ezen évre felfüggeszté, egyszersmind utasítá a tanácsot, hogy ezeknek 1887-ben folytatása iránt a költségvetés keretén belül gondoskodjék, ennélfogva a tanács a bizottmány lemondását nem fogadta el, hanem azt működésének tovább folytatására szólította föl, s ennek következtében elfoglaltuk helyünket ismét; én a múlt évről maradt, és az 1886-ki adományból megtakarított pár száz forintot a Fehéregyház keresésére irányzott nyomozásaimat folytattam tovább az esztergomi országút mentén és mindenütt, a hová csak férhettem, azon meggyőződésben, hogy több, vagy más eredményt, mint a melyről e lapok folyamán majd számot adandok, ez idő szerint, és talán soha elérni nem lehet.

A közgyűlés 1886-ik évi 272. számú határozatával 1887-ik évre megszavazott 3000 frttal biztosítva lévén az ásatások, Torma Károly azokat a papföldön az eddigiekkel kapcsolatosan keleti irányban folytatta tovább, miután a tanács előzőleg 1887-ik évi május hó 24-én 17986/VII. sz. a. kelt határozatával úgy intézkedett, hogy Torma részére a 300 frtnyi tiszteletdíjon kívül, Ó-Budán lakás és bérkocsi használata is biztosíttassék, és egyúttal azon előterjesztését is jóváhagyta, hogy maga mellé segédül dr. Kuzsinszky Bálint urat a n. muzeum igazgatóságától kikérhesse; június 2-án nagy erővel megindultak az ásatások, és nagyobb szabású épületek egész sora, úgyszólván egész városrész táratott föl sok érdekes lelettel és régészeti tárgyakkal együtt.

Ugyancsak 1887-ik évben a budapest—szentendrei helyi érdekű vasút vonalának kitűzése alkalmával, mely a római vízvezetéki pillérek mentén az amphitheatrum területét is érinté, a tanács 1887-ik évi deczemb. 1-én 39783/III. sz. a. kelt határozatával gondoskodott, hogy a vasút építése iránti megállapodásoknál az itteni műemlékek fentartása is figyelembe vétessék.

Ezen évre esik a budavári bástyasétánynak a főv. közmunkatanács részéről fogantatba vett leásása is, mely alkalommal felszínre kerülhető történelmi

és régészeti tárgyak megóvása iránt a vallás- és közoktatásügyi miniszter a főpolgármesterhez fordulván, ez a szükséges teendőkkel engem bízott meg. Külön térképen kimutattam a feltárt régi épületek nyomait, az előkerült leleteket összegyűjtöttem; észleteimet a régészeti és embertani társulat ülésén előadtam és ez előadásom a Pesti Napló 1887. október 25-iki és 26-iki tárczájában is megjelenván, ugyanazt jelentés alakjában a főpolgármester úrnak is bemutat-tam. Ezen ügy a tanácsnak 1887. deczemb. 11-én 39388/vii. sz. a. kelt határozatával aképen lett elintézve, hogy az innét kikerült leletek a budai főegyház építési irodájában őriztetnek addig, míg a felállítandó fővárosi muzeumban elhelyezhetők lesznek.

1888-ik évben, az ásatásokat, melyekre a közgyűlés ismét 3000 frtot szavazott meg, az ó-buda—szentendrei helyi érdekű vasútnak teljes erővel megindult és az egész vidéken nagy mozgalmat keltett munkálatai folytán az ősze kellett elhalasztani. Mivel pedig Torma úr kijelenté, hogy ezen ásatásokkal többé foglalkozni nem akar, a tanács 1888-ik évi szeptember 13-án 31235/vii. sz. a. kelt határozatával hozzájárult a régészeti szakbizottmány javaslatához, hogy az ásatásokat személyes felügyeiletem mellett dr. Kuzsinszky Bálint úr folytassa, ki szakképzettségének és buzgalmának a lefolyt évben szép jeleit adá.

A kiásott épületrészek szakszerű felvételére a tanácsnak még 1887. május 2-án 17968. sz. a. kelt határozata folytán Lechner Lajos építészeti igazgató úr, ki különben is igen élénken érdeklődik a régészet ügyei iránt, Smeringa Sándor főv. mérnököt küldötte ki, ki a munkához hozzá is fogott, de a tehetséges és ügybuzgó fiatal ember elhalálozván, a tanács fentidézett határozatával elrendelte azt is, hogy ezen a tudományos leírásnál nélkülözhetetlen fölvételek egy másik, időről időre kiküldendő főv. mérnök által folytattassanak.

Az ásatásokat dr. Kuzsinszky szeptember végével kezdette meg, illetőleg folytatta az eddig feltárt terület keleti részén, hol nagyobbyszerű lakóházak, gőzfürdő, úszóterem, és egy igen érdekes mythræum került napfényre. Mindezeket, kapcsolatban az 1887-ben felásott épületmaradványokkal Kuzsinszky úr maga fogván leírni kiadványunk ezen első kötetében, az 1888-ik évről szóló jelentésemet azzal zárom be, hogy előterjesztésünk folytán a tanács 1888-ik évi deczember hó 13-án 41367/vii. sz. a. kelt határozatával dr. Szendrey János urat, a régészeti és embertani társulat titkárát, és dr. Kuzsinszky Bálint urat, muzeumi régiségtári segédőrt, a fővárosi régészeti bizottmány rendes tagjaivá nevezte ki, és a bizottmánynak ily szakképzett és tevékeny szellemi erőkkkel gyarapodása a fővárosi régészetnek bizonyára nagy hasznára lesz.

Ezekben előadtam a régészeti és történelmi kutatások terén a fővárosban 1880. évtől kezdve 1888. év végeig, a kormány, a főváros és a kiküldött bizott-

mányok részéről tett intézkedéseket. Ezek után a régészet ügye iránt érdeklődő közönség kellőképp méltányolni fogja a kormány és a főváros áldozatkészségét és az illető közegek tevékenységét. De a történetek száraz elbeszélése magában meddő maradna a jövőben is, ha egyuttal módot nem nyujtanánk a közönségnek, hogy a napfényre került régészeti tárgyak és történelmi emlékek tüzetes és egyuttal vonzóvá tenni kívánt leírása által teljes tájékozást szerezzen magának az eredményről, s levonhassa ennek értelmi becsét. Már fent említém, hogy ez a tervezett monographiának lett volna feladata, mely azonban önvétkünkön kívül elmaradt. Midőn tehát a tanácsnak folyó 1889. évi január hó 17-én 29,641/1888. VII. sz. a. kelt határozatával felhivattam, hogy a közgyűlés részéről ezen évre is megszavazott 3000 frtnak felhasználása iránt részletes programot terjeszsek elő, kötelességemnek tartottam ebbe mindazt fölvenni, mi eddig elmulasztott, és lehetőkép mindazon igényeknek eleget tenni, melyeket az oly jelentékeny áldozatokat hozott főváros és az egész közönség támasztani jogosítva van. Ennélfogva a szakbizottmány részéről is helyeselt előterjesztésemben azt javasoltam, hogy a régészeti célokra adományozott 3000 frt három egyenlő részre osztassék. 1000 frt szükséges az évenként előforduló őrzési és lakbéri kiadásokra, eszközök és szerszámok beszerzésére és jó karban tartására, a romoknak vízhatlan mészszel bevonására s a feltárt helyiségek tisztán tartására, nemkülönben az épületrészek- és helyiségeknek ismertetőtáblákkal ellátására. Ebben foglaltatik a most már vendéglővé átalakított «Kreml»-malomban az állandó ör lakása mellé egy külön helyiségnek kibérlése is, melyben az Acquin-cumot sűrűen látogató közönség kedvéért, az érdekes leletek és műtárgyak állandó és mindenkinek nyitva álló kiállítása fogna rendeztetni. A második 1000 frt az ásatások folytatására szolgálna. Végre a fenmaradó 1000 frt az eddig feltárt műemlékek és leletek ismertetését és szakszerű leírását tárgyazó füzetek kiadására fordíthatnák, melyek a szükséges helyrajzi fölvételekkel és illusztrációkkal láttatnának el. Mivel pedig tisztában valék magammal az iránt, hogy az előadott programra nézve, a fővárosi hatósággal szemben a felelősséget is el kell vállalnom, köteleztem magamat arra, hogy a fent elősorolt pontokban foglaltak végrehajtását saját kezembe fogom átvenni.

A tanács 1889. ápril hó 11-én 4223/VII. sz. a. kelt határozatával, előadott javaslatomra jóváhagyólag válaszolt. A monographiát pótolandó füzetek kiadására vonatkozó tervezetet a közgyűlés is 1889. ápril 24- és 25-én 506. sz. a. hozott határozatával jóváhagyta.

Eképen jött létre ezen irodalmi vállalat, melynek célja felkarolni és szakszerűen, egyuttal pedig a nagy közönségre nézve is élvezhető alakban ismertetni az ó-, különösen a római és középkori, hazánk és a főváros történelmére

nézve érdekes régészeti tárgyakat és emlékeket, melyek a főváros területéről kerültek és kerülnek folyvást napfényre. Önálló mellékletként, de a művel kapcsolatosan akarjuk adni az itt talált érmek és fölíratok sorozatát is (Corpus nummorum et inscriptionum Aquincensium).

Munkatársakul dr. Fröhlich Róbert, dr. Hampel József és dr. Kuzsinszky Bálint urakat voltam szerencsés megnyerni. Nyitva áll a tér más szakférfiaknak is, kik vállalatunkat dolgozataikkal gyarapítani szívesek lesznek.

Vajjon megfelelünk-e feladatunknak? erről majd a régészet iránt oly élénken érdeklődő közönség fog nyilatkozni.

A LEGÚJABB AQUINCUMI ÁSATÁSOK.

1887—1888.

I. AQUINCUM CANABÁI. II. MITHRAEUM. III. A FÜRDŐ. IV. A MAGÁNHÁZAK.

V. LELETEK.

IRTA

Dr KUZSINSZKY BÁLINT.

I.

AQUINCUM CANABÁI.

Hazánk dunántúli része nem fekszik oly messze Italiától, hogy a terjeszkedő Róma figyelmét sokáig elkerülhette volna. A mióta Julius Cæsar meghódította Galliát, a mai Franciaországot, megszállása, ha mindjárt részben is, mindinkább égető szükséggé vált. Meg kellett az összeköttetést alkotni a római birodalom keleti és nyugoti fele között. Csak így vált egyúttal az is lehetővé, hogy a Balkán félszigetet szárazföldi út kapcsolja össze Rómával.

Augustus, Julius Cæsar utóda, nem is késett sokáig. Már 34-ben Kr. e. átlépi a karni Alpesekeket s elfoglalván Siscia (a mai Sziszek) városát, meghódítja a Száva és Dráva között fekvő területet. Későbbi háborúi is főleg e vidék biztosítását célozták. Az első században tehát Pannonia kelet felé még nem terjedt tovább a Balatonnál.

Az azon innen eső rész megszállása minden valószínűség szerint csak Trajanus császár idejére esik s kapcsolatban van Daciának a II. század első évtizedében történt meghódításával.* A rómaiak, úgy látszik, minden ellentállás nélkül hatoltak elő a Dunáig; legalább sehol se maradt emléke, hogy Aquincumnak és vidékének megszállása véres harcokra adott volna alkalmat. Ettől fogva aztán a Duna volt és maradt mindvégig kelet felé a birodalom határvonala. Hogy a balparton lakó sarmata és jazyg törzsek folytonos betörései ellen védve legyen a tartomány, a Duna mentén Bécstől kezdve le egészen Eszékig a kisebb-nagyobb erődtímenyek hosszú láncolata épül. Köztük *Aquincum* is, mely kétségkívül elsősorban földirati fekvésének köszönhetette, hogy nemcsak elsőrangú erőddé lett, hanem Alsó-Pannonia székhelyévé emelkedett.

A római hódítás távolról sem jelentette a legyőzött nép kiirtását. Csak a legmakacsabb ellentállás esetén voltak kényszerítve a benszülöttek odahagyni földjüket és házaikat. Különben nyugton hagyták őket a római legiók családi

* V. ö. Salamon Ferencz: Budapest Története. I. 167. l.

tűzhelyüknél s azon voltak, hogy nyelvben és szokásban mielőbb azzá legyenek, a mik ők. Nem is volt a meghódolt barbároknek nagyobb dicsvágya, mint hogy római polgárokká lehessenek. Ezért a meglevő községi telepek rendszerint érintetlenül maradtak, s hogy egyrészt megrómaiásodásuk annál sikeresebben haladjon elő, másrészt pedig talán azért is, mert a római még nem bízott eléggé hűségükben, a hadőrség lehetőleg azok szomszédságában épült állandó táborhelyeken telepedett meg. Magában a helységben megállapodnia a katonai fegyelem fentartása érdekében nem mutatkozott czélszerűnek.

Igy történt ez vidékünkön is. A rómaiak, midőn megszállják, már elég virágzó telepet találnak a Duna jobb partján. Ha teljesen új megtelepedésről volna szó, a római bizonyára latin nevet ad neki. Már pedig Aquincumról általában el van ismervé, hogy kelta eredetű szó; ős lakói sem lehetek tehát mások mint kelták. A hagyomány egy bizonyos *eravisc* nevű népről emlékezik meg s a reá vonatkozó egyéb emlékek is egyaránt a mellett látszanak szólani, hogy ezen kelta törzs volt az, mely vidékünket lakta. Így Bián mintegy 80 pénzdarab került napfényre «Ravis» és «Ravisci» körirattal.¹ Nyilván még az első század emlékei, a midőn az eraviscok népe a független pénzverés jogát gyakorolhatta. De tévedés volna azt hinni, hogy a rómaiak megtelepedésével a ben-szülött népek elvesztették volna minden önállóságukat. Különösen ha önként megadták magukat, a római nem bánta, hogy a már meglevő telepek legalább egyideig az önkormányzat egy bizonyos nemét is élvezik.

Régtől fogva ismeretesek a *boiok* és *azalok*, e két pannon nép civitásai, értvén azok alatt egy központhoz tartozó egész vidéket népével együtt, nem pedig egyes várost.² Hasonló központja természetesen az eravisc néptörzsnek is kellett hogy legyen. Salamon ennek helyéül épen Aquincumot gondolja. S ime tíz év múlva könyvének megjelenése után a Gellérthegy déli lejtőjén egy feliratos oltárkő³ kerül napfényre s rajta a «civitas eraviscorum» olvasható. Benne tehát kétségtelen bizonyítékát birjuk ma már annak, hogy vidékünk őslakói nemcsak a többi kelta népek példájára civitast alkottak, hanem hogy erősített várukat tényleg ott kell keresnünk a kő lelhelye táján, vagy attól nem messze a mai várhegyen. Még más szempontból is fontos azonban e kő. A kor ugyan, a melyből való, pontosan meg nem határozható. Legalább tudtommal még nem sikerült a rajta állott császár kivakart nevét kibetűzni. De tán már e körülmény is elégséges arra, hogy a Kr. u. III. századnál régibb-

¹ V. ö. Mommsen, Geschichte des röm. Münzwesens. 696. I. Neudeck az Arch. Értesítő III. kötetében «A quadok pénzeiről» közlött cikkében ezen érmelet quad pénzeknek mutatja be (98. l.).

² L. Salamon, u. o. 114. l.

³ V. ö. Hampel, Civitas Eraviscorum. Arch. Ért. VIII. 1888. 186. l.

nek ne tartsuk. S e föltevés támogatására szolgál, hogy a dedicaló, ki e követ a császár, s annak háza és az eraviscusok civitásának jólétéért emelte, augur; ilyen pedig csak coloniában lehet. Már pedig Aquincum, mint tudjuk, legfőlebb csak a II. század végén emeltetett e rangra s így maga a kő sem datálható ezen időt megelőző korból. E szerint a «civitas eraviscorum» még a III. században, ha nem is őseredeti jogkörével, de névleg még mindig fennállott.

De megmaradt másrészt ama fejlődésnek az emléke is, a melyen az itt lakó benszülöttek átmentek, míg végre városszerű polgári telepítvénynyé alakultak lakóhelyeik. Kis-Czellnél találtak egy oltárkövet,* a melyet, ha ugyan Mommsen olvasása helyes, tíz falu (*vici*) emelt Hadrianus császár jólétéért. Világos, hogy e falvak nem lehetnek mások, mint azok, a melyek egyesüléséből idővel a barbár Aquincum támadt, de a melyek még Hadrianus császár alatt, miután tehát a rómaiak már egy-két évtizedig itt laktak, még mindig fennállottak. Talán ezek egyike volt a «vicus Basoretensis» is. Több mint valószínű ugyanis, hogy az oltárkő,** a melyen ennek emléke maradt fenn, Aquincum vidékéről való.

Kérdés immár, hol feküdt s mekkora volt ezen őstelep? Részemről hajlandó vagyok feltételezni, hogy ha le is nyult az a Gellérthez igig ép úgy, mint a mai Buda, természetesen a nélkül, hogy lakosságát oly sűrűnek gondoljuk, mint a minő ezé, zöme aligha nem a mostani Ó-Buda helyén terült el. Ismerve ugyanis a rómaiak szokását, mely szerint a megerősített álló táborn (castrum stativum) a katonaság számára lehetőleg a készen talált polgári telepítvény szomszédságában építették, csak úgy fogjuk érthetőnek találni, miért választották e célra a vörösvári völgy előtt elterülő síkságot, ha Ó-Buda helyén volt maga a polgári telep. Különben ide kell hogy helyezzék, annyival is inkább, minthogy e hely ép oly alkalmas stratégiai szempontból, mint a Krempel-malom vidéke.

Tény az, hogy a tábor, mely az aquincumi helyőrséget képező *legio II. adjutrix* és segédcsapatainak tartózkodási helyéül szolgált, ott állott a mai szentendrei országút nyugoti oldalán. Részben fel is van takarva. Torma Károly tanár, az aquincumi épületek nagyérdemű kutatója, ásatta fel még 1883-ban s így nyugoti hosszoldala iránt nem lehet kétség. Nem sikerült azonban még ez ideig a keleti oldal nyomaira akadnunk. Valószínűleg ott húzódik a mai országút nyugoti oldalán, az egykori vízvezeték romjainak közvetlen szomszédságában.

Könnyű belátni azonban, hogy táborunk nem sokáig állhatott egészen

* L. Corpus Inscriptionum Latinarum. III. 3431. sz.

** L. C. I. L. III. 3673. sz.

magára, elhagyatva. A hogy minden más hadtest kíséretében feltalálhatók, úgy a római katonaság környezetéből sem hiányozhattak a markotányosok (*lixæ*) és egyéb kereskedők, a kik vele együtt jöttek s így természetesen vele együtt meg is állapodtak. S vajjon e jövevény népség hol üthette volna fel sátorfáját alkalmasabb helyen, mint a tábor közvetlen szomszédságában. Csak így értékesíthette igazán portékáját. De másrészt magára a katonaságra sem lehettek teljesen közönyösek a korcsmárosok és más e fajta emberek bódéi, a melyek annál inkább nyertek fontosságban, mennél távolabb esett a benszülöttek városa s mennél műveletlenebb volt annak lakossága.

Ehhez járul, hogy nemcsak a castrum helye, hanem annak környéke is úgy tekintetett, mint a benne állomásozó hadtest területe. Szerencsénkre e részben nem is kell igen messze bizonyíték után járnunk. Egy Újlakon levő feliratos kő,¹ melyet ide építőanyagának hurczoltak, a II. segédlegio territorumáról s egy rajta épült balneumról, vagyis kisebb szabású fürdőről emlékezik meg. A mint tehát Aquincumban, úgy kétségkívül hasonló territoriummal rendelkezett más táborhely hadteste is. De a mint éppen egy hispaniai kő² bizonyítja, a melyen a legio réteiről van szó, a rómaiak tényleg többet vettek el az őslakók meghódított földjeiből (jogilag ugyanis a római állam volt minden provincialis földnek tulajdonosa), mint a mennyi a tábor s a kisebb erődítmények, katonai épületek, nem különben az útvonalak elhelyezésére szükségesnek mutatkozott. Gondjuk volt egyuttal, hogy a katonaság nyomában jöttek lakóhelyei is elférjenek rajta.

S csakugyan ezek annyiban egy szempont alá is estek a táborral, hogy amint ezt, a mikor az egyik legio elhagyja, egy másik foglalja el, úgy a hadsereggel tovább költözködő e kíséőrcsapat lakóhelyeibe a másik hadtesttel érkezők ültek be. Szóval az ily megtelepedés csak ideiglenes természetű volt s ép azért nem hogy a föld tulajdonjogát nem szerezte meg, de még a helyi illetőséget sem biztosította lakóiknak.³ A feliratok rendszerint azt mondják róluk, hogy csak ott időznek «consistunt ad legionem», a mint azt egyebek között azon követön⁴ is olvashatjuk, mely Aquincumra nézve is egy ily katonaváros létezését minden kétségen felül bizonyítja.

Erre mutat továbbá az is, hogy e telepeknek rendesen nincs tulajdonnevök, mint a többi községeknek, hanem lakóik tartózkodási helyöket vagy úgy jelölik meg, hogy megmondják, mely legiohoz tartoznak, vagy pedig úgy, hogy a közelben fekvő polgári község nevét használják e célra.

¹ L. Ephemeris Epigraphica. II. 696.

² L. Ephemeris Epigraphica u. o. és II. 2916.

³ V. ö. Mommsen, Die römischen Lagerstädte. Hermes VII. 1873. 311. l.

⁴ Lásd: C. J. L. III. 3505.

A katonai köznyelven közönségesen *canabae* (k-val is írva) a nevök e telepeknek, mely szó eredetileg sátrat jelent; lakóik meg *canabenses* hivatnak.

Magát a *canabæ* szót ugyan ez ideig óbudai kövön még nem találtuk, de fennmaradt egy rajnavidéki születésű lakosának emléke, a kit sírköve* *canabensis*-nek mond. A követ Ó-Budán lelték s így benne egy további adatot bírunk az *aquincumi canabák* létezésének bebizonyítására.

A II. segéd legio minden valószínűség szerint nemsokára a római foglalás után jött városunkba s itt maradt, úgy látszik mindaddig, míg a rómaiak oda nem hagyták Pannoniát. Körülbelül 300 évig tartózkodott tehát egy helyütt s így meg volt a lehetőség, hogy idővel a *canabák* telepe tekintélyes városrészsé fejlődjék. Az ideiglenes fabódék helyét csakhamar kőből emelt házak foglalják el s az egész egy rendezett, állandó község képét nyújtja, a melyben a magánházak mellett ott találjuk a különböző nyilvános épületeket, templomokat, fürdőket, színházat, forumot stb.

A dolog természetében rejlik azonban, hogy a mint egy ily telep ennyire jutott, egy perczig sem maradhatott minden politikai és közigazgatási szervezet nélkül. Ha a katonasággal jött népség e részben nem is tett sokat, nem szabad felednünk, hogy a *canabák* lakosságát korántsem a markotányosok és más e fajta kereskedők alkották kezdettől végig. Az organisátori tehetséget, mely annyira jellemző a római nemzetet minden dolgában, meghonosították a veteranusok, a kik szolgálati éveik letelte után még néhány évig a tartalékhoz tartoztak s ezért a tábor mellett elterülő *canabákban* telepedtek le és ott alapítottak családi tűzhelyet. Sőt legnagyobb részök minden valószínűség szerint még azután is, midőn teljesen fölszabadult, célszerűbbnek tartotta állandóan egy helyütt maradni, s nem ment vissza hazájába. Így tehát a veteranusok nemcsak a *canabák* lakosságának tetemes részét képezték, hanem ők alkották egyuttal annak intelligens és befolyásos elemét. A feliratokon rendszeren első helyen vannak említve, így a mi emlékünknön is: *Veterani et cives Romani* olvasható, azaz a kiszolgált katonák és a többi római polgárok, s csak midőn ez utóbbiak tekintélyben nyertek, tünt el az ellentét lassanként, míg végül a *cives Romani* név egyaránt jelezte a volt katonát és kereskedőt.**

Kérdés immár, minő volt e *canabák* polgári szervezete? A feliratok erre nézve is kielégítő választ nyújtanak. Hogy a telep eredetileg nem bírhatott városi joggal, a fennebb mondottak után nem szorul bővebb bizonyításra.

* Lásd: Eph. epigr. II. 711.

** V. ö. Th. Bergk: Die Verfassung von Mainz in röm. Zeit. Westdeutsche Zeitschrift. I. 1882. 507. I.

Egyelőre tehát be kellett érni azon jogokkal, melyek a többi testületeket megillették. Így is szervezetében sok oly momentumra találunk, a melyek a rendezett római községek beléletére emlékeztetnek. A canabáknak is ép úgy mint a városoknak, van törvényhatósági bizottságuk (*ordo*), a melynek tagjai *decuriones* hivatnak, tehát ugyanaz a nevök mint a városokéinak. Valószínűleg számuk is megegyezett ezekével. A feliratokon többször találkozunk velök és a mi az imént előadottak után legkevésbé lehet feltűnő, túlnyomó részben veteranusok. Az apulumi canabákból ismeretes mind három decurio kiszolgált katona volt. Aquincumban is nyilván így volt ez, jóllehet ez időszertint még egyetlen kövön sem találtuk fel ily decurio emlékét.

Szembetünőbb az eltérés a város és a canabák között, a mi a tisztviselőket illeti. E részben is azonban úgy látszik jórészt csak az elnevezésben nyilvánult különbség, nem pedig a dolog lényegében. Igaz ugyan, hogy egyes feliratokon különösen a rajnavidékieken, csak egy személy fordul elő, mint a legfőbb tisztviselő, curator névvel. De lehet, hogy ez itt csak localis jelenség.* A feliratok túlnyomó része két ily hivatalnokról tesz említést, nevök *magistri*. Tudjuk, hogy a városi joggal bíró helységek élén is hasonlóképen két tisztviselő, a *duumviri* illetve *quattuorviri* állottak. E tisztségek betöltésénél is azonban, látszólag a veteranusok bírtak elsőbbséggel. Legalább az első magister rendesen veteranus szokott lenni. Annál érdekesebb az idevonatkozó s már ismételtén idézett aquincumi felirat, a melyen a két megnevezett magister, Valerius Respectus és Utedius Maximinus, a kiknek ügyköre e szavakban *curam agentes* nyert kifejezést, a polgári elemből valók voltak. Kívülök nem hiányozhattak természetesen más alárendeltebb magistratusok sem.

Miként tehát e rövid jellemzésből is kitűnik, Aquincum canabái lassanként sokkal figyelemre méltóbb állására vergődtek, semhogy azon ideiglenes állapot, a melybe eredetileg s természetöknél fogva jutottak, állandó maradhatott volna.

A szomszédságukban emelkedő őstelep is egyre nőtt s a mi fontosabb, gyorsan civilisálódott. A római nyelv és szokás bizonyára a rómaiak idetelepedése előtt sem volt már egészen ismeretlen benne. Nem kellett hát hosszú idő, hogy ha nem is egészen, de legalább nagyjában rómaivá legyen. A canabák lakóinak s a katonaságnak egyik s talán nem éppen a legalárendeltebb missiójuk éppen a barbár vidékek rómaiiasításában rejlett. S hogy e feladatának a mi hadtestünk ép úgy megfelelt, mint a harczmezőn katonai kötelezettségének, bizonyosságul szolgál az, hogy már Hadrianus császár a II. század első felé-

* L. Th. Bergk, i. m. 508. l.

ben elérkezettnek látta az időt, hogy Aquincumot municipiummá, azaz római joggal felruházott várossá emelje.

S ezzel természetesen a canabák létezése is, mint olyané, megszűnt, közigazgatásilag egygyé olvad az ősteleppel s legfőlebb mint Aquincum egyik városrésze (*vicus canabarum*) szerepel tovább. Elveszti saját képviselőtestületét, elveszti saját tisztviselőit: a *decuriones* és a *duumviri* ezentúl úgy a volt canabák, mint az őstelep lakóiból kerülnek ki. Minkettőlnek közös lesz a sorsa. Midőn Septimius Severus császár (193—211) Aquincumot colonia rangjára emeli, a canabák lakói ép úgy jogos tulajdonosává válnak az általuk addig ideiglenesen birt földeknek, mint azok, kik az őstelep helyén laknak s ezekkel egyenlő mértékben élvezik a többi előnyöket is.

Csak így fejthető meg, hogy a tavaly feltakart mithræumban, a mely pedig a volt canabák épületei között emelkedik, ott áll M. Antonius Victorinus, az aquincumi colonia egyik tanácsnokának négy oltárköve. Nyilvánvaló, hogy e városrész lakosa is volt s mint ilyen lett decurio, de nem a canabák tanácsnokává, hanem mint az a köveken tisztán olvasható: dec(urio) col(oniæ) Aqu(in-censis).

Ha tehát Aquincum canabáiról szólnak, ezen elnevezés tulajdonképen a castrum környékén állott városrész legelső időszakára birhat csak értelemmel. Ez pedig, mint láttuk, alig lehetett 30—40 évnél hosszabb. Nem csoda tehát, ha napjainkig nem ismerünk kettőnél több oly feliratot, melyek reá világot vetetnének. De, úgy látszik, e processus másutt még gyorsabb volt; pedig azon minden oly városnak át kellett menni, a mely egyuttal valamely hadtest állandó székhelye volt. A legtöbb idevonatkozó felirat ez ideig Apulumban (Erdély), Troesmisben (Alsó Mœsia) és Mogontiacumban (a mai Mainz) került napfényre.

De ha ilyen formán változás állott is be városrészünk alkotmányában, vele azért az egykori canabák képe aligha változott sokat. Lakosságának zöme megmaradt azontúl is az, a mi volt; veteránusok, továbbá kereskedők és iparosok alkották végig, a kik keresletökkel első sorban a katonaságra voltak utalva. A teljes társadalmi összekeveredés az őstelep lakóival már csak azért sem történhetett könnyen, mivel a tábor amattól sokkal távolabb feküdt, semhogy a környékén támadt canabák oly kiterjedést nyertek volna, hogy területileg a város összefüggő egészsze nőhetne volna ki magát.

Aquincum kezdettől végig két különálló városrésze volt osztva. A mai Ó-Buda helyén emelkedett polgári várost (mert leghelyesebben még így nevezhetjük) a felső katonavárostól temetők választották el. Ezek tudvalevőleg a mai Filatori gát mentében húzódtak, a melynek mindkét oldalán eddig a leg-

több római sír került napvilágra.¹ A legújabbakat² tavaly fedték fel a szentendrei vicinális vasút főállomásához közel észak-nyugoti irányban. De még ezeknél is jóval tovább északra terjedett a sírok vonala. A Papföldet délfelől határoló mezei út irányában ugyancsak tavaly a vasúti töltés nyugoti oldalán talált két sarkophag arra látszik mutatni, hogy a szentendrei országút nyugoti felén a sírok egészen a tábor déli faláig nyúltak, vagy legalább attól nem messze szűntek meg. Hogy aztán erre felé nem igen lehettek épületek, több mint valószínű. A canabák egyik, még pedig kisebb része a castrumtól nyugotra, a vörösvári völgy felé terült el. Mert hogy itt épületek állottak egykor, bizonyosságul szolgál a sok téglá- és kötörmelék, melyet az eke e helyen szántásközben minduntalan fölvet.

A tábor északi oldalán aligha voltak épületek; a talaj itt sekély és lapályos s nyilván már a római korban is nem kevésbé lehetett vízenyős, mint a minő napjainkban. A legszélső építmény északnak volt a castrum északkeleti sarka irányában emelkedő *amphitheatrum*, Aquincumnak eme kétségkívül legnagyobb és legimpozánsabb építészeti alkotása. Itt is tehát az *amphitheatrum*ot a város szélén találjuk, úgy a mint azt Pompejiben látjuk, s más provincialis városokban is volt. A mi pedig ép oly jellemző, a múlt évben kiásott *carnuntumi* (Bécsen innen) *amphitheatrum*³ is a castrum szomszédságában áll, ép úgy mint a mienk.

*Amphitheatrumunk*tól nem messze, még pedig körülbelül vele egy vonalban a szentendrei országút túlsó oldalán további falmaradványok tűnnek szembe, a melyek alighanem már a castrum keleti felén elterülő canabákhoz tartozó épületek északi végét jelzik. A Lőportörő (mai nap ú. n. Római fürdő, jöllehet ott a rómaiaknak sohasem volt fürdőjük) forrásaiból jövő patak déli kanyarulata képezte ez irányban a határt. A víz déli partján álló ú. n. Krempel-malom helyén már mindenütt romokkal találkozunk, s innen kezdve dél felé az épületek összefüggő csoportot alkottak, mely a szentendrei országút keleti oldalán a castrum déli falánál jóval lejjebb nyúlik. Körülbelül a «Zenélő korcsmároshoz» címzett vendéglő irányában ér csak véget. Sokkal bajosabb azonban az itt elterülő canabák szélességét meghatározni. Római falmaradványokra bukkanunk a mai Dunapart mentén,⁴ majd ismét tovább nyugotra a főváros tulajdonát képező két szántóföldön, a hol tavaly egy római fedéltéglákkal kirakott hatszögű kútforma üreget bontattam fel.

¹ V. ö. Hampel, Archäologisch-epigraphischer Bericht aus Ungarn 1877. Arch.-Epigr. Mittheilungen aus Oesterreich II. 1878. 68. l.

² V. ö. Havas S. Újabb leletek és helyrajzi adatok Aquincumból. Arch. Ért. 1889. 165. l.

³ L. Hauser, Ausgrabungen in Carnuntum. Arch.-epigr. Mittheilungen, Wien. XII. 151. l.

⁴ V. ö. Salamon, u. o. 318. l.

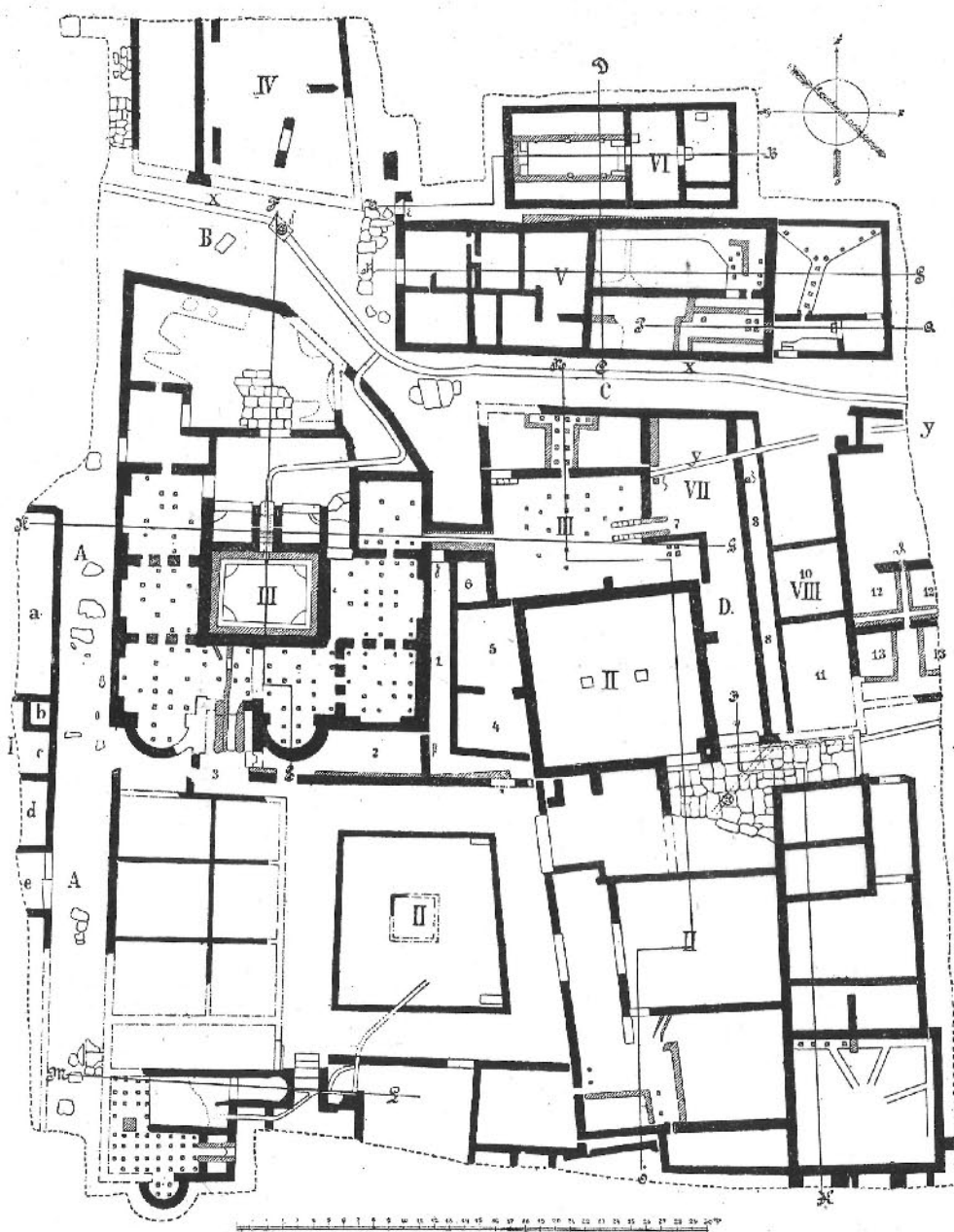
Az épületek zöme azonban kétségkívül az országút közvetlen szomszédságában volt és van, s annak mentén a Duna felé mintegy 200—300 lépésnyi szélességben húzódik. Az ezen vonalban elterülő ingoványos mélyedés szakította meg, legalább egy darabra, azokat.

E terület, melynek legnagyobb része a főváros tulajdonát képezi, s közönségesen a «Papföld» néven ismeretes, domborultatos alakulásával már e század elején magára vonta egyes műkedvelő kutatók figyelmét. Helyenként föl is ásták, s a mint az ezen időkből fenmaradt följegyzésekből kitűnik, egy fürdő-épület maradványaira bukkantak. Hogy mely ponton állott az, nem tudjuk; a föld leple újra maga alá temette. A megelőző évtizedig a város e részén nem volt, mondhatni más, mint a vízvezeték egyes csonka pillérei, melyek az utast az egykor itt virágzó római telepre emlékeztették, úgy hogy a midőn 1881-ben a főváros áldozatkészségéből e helyen az ásások ismét megindultak, azok teljesen új nyomokon haladtak.

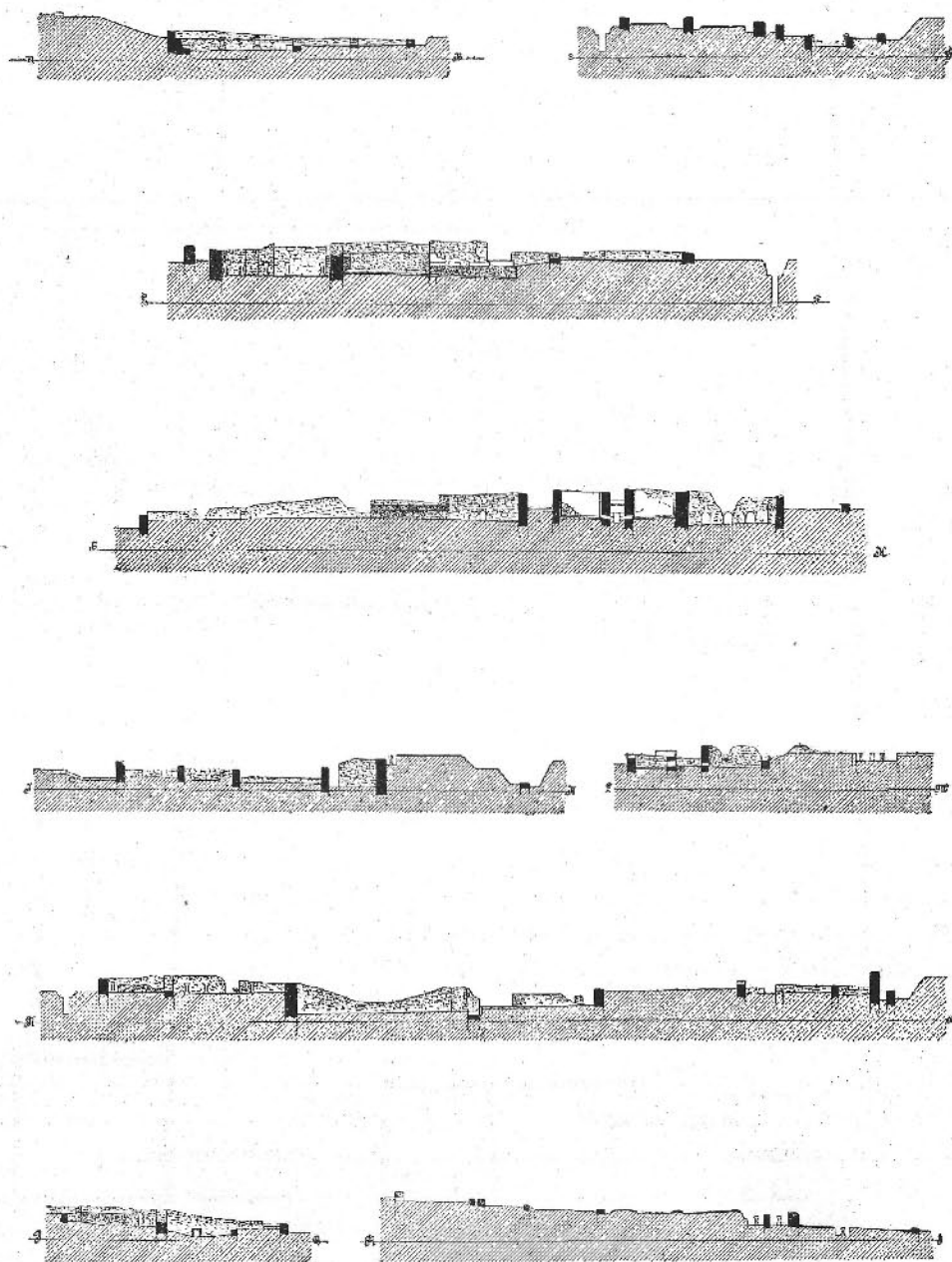
Ma már ott három helyen többé-kevésbé terjedelmes romok tárulnak szemünk elé. A legkiterjedtebb épületcsoport közvetlenül az országút keleti oldalán terül el. Észak felől jövet egy széles s még jórészt az eredeti kövezettel burkolt utca jobb oldalán ott látjuk a tornacsarnokot (*palaestra*), még pedig külön a nyári s külön a téli időre berendezett helyiséggel, a túlsó oldalon pedig egy nagy oszlopos csarnok romladékait. Odább dél felé egy nagyarányú közfürdő maradványai között találjuk magunkat, a melynek nyugoti oldalán ismét egy széles utca húzódik egyik felén a boltok hosszú sorával. A csoport végén van a piac, kétfelől ugyancsak boltok szegélyzik, közepén pedig egy kerek épület áll, mely nyilván mérlegházul szolgált. Itt tehát, mint látjuk, köz-épületekkel van dolgunk, a mit igen természetesnek fogunk találni, ha meggondoljuk, hogy a telep e része feküdt a legközelebb a castrumhoz, s így a forgalomnak is természetszerűleg ott kellett a legélénkebbnek lenni.

Mintegy 150 lépésnyire ezen épületcsoporttól északkeleti irányban, a Dunának vivő út szomszédságában újra romok, egy második fürdő maradványai vonják magukra a látogatók figyelmét.

Végül a harmadik épület-complexum ott kezdődik az országúttól körülbelül 150 lépésnyire a Duna felé, a forum délkeleti irányában. Az e helyütt föltárt épületek (lásd a mellékelt alaprajzot s a hozzá tartozó szelvényeket), a melyeket a következőkben részletesebben ismertetni óhajtok, úgyszólván, a legutóbbi két évi ásatási munkálatok eredményét tüntetik föl. Ezek képviselik a legújabb ásatásokat. Eltekintve ugyanis a még 1884-ben Torma Károly tanár által felfedett két helyiségről, melyek a csoport délkeleti sarkát foglalják el, a délnek fekvő nagyobb rész 1887-ben ásott fel, ugyancsak Torma

1. Az 1887—1888. években felásott aquincumi épületromok alaprajza.
Ledényi Ferencz és bold. Smeringa Sándor fővárosi mérnök urak fölvétele.

2. Szelvények.
Készítette Ledényi Ferencz mérnök úr.

Károly vezetése alatt, míg az északi részt én voltam oly szerencsés tavalý fel-takarhatni.

Közelebbről tekintve az itt napfényre került romokat, úgy hiszem, már első tekintetre szembe kell tűnni a különbségnek, mely ezek s az országút tözszomszédságában elterülők közt van. Ha nem tudnók különben is, hogy ott középületek állottak, azt maga az építésmód is el árulja. A falak többé-kevésbé mind tetemes vastagságot mutatnak s egyúttal gondos szerkezetről tanúskodnak. Igaz ugyan, a mi romjaink között is akadunk elvértve elég vastag falakra, így a fürdő falai mind tekintélyes vastagságúak, s constructiójuk is lényegében ugyanaz. Alaktalan terméskövek alkotják, melyeket vízszintes rétegekben raktak egymásra s vakolattal kötöttek össze (*opus incertum*), úgy hogy tulajdonképen ez adta meg a fal szilárdságát. Csak a sarkokon találkoznak szabályosabban megfaragott quaderkövekből készült rakatra. Különben meglehetősen felületes az építkezés. A vakolattal ugyan itt sem takarékoskodtak, de a legtöbb fal rakásához nem állítják elő tiszta mészből, hanem több-kevesebb sárt vegyítenek hozzá. Ezért maradtak aránylag kevésbé épen napjainkra, s hamarabb is fognak pusztulni, mint pl. akár az amphitheatrum, akár pedig a nagy thermák maradványai.

Még szembetűnőbb azonban a különbség, ha romjaink beosztását vetjük össze amazokéval. A szigorú szabályosság és tervszerűség az alaprajzban általában ép oly kevésbé volt az aquincumi, mint bármely más provinciális építkezés sajátossága. A legtanulságosabb példa rá maga amphitheatrumunk. Sem a külső körfal támpilléreinek, sem pedig a ketreczek elhelyezésében nem találunk symmetriát. De az alaprajz azért mégis elég világos úgy itt, mint az országút melléki épületek romjainál.

Ehhez képest az épületek valóságos szövevényével állunk itt szemközt. Szorosan egymás mellé építkeztek az emberek, úgy hogy a legkisebb hézag sem maradt betöltetlenül. Szóval világos, hogy e helyütt a városnak ha nem is egyik egészen félreeső részével van dolgunk, az mégis a forumhoz való minden közelsége daczára, a kevésbé élénkek közé tartozhatott. Olyan volt a képe, a minő napjainkban is a városok oly részén tárul szemünk elé, hol jórészt csak magánházak állanak.

S hogy ez tényleg így volt, nem kevésbé tanulságos bizonyítékát nyújtják az utcák. Tudva van, mily gonddal jártak el a rómaiak ezek orientálásában. Ha csak különös kényszerítő körülmények nem indokolták az eltérést, a melyek közé tartozhatott esetleg az is, hogy a római város egy már meglevő őstelep helyén emelkedett, s így ennek váza szolgált szükségkép irányadóul az új helység beosztásának is, a római útvonalak mindenha a négy fő égitáj irányába

esnek. A mint a tábor az ősi vallásos hagyományok szem előtt tartása mellett rendszerint oly négyszöget képez, melynek oldalai észak-déli, illetve kelet-nyugoti vonalban fekszenek, úgy az utak is, a melyek tulajdonképen a tábornak keresztelő főutak folytatásának tekintendők, a körfalakkal párhuzamosan futnak. Ugyanezt tapasztaljuk városunkban is.

Az állandó tábor négy oldalfala megegyezik az égi tájak főirányaival, a mi pedig a melléje épült házcsoportok konfigurációját illeti, már Salamon Ferencz éles szeme észrevette azon négyszögeket, a melyekre e városnegyed az egyes utcák hasították.* Pedig a mikor könyvét írta, még nem kezdődtek meg e helyen a rendszeres ásások. Ma már nem egy aquincumi utcán sétálhatunk végig, s különösen az országút közvetlen szomszédságában elterülő romok között van alkalmunk láthatni, mily szabályos derékszögeket alkotnak. S lényegileg ugyanezt constatalthajuk azon útvonalokról, melyek az ez alkalommal bővebben megbeszélendő épületeket felosztják. Csakhogy másrészt már első tekintre szembe kell hogy tűnjék, mily szűkek ez utóbbiak. Amott az utcák mind szélesek s kettőnek mind a két oldalát csatornák szegélyzik, a melyeken az eső, nemkülönben az épületekből kibocsátott víz összegyülemlt. A mi azonban fontosabb, a még helyenként fenmaradt kövezeten ott látjuk az egykoron rajtok végig gördült kocsikerekek nyomait. Bezzeg, hiába keressük ezeket a mi szűk utcáinknak kövezetmaradványain. Nem is voltak, de nem is lehettek ezek a kocsiközlekedés előtt nyitva; ú. n. csendes utcák voltak, a minőket mostani városaink egyes mellékes részeiben is láthatunk.

Mindeddig egészen három, illetve két ily utcát sikerült az ásások e területén felfedni. Szóljunk először is az alaprajzban (1.) A-val jelölt utcáról, mely romjaink keleti felén észak-déli irányban vonúl. Szélessége nem több mint 3·8 m. Helyenként még meg vannak a kövezet maradványai: nagy, polygon mészkőlapok, a minőkkel a rómaiak általában az utakat szokták burkolni. Keleti oldalán egy nagyobb épületnek (I) még csak részben feltakart romjai tárulnak szemünk elé. Úgy az útszéli hosszfal, mint az egyes keresztfalak, a melyek épületünk frontját az *a*, *b*, *c* és *d* helyiségekre osztják, aránylag magasabban maradtak fenn, mint az utca szintje. Ha e helyiségek boltok (*tabernae*) gyanánt szolgáltak volna, úgy okvetlenül nyoma kell hogy maradjon azon széles küszöböknek, a melyek az egyes osztályokat egész szélességükben elfoglalták, úgy a mint őket a forum két oldalán elterülő tabernáknál még ma is alkalmunk van szemlélni. De mit is kerestek volna a boltok ezen szűk utca mentén? Nem

* L. Budapest története, I. 294. és 304. l.

marad tehát egyéb hátra, mint hogy e romokat egy mindenesetre nagyobb terjedelmű lakóház maradványainak tekintsük.

S tényleg erre mutat a *e* helyiség, mely nem más mint a kapualja (*ostium*). Elöl ott látjuk magának a 3'6 m. széles kapunak egyetlen maradványát, a két darab mészkőből álló küszöbkövet, a melynek szerkezete világot vet magának az ajtónak egykori állapotára. Jellemző ugyanis, hogy itt tulajdonképpen kettős ajtóval van dolgunk. Az egyik, (2'37 m. széles) északnak eső két akkoránál szélesebb volt, mint a vele szomszédos déli. Miként a két sarkában látható kerek mélyedések mutatják, két szárnya volt, melyek csapokon forogtak. A szomszédos szűkebb ajtó ellenben csak egy szárnynyal bírt. A kerek lyuk, a melybe ezen ajtószárny csapja be volt eresztve itt is világosan látható. Az elzárás mindkettőnél a küszöbbe vágott négyszögű lyukba merőlegesen alá tolható retesz segélyével történt. Kérdés, mi lehetett e kettős ajtó rendeltetése. A legvalószínűbb még az, hogy a szélesebb ajtó, melyet méltán kapunak mondhatunk, csak különös alkalmakkor nyílt meg, holott a szűkebb a mindennapi közlekedés számára szolgált. Hasonló kettős ajtóval találkozunk Pompejiben is, a M. Epidius Rufusról nevezett ház romjai között.*

Szemben e lakóház maradványaival az utcza keleti oldalán egy második, szintén kelet-nyugoti irányban fekvő lakótelep romjai terülnek el (II). Mondhatni, hogy minden jelentékenyebb részét ismerjük. Csak délfelől nincs még teljesen felásva, valószínű azonban, hogy az e részen még a föld alá futó egyes falazatok legfőlegb egyes igénytelen mellékhelyiségek alépítményét jelzik. Különben az is lehet, hogy már a szomszédos épülethez tartoznak, melynek feltakarása jövőre van hagyva. Ellenben többi három oldalán egészen tiszták határai; nyugot felől az említett A utcza határolja, keleti homlokzata minden valószínűség szerint egy szabad térre nyílt, északnak pedig egy fürdőépület (III) van szorosan oldalához építve.

Úgy e fürdőről, mint a vele szomszédos lakótelepről részletesebben fogunk még szólni alább. E helyütt csupán a két épület egymáshoz való viszonyát kívánom röviden érinteni. Hogy a fürdő nem volt a II épület kiegészítő része, hanem különálló rendeltetéssel bíró, bár szerényebb arányú közfürdő volt, annak fejtegetését ezúttal mellőzöm. S mégis alig szenved kétséget, hogy vele összeköttetésben állott. Meg volt ugyanis a lehetőség, hogy a délnek fekvő háztelep hozzátartozói közvetlenül is elérhették.

A ház közepén elterülő udvar négyszögű folyosójának északi részében α -nál

* L. Overbeck-Mau, Pompeji IV. kiad. 298. l.

volt egykoron az ajtó, a mely egyrészt az 1 számú, másrészt pedig a β helyén alkalmazott egy másik ajtó közvetítésével a 2 számú keskeny folyosókba vezetett. E folyosókat egykor mészkőlapok burkolták s fölül fedetlenek voltak, úgy hogy a két szomszédos épület tetőiről a víz erre lefolyhatott. Az utóbbin (2) át juthattak a szolgák a fürdő fűtőkészülékéhez (3), míg az előbbinek északi végén van az ajtó (γ), mely magának a fürdőnek egyik helyiségébe nyílt. A három osztály (4, 5, 6,) mely e folyosó keleti oldalán fekszik s a honnan kétségkívül bejáratuk is volt, aligha szolgált egyébire, mint a szolgák lakásául. Az egyikben esetleg a fűtőanyagot tarthatták összehalmozva.

Az A utcán tovább északnak haladva, találjuk jobbra a második utcát (B), a mely egy darabig délkeleti irányban fut, majd keleti vonalban (C) folytatódik. De nemcsak iránya változik, szélessége sem ugyanaz elejétől végig. Elöl tetelesen szélesebb, 6.50 m., s mielőtt 3.20 méterre összeszűkülne, az V épület kiugró délnyugoti sarka mindkét oldalán egy-egy háromszögalakú tért képez, a melyeknek kövezete nagy részében még in situ látható.

De a mi ezen utcát mindenek felett érdekessé teszi, az a hosszában végig futó csatorna (x). Valószínűleg ugyanannak a csatornának folytatása, mely az útszéli romok keleti oldalán húzódik s a melybe a nagy thermák laconicumának és a forumnak vize gyűlt össze. Szélessége átlag 52 cm., ellenben mélysége változó. A legmélyebb az utcának A részén, hol fedél-cserepekkel (*tegulae*) szépen kirakott alja mintegy 2.10 méternyire fekszik az utca szintje alatt. Kelet felé azonban minden lejtőssége daczára mind sekélyebb lesz, kétségkívül azért, mert erre felé maga a talaj is erős lejtősséget mutat. Innen van aztán az is, hogy míg a csatornának mészkövekből épült oldalfalai e részen úgy szólván az utca magasságáig érnek, addig nyugoti felében már 1.10 m. magasságban megszűnnek.

Tetejét egész hosszában mészkőlapok képezték, melyeknek nagyobb részét még az utca niveaujáig feltöltött földréteg alatt eredeti helyükön találtuk. Hogy azonban az utca vizei beléömlhessenek, úgy segítettek rajta, hogy az utca A részében δ -nál egy 70 cm. átmérőjű s 60 cm. magas hengeralakú tölcseért helyeztek az oldalfalak fölé, miáltal a csatorna körülbelül egyenlő magasságot ért el magának az utcának szintjével. (L. a mellékelt 3. ábrát.)

Ha már most azt nézzük, minő épületek szegélyzik emez utcát, nem hagyhatom szó nélkül azon néhány falmaradványt, melyek tőle északnak esnek. Nyilvánvaló, hogy ismét egy magánház (IV) romjaival van dolgunk; ezek azonban oly megrongált állapotban maradtak reánk, hogy nemcsak most, midőn még csak egy részök van felásva, hanem meglehet, hogy sohasem lesz módunkban azok alapján az egykor itt emelkedett épületről bármily homályos képet alkotnunk.

magunknak. A rombolók és kőaknázók vandalizmusa itt oly pusztítást vitt végbe a különben sem erős falakban, hogy nemcsak egyetlen küszöb sincs már eredeti helyén, de még a falak összeköttetését is legfőlebb csak setjhetjük.

Elhaladva ezen igénytelen falmaradványok mellett, szemben találjuk magunkat az V épület homlokzatával. Hogy ez sem lehetett más, mint lakóház, elég egy pillantást vetnünk alaprajzára. Hosszú-kas négyszöget képez, melynek egyik

3. A csatorna a rajta nyugvó hengeralakú tölcsérrel. Nyugotról nézve.
Ifj. Felsmann József fölvétele után.

hosszoldala a C utcára néz, északi oldala mellé pedig vele párhuzamosan épült a *mithraeum* (VI), *Mithras*, a perzsa napisten temploma.

A régiek tudvalevőleg templomaikat körfallal (*peribolos*) szokták elzárni. Tán egy ily, a *mithraeum*ot körülfogó falazat maradványa azon faltöredék, mely az V épület homlokzatával egy vonalban, tőle északra látható. Ha áll ez, úgy az ϵ -nál szemlélhető küszöbdarab azon ajtóhoz tartozott, a melyen a hívek a B utca felől bejuthattak. Természetesen azért lehetett a *peribolos* túlsó oldalán is ajtó, a mely aztán a *mithraeum* bejáratával szemközt nyílt.

A C utca másik, déli oldalát fele részben még a már említett III fürdő egyik kiegészítő osztálya képezi, azon túl, keletnek pedig egy az utca felől erős fallal határolt tér (VII) terül el, mely úgy látszik, az utca felé eső részén fedve volt. A ζ-val jelölt négyszögű kőtömbök pilléraljak s ezekbe voltak a pillérek gyanánt szolgáló fapóznák eresztve, melyeken a rézsútosan aláhajló tető nyugodott. Hogy pedig a környezet vize elvezethető legyen, a teret csatorna (γ) szeli keresztben. Alja a szokott módon fedőtégglákkal van kirakva, úgyszintén oldalait is odatapasztott lapos téglák burkolják.

Tekintve azt, hogy a közelben (7) van a kemencze, a melyből a fürdő egyik osztályát fűtötték, e fedett rész aligha szolgálhatott egyébre, mint a fűtőanyag raktáraként. Magát a fűtést a VII tér fedetlen részéből eszközölték. S a mi jellemző, a fűtőhelyet (*præfurnium*) erre is összeköttetésben találjuk a szomszédos II lakóteleppel. A ház hozzátartozói, helyesebben szolgálai az η val jelölt széles kapuszerű ajtón át juthattak a kemenczéhez. Másfelül aligha is volt oda bejárás.

Mert keletnek ismét több helyiségre osztott építmény (VIII) emelkedett. Nyilván a szolgaszemélyzet lakosztályai. A mellső tractust három négyszögű szoba (9, 10, 11) foglalja el, a melyek előtt a VII térre vezető 3.10 m. széles utcaközzel (D) párhuzamosan haladó 1.05 m. keskeny folyosó fut.

Az épület hátsó, majdnem egészen felásott része a téli zordabb időjárás esetére nyújtott otthont. Tulajdonképpen csak két szobából áll, a melyeknek felépítményéből azonban úgyszólván semmi sem maradt fenn. Az egyik helyiség (12) az alaprajz szerint úgy tűnik fel, mintha két részre volna osztva. A padlózat alatti része tényleg ketté is volt választva, a mennyeiben egy 30 cm. széles csatorna szeli át a középen, a mely aztán egy nyugoti és egy keleti irányú, az oldalfalakig terjedő csatornákkal közlekedik. Ilyenformán e szoba alul részben üres volt s ez űr (*hypocaustum*) arra szolgált, hogy abba a meleg levegőt bevezethessék. A légfűtés e neme általános volt a rómaiaknál s mint látni fogjuk, a maga tökéletességében különösen a fürdőknél alkalmazták. A kemencze maradványai a középső csatorna északi végén, Θ-nál láthatók. Nem szélesebb, mint maga a csatorna s két oldalt egy-egy trachytlap szolgál béletéül.

Hasonlóképp történt a másik szobának (13) a fűtése is. Nem lévén azonban ennek külön kemenczéje, a meleg levegőt a 12 helyiség padozata alól ide is átvezették az alaprajzban feketén feltüntetett válaszfalnak egy nyílásán. De mert a meleg lég ide már hőfokából vesztve juthatott el, a melegség továbbvitelére szolgáló csatornákat, melyeknek belső oldalfalai az alaprajzban sraffirozva vannak, tetemesen szélesebbekre kellett csinálni. Ezáltal a meleg lég a padlózatnak (*pavimentum*) sokkal nagyobb felületét érthette közvetlenül s így e szoba is

ugyanoly mértékben volt fölmelegíthető, mint a kemenczéhez közelebb eső 12. helyiség.

Ott, hol a talaj szilárd alapon nyugszik, a pavementum maradványaival is találkozunk még s azt szabálytalan kőrakat fölé helyezett u. n. *terrazzo*, azaz téglatörmelékkel kevert mészréteg képezi. De nincs meg a csatornák fölött elterülő padozatrésze. Egyes pilléreken nyugodván (miért függőtalajnak is mondhatjuk), az épület falainak összeomlása alkalmával annak is be kellett dőlnie.

Miután így megismerkedtünk a leírásunk tárgyát képező felásott terület mivoltával s röviden felsoroltuk mindazon épületeket, melyek azon egykor emelkedtek, áttérünk a főbb építmények részletes ismertetésére. Kezdjük a mithraeummal (VI) s a fürdőteleppel (III), mint a melyek a nyilvánosság szolgálatában állottak, majd a magánépületek (lakóházak) leírására megyünk át, végül pedig a leletekről szólunk.

A MITHRAEUM.

A római császárság megalkotása lehetővé tette ugyan, hogy a politikailag reorganizált állam még évszázadokig a világ ura lehessen, de nem volt képes többé az államvallás iránt megingott hitet megszilárdítani. Hiába volt Augustus minden dicsekvése, hogy csak Rómában 82 romba dőlt templomot állíttatott helyre, s hiába szerepeltek utódai közül számosan vele együtt mint a nagy papi collegiumok tagjai, e külső repræsentatio már többé ki nem elégítette a vallási érzületet. A philosophia nevetségessé tette, a papság elvilágiasodása pedig feledésbe menni engedte az ősi vallás legtöbb alakját s a mely istenek cultusa még fentartotta magát, azok is a görög istenségekkel való identificálásuk után elvesztették látszólagos létüket.* A míveltebb körök kiszoríttatván a közéletből, a fényűzésben s minden néven nevezhető élvezetekben igyekeztek ideig-óráig kárpótlást találni, de vajjon hol lelhetek vigaszt a köznép milliói, a kiknek testi és lelki nyomorát nem enyhíthette más, mint a hit.

Ezért történt, hogy Rómában rövid idő múlva ott találjuk a világ minden cultusát s az emberek kapva kapnak az idegen, jórészt keleti istenségeken, hogy lelki szükségletük náluk találja meg a táplálékot, a melyet az életerejétől megfosztott görög-római vallás már nem nyújthatott.

204-ben Kr. e. maga a senatus honosítja meg Rómában az ázsiai Mater Magna tiszteletét. Utána jön a camonai Bellona, majd az egyiptomi istenségek egész sora: Serapis, Osiris, Anubis, Harpocrates s élükön Isis. A hatóságok nem sokat törődtek velök. A legtávolabbról sem féltették az államvallást; a hazai istenek oldalán megférhetett bármely más cultus. Miként a kereszténységnek első két század beli története mutatja, egyedül politikai indokból avatkozik be Róma az idegen cultusokba; ez esetben is azonban rendszerint siker nélkül. Legtanulságosabb példa rá Isis tisztelete. Jóllehet ugyanis a senatus ismételten

* V. ö. Marquardt: Römische Staatsverwaltung III. 68. és 72. l.

eltiltja, mert *turpis superstitio*-nak találja s papjaikban politikai összeesküvőket lát, 43-ban maguk a triumvirek építik az első nyilvános templomot számára s Augustus alatt már több ily templom van. Különösen a nők látogatják: az éjjeli szertartások a legkedvezőbb alkalom nekik a kicsapongó életmódra. Tiberius ezért meg is bünteti a papokat s az egyik templomot leromboltatja; mind hasztalan azonban, a hívek száma napról-napra szaporodik. A későbbi császárok közül többen, Otho, Domitianus, Commodus, Caracalla stb. a legbuzgóbb követői lesznek s Isis cultusa elterjed az egész római birodalomban. Pannoniából is nem egy emléke maradt fenn. Mint a legtöbb keleti vallást, úgy az Isis-cultust is az tette népszerűvé, hogy vallási megnyugvást adott. Hívei azzal a reménnyel vették fel symbolumát, hogy általa az istenség ismeretéhez közelebb jutnak. Szívesen tűrték el a borzasztó szenvedéseket, csak hogy csatlakozhassanak mentő istenükhöz, a kinek tanítása szerint a nyomorúsággal telt földi lét csak átmenet, a melyből a lélek egy láthatatlan birodalomba költözik, hogy ott szüntelenül a kimondhatatlan fényt szemlélje.

Az Antoninusok trónraléptével a II. század közepe táján az idegen istenek újabb raja nyer befogadtatást Rómában. M. Aurelius császárról írják, hogy mielőtt a markomannok ellen megkezdte a háborút, megpróbál minden keleti cultust, csak hogy a győzelmet biztosítsa magának.

Az ez alkalommal acceptált istenségek között ott van *Mithras* is, a kinek cultusa csakhamar a hanyatló pogányság leghatalmasabb vallásává emelkedik. Emlékeit feltaláljuk a római élet legszélső határain, északon Britanniától kezdve a Kárpátok aljáig s délen le egészen Numidiáig.

E rendkívüli elterjedésének több oka volt. Hogy valaki híve lehessen, előbb a próbák hosszú során ment át. Állhatatosságát minden körülmények között, tűzben és vízben, éhségben és szomjúságban, a magányban és a korbács csapásai alatt egyaránt be kellett hogy bizonyítsa. Csak így nyerhette el egymásután a hét fokozatot, a varjuk, a titkosak, a katonák, az oroszlánok, a perzsák, a napfutók s az atyák fokozatát. Hívei úgy tekintették a különböző próbákat, mint a megváltás és megtisztulás eszközeit, a melyek nélkül senki sem nyerheti el a túlvilági örök életet. Maga a világ szemökben nem volt egyéb barlangnál, a hová az emberi léleknek le kell szállnia, hogy abból megtisztultán újra fölemelkedhessék. Nem is volt a kereszténységen kívül az ókornak vallása, mely ilyenformán annyira megfelelt volna a közérzületnek, mint *Mithras* tana. Innen az egyházatyák szemrehányása, a kik mysteriumaiban keresztény ritusokat láttak, egyebek között a keresztelést, úrvacsora s a feltámadás representatioit. S valóban a vízkeresztség és a *Taurobolium* nevű vérkeresztség, mely előbb a *Mater Magna*, utóbb a *Mithras*-cultus ritusai közé is felvétel, mely

lényegében ugyanaz. A szertartás a következő volt: A még be nem avatott a *cinctus Gabinusba* öltözve, fején a phryg süveggel és arany koronával egy gödörbe száll le; ezt átlukasztott deszkalapokkal fedik be s a gödör fölé felkoszorúzott bikát állítanak s azt egyetlen döféssel leszúrnak. A kiömlő vér a lyukakon át a gödörben állóra hull, a ki véres arczczal és ruhával lép aztán ki s mint újjászülött fogadja a körülállók üdvözlését.

A Mithras-cultus ezen ethikai tartalmán kívül volt azonban még két oly körülmény, mely gyors s a többi cultusénál nagyobb mérvű elterjedését magyarázza. A kereszténységgel való rokonsága abban is nyilvánul, hogy se nemzetiségi, se területi határokat nem ismer. Csakhogy míg a kereszténység már eredetileg mint az egész emberiség vallása lép föl, Mithras tana az universalismus jellegét hosszú fejlődés, számos idegen vallási kör behatása után nyerte.

A rómaiak Mithras cultusát nem kapták első kézből. Midőn Pompeius katonái a kilikiai kalózok ellen viselt hadjárat alkalmával (Kr. e. 70-ben) először megismerkednek vele, már régen nem az, a mi eredetileg a perzsáknál volt.

Zoroaster tanában Mithras még nem a legfőbb isten; csak közvetítő Ormuzd és Ahriman, a fény és sötétség között. Ő állapítja meg e két küzdő hatalomnak uralkodásuk idejét, a mennyiben reggel felhozza a napot s azt pályafutása után ismét a sötétség országába vezeti. Így lett Mithras még a perzsáknál a nap istenévé, forrása a világosságnak és fénynek, az előmozdítója minden jónak a földön, az áldásthozó, ki mindent megtermékenyít és gyarapít.

A babyloniak csillagimádása azonban mindinkább háttérbe szorítja a Mithras-cultus ezen ethikai vonását. Behatása alatt Mithras első sorban astralis jelentőséget nyert s e jellemvonását sok tekintetben megőrizte a római korban is. A phryg Mater Magna tisztelete sem maradt befolyás nélkül; hasonlóképen az egyiptomi Isis és Serapis cultusa is hagyott rajta nyomokat. A görögök Mithrast Apollóval, illetve Heliosszal azonosították: szóval a kelet csaknem minden nemzetisége talált cultusában olyas valamit, a mit a magáénak tekinthetett, úgy hogy a hazájától elszakadt katona ép oly otthonosnak érezhette magát az Euphrat, mint a Duna vagy a Rajna partján épült templomában.

Hogy a római világ miként fogta fel Mithrast, még legjobban mutatják a nagy számmal reánk maradt szobrászati és feliratos művek, a melyek Európa minden nagyobb múzeumában feltalálhatók. A legismertebb repraesentatio a reliefben előállított bikaáldozat. A kőlapok túlnyomó része barlangot ábrázol, a mely fölött rendszerint egyfelől a felrobogó, a másik oldalon pedig az alárobogó napfogatnak, illetve magának a napnak és holdnak képét látjuk. A barlangban ott térdel maga Mithras, phryg öltözékben ábrázolt ifjú alakjában a bika hátán, s jobbjaival tört döf a nyakába. Elöl egy kutya ugrik neki a bikának, alatta

kigyó tekerődzik s nyalja vérét, nemző részeit pedig skorpió rágja. Két oldalt egy-egy fáklyavivő áll, szintén phryg öltözkben, keresztbe tett lábakkal, az egyik fölemelve, a másik lefelé fordítva tartja a fáklyát.

Ezen előállítás főmomentuma, a tipikus bikaölés compositiója nem eredeti római alkotás.¹ Ugyanaz a jelenet, melylyel két a Brit. Museumban őrzött görög reliefen² s Augustus egy denárján³ találkozunk. A bika s az őt megfégező Nike (*Βουθυποῦσα*) tartása mind a három emléken egészen ugyanaz, mint a melyet a Mithras-táblák mutatnak. Csakhogy a midőn e typus a Mithras-cultus szolgálatába vonatott, elveszté ideális jelentőségét, s a babyloni vallás felfogásának megfelelőleg astralis értelmet nyert.

A bikaölés a naphős győzelme a holdat jelképező bika fölött, mely minden hónapban, a hold minden változásával ismétlődik s így képe minden földi tenyészet, minden szerves élet elenyészésének s az ezt követő újjáéledésnek. A barlangszerű háttér a földi világ, mely a hold s a planeták uralma alatt áll. A napfény az ekliptikában megtörve juthat el csak hozzá, hogy mint győztes emelkedjék ki belőle. A mint ily váltakozás van a természetben s az év körfutásában ismétlődik, úgy az emberi életben is van ily fel- és leszállás, s a mithriakus szentségek feladata, hogy a tévedés és bűn homályából a felmenetelt a tisztaság és igazság világába közvetítsék.⁴ Ugyancsak kosmikus értelemben veendő az előállítás mellékalakjai. A kutya jelzi a mindent felperzselő Sírúst, a skorpió pedig az ősz, a természet közeledő halálát. A két fáklyavivő az évszak forduló pontjainak képviselői, az egyik a felemelt fáklyával a tavaszi éjegyent, a másik lefelé fordított fáklyájával az őszit repræsentálja.

Kérdés azonban, átment s fentartotta-e magát a Mithras-cultus ezen astralis értelme a hanyatló római kor köztudatában vagy sem. Azt hiszem, nem igen: A feliratok kevés kivétellel D. S. I. M. vagyis a győzhetetlen Mithras napistennek szólnak. Aligha látott tehát benne a római mást, mint a sötétségnek s minden gonosznak mindenkor diadalmas meggyőzőjét. S mert a győzhetetlen egyúttal a győzelemosztó is, annyal könnyebben tekinthette úgy mint hadi istent, minthogy e tulajdonsága már az ó-perzsa Mithrasban is legalább másodsorban kifejezésre jutott.

S ez volt a második körülmény, mely a Mithras-cultus bámulatos népsze-

¹ V. ö. Baumeister, Denkmäler des klass. Alterthums. II. 1019. 1.

² L. Clarac, Musée de sculpture IV. pl. 637. és 638.

³ L. Cohen, Descr. des monnaies imperiales 2. kiad. I. pl. 63. n. 7.

⁴ V. ö. Dr. K. B. Stark. Die Mithrassteine von Dormagen. Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande. XLVI, 14 l. és Zwei Mithräen der grossherzoglichen Alterthümersammlung in Karlsruhe, 43 l.

rűségét érthetővé teszi. Ha a római birodalom nem első sorban hadi állam, a melyben a katonaság a döntő tényező, Mithras első rangú fontosságra bajosan emelkedik. A hadügygyel való szoros kapcsolata magyarázza meg, mikép lehetett az, hogy e vallást, mely mint privat, csak tűrt és titkos cultus érkezik római területre, a III. század folyamán maga a császári ház szentesíti. Hogy is ne pártolták volna a császárok, különösen a katonás szelleműek, mint Commodus és Septimius Severus, midőn alkalmas eszközt láttak benne, melylyel a katonaság irántuk való ragaszkodását fokozhatták. A többi keleti vallás példájára, a Mithras-cultus eszmekörétől sem volt idegen ama felfogás, hogy a király a legfőbb isteni hatalomnak mintegy incarnatióját állítja elének. A mint ez a természet országában s az erkölcsi dolgok rendjében az uralkodó, s a napban jut kifejezésre, úgy a király is a földön a legfőbb parancsoló hatalom, az isten helyettese.* De szívesen fogadták maguk a katonák is. A cultusba való beavatztatás az edzés és önmegtagadás iskolája volt. Méltán úgy tekinthették tehát a sok fáradalmat és nélkülözést, melyen különben is át kellett menniök, mint a túlvilági boldogsághoz vezető fokokat.

S tényleg a római legiók voltak azok, melyek Mithras-cultusát nemcsak hozták keletről, hanem tovább is terjesztették. A gyakori garnisonváltozás lehetővé tette, hogy a legrövidebb idő alatt meghonosodjék a római birodalom minden stratégiaiilag fontos pontján. Mint kézzel fogható bizonyítékra hivatkozik e tekintetben Schaaffhausen egy bandorfi Mithras-oltárra, melynek felírata lényegileg összevág egy Ó-Budán lelt ara szövegével. Mindkettő a győzhetetlen napistennek a közjóért: PRO BONO COMMVNI emeltetett.² Ez az oka, miért került a Mithras-cultus emlékeinek legnagyobb része oly helyeken elő, hol a legiók állomásai voltak. Daciából Apulum s mindenek felett Sarmizegetusa (Várhely) érdemel e részben említést. Az utóbbi helyen 1882-ben egy mithræum maradványait sikerült fölfedni.³ A Mithras-emlékek leggazdagabb lelhelye gyanánt mégis a Rajna és Duna melléke bizonyult, a mely vidékeken tudvalevőleg a két leghatalmasabb hadtest állomásozott. Hogy csak a jelentékenyebb pontokat említsem, ott van a Rajna táján Hedderheim, hol 1887-ben már a harmadik mithræumot fedték fel, továbbá Schwarzerd, melynek közelében szintén Mithras templomára akadtak. Dormagen környékén (Köln alatt) is érdekes domborművek kerültek napfényre.

¹ V. ö. Kenner, Noricum und Pannonia, Berichte u. Mittheilungen des Alterthum-Vereins zu Wien, XI. 82. l.

² L. H. Schaaffhausen: Ein römischer Fund in Bandorf bei Oberwinter. Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande. Heft LIII. u. LIV. 104. l.

³ L. Király Pál, A sarmizegetusai mithræum.

Egyes Mithrasra vonatkozó feliratos köveket vagy szoborműveket szolgáltatott még: Friedberg, Mainz, Neuwied, Neuss stb.

A dunamelléki provinciák területén a főbb lelhelyek: Mauls Tyrolban, a honnan a bécsi császári régiségtárnak előállításokban gazdag relieflapja való, aztán Stix-Neusiedel, Vindobona és Carnuntum között, a melynek feliratok által bizonyított mithræuma, úgy látszik, a legrégebb volt e vidéken. Ugyancsak egy reánk maradt felirat nyomán tudjuk, hogy Virunumban (Klagenfurt közelében) is volt mithræum, a melyet, miután 50 évig elhagyatva állott, ismét restauráltak. Ellenben Carnuntumban és Rákos (Kroisbach) határában (Scarabantia, a mai Sopron mellett) magukat a Mithras-templomokat sikerült fölfedezni. Az elsőnek romjai között csakis legiók bélyegével ellátott téglák találtak s az oltárkövek közül is egyet a XIII. legio egyik centuriója, a másikat pedig a X. legio egyik optiója emelte. A rákosi mithræum oltárköveinek egyikén szintén katona emberrel találkozunk. Még csak a Budától nem messze fekvő budaörsi mithræumot említem, a melynek maradványaira 1807-ben bukkantak.* Mind a két ott lelt oltárkövet (C. J. L. III. 3383 és 3384.) a II. segédlegióhoz tartozó katonák emelték.

Hogy Aquincumban, a birodalmi védvonal ezen fontos hadászati pontján, a Mithras-cultusnak szintén számos hívője volt, régtől tudva van. Az itt lelt feliratos kövek száma, melyek Mithras tiszteletére emeltettek, 11-re rúg. Kettő közülök a II. segéd legio (C. J. L. III. n. 3478 és 3481.) egy-egy katonáját örökíti meg, más két oltáron pedig ott találjuk Alsó-Pannonia két helytartójának nevét. Az egyiket (C. J. L. III. 3473.) Arpocras, Mithras papja (pater) szentelte a győzhetetlen istennek Tib. Haterius Saturninus, a császárok legatusa (LEG. AVGG. PR. PR.) családjának jólétéért, a másikat (C. J. L. III. 3480.) ellenben maga C. Jul. Castinus helytartó állította.

Ennyi feliratos bizonyíték láttára már eleve bizonyosra volt vehető, hogy Aquincumban nem egy mithræumnak kellett lenni. Mindazonáltal kérdéses maradt, fenmaradtak-e valahol egy ilyennek romjai, a melyeket valaha napfényre hozni sikerül. A múlt évi ásatások végre igazolták a reményt. Ott találtuk, a hol felfedezése a leginkább várható volt: a canabak épületromjai között. Mert ha valahol, úgy ezek lakóiban élt a katonás szellem. Hiszen java részüket, mint láttuk, maguk a kiszolgált katonák képezték s a többiek is, bármennyire emancipálódott is idővel e városrész a castrum befolyása alól,

* L. Köppen, Nachricht von einigen in Ungarn, Siebenbürgen und Polen befindlichen Alterthümern. 1822. 10. 1.

** A többi feliratos kövek Mommsen C. J. L. III. kötetében: 3482., 3477., 3476., 3475., 3483., 3414. és 3415. sz. alatt vannak publicálva.

mindvégig kellett, már csak a területi közelség miatt is, hogy szoros érintkezésben állottak legyen a hadsereggel. Sőt mi több föltehető, hogy maguk a katonák is ide jártak imádni istenöket. A táborban semminemű szentélynek nem volt helye.

Mithræumunk, mint azt már a bevezető fejezetben érintettük, a fönnebb közlött alaprajzon az V háztelep északi oldalán terül el, a melytől körülbelül 60—70 cm. széles sikátor választja el. A mi a látogatónak mindjárt első tekintetre szembe tűnik, az nyugotra eső hátsó részének feltűnő mély fekvése (l. a fönnebb bemutatott A—B és C—D. metszeteket). Legmélyebb a D osztálya, melynek padozata a szomszédos ház egyes szobáinak még épen maradt padozata alatt 2 m.-nyire fekszik; az ε küszöb meg épen 2·5 m.-nyire van fölötte.

E sajátságos elhelyezés összefüggésben áll a Mithras-cultusszal, a melynek t. i. egyik ősi vonását képezi Mithrasnak barlangokban való tisztelete.

A rómaiak annyival inkább ragaszkodhattak ezen ó-perzsa szokáshoz, mivel a császári kornak különben is nagy hajlama volt minden iránt, a mi mystikus. Az isten házául szolgáló barlang titokzatos homálya bizonyára nem is maradt hatás nélkül hiveire. S tényleg számos feliraton a mithræumok egyenesen «*spelaeum*» vagy «*antrum*» névvel jelöltetnek, s ha ezek mellett a «*templum*» és «*aedes*» általánosabb kifejezésekkel találkozunk is, ezek távolról sem jelentenek egy görög-római stílusban épült templomot architektonikus felépítménnyel.

Az eddig feltakart Mithras-szentélyek ugyanis úgyszólván kivétel nélkül barlangszerű jelleget mutatnak. De akadunk valóságos barlangokra is: ilyennek írják le a capitoliumi hegy északi lejtőjén talált szentélyt, a hol a leghíresebb Mithras-reliefet, a Párizsban őrzött Borghese-félét lelték. Hasonlóképp hangzanak a Quirinal és Viminal között a Valle di Quirino-ban s a Basilica San-Clemente alatt 1870-ben eszközölt ásatások alkalmával napfényre jött mithriakus emlékek lelhelyeiről szóló tudósítások.* Az 1856-ban felfedezett carnuntumi mithræumot sem mondhatjuk egyébnek, mint barlangnak. Alaprajza félkörű, oldalait pedig legnagyobbbrészt sziklák képezik s egyedül ott, hol ezek szakadékokat mutatnak, használtak pótlásul mesterséges falazatot.** Ugyanígy vagyunk a rákosi mithræummal. Egy erdős domb lejtőjén volt elhelyezve; déli és keleti oldalait a természetes sziklák alkották, holott nyugoti s a bejáratot

* V. ö. Wolff, Das Römercastell und das Mithrasheiligthum zu Gross-Krotzenburg. Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde N. F. VIII. Suppl. 94. I.

** V. ö. Sacken, Ueber die neuesten Funde zu Carnuntum. Sitzungsberichte, 1853. 336. I.

magában foglaló északi felén falak emelkedtek.¹ Arra is van nem egy példa, hogy a mithræum természetes sziklafalhoz támasztva épült, különben három oldal felől falak zárták körül. Ide tartoznak a Bourg St. Andeolnál a Rhenus mellékén, az alsó-krajnai Roshangnál, s a Zweibrücken közelében fekvő Schwarzerden-nél feltalált mithræumok.² Különösen érdekes a schwarzerdi.³ A sziklából kifaragott főrelief két oldalán két sorban mélyedések vannak a sziklába fúrva, a melyek minden valószínűség szerint az oldalfalak megerősítésére szolgáltak.

A felsorolt példák eléggé mutatják, mily előszeretettel választották Mithras hívei a sziklás hegy- vagy domboldalakat templomaik helyéül. Ép azért nem lehettek mellékesek a földalakulási viszonyok akkor sem reájuk, midőn városokban óhajtottak templomot emelni istenök tiszteletére. A sarmizegetusai⁴ és a florstadti⁵ mithræumok fekvése egyaránt a mellett szól, hogy ha csak lehetett, itt is a legszivesebben a domborulatokat szemelték ki, s ezek oldalába építették a templomot, úgy hogy hátsó része a bejárathoz képest tetemesen mélyebbre került a föld alá. Nyilván ez az oka, miért nem maradt fenn napjainkra egyetlen egy mithræumnak sem előcsarnoka. Közelebb esvén a föld színéhez, könnyebben vált hozzáférhetővé, mint maga a cella, melyet olykor 2—3 méternyi földréteg is takart. Csak sajnálnunk lehet tehát, hogy a régebben feltakart mithræumok, minő a két heddernheimi, az ostiai, a dormageni, leírásánál a helyfekvés megjelölésére oly kevés súlyt fektettek.

Az aquincumi mithræum, a mi elhelyezését illeti, egy sorba tehető a sarmizegetusai és florstadti Mithras-templomokkal. Oda épült azon kelet felé enyhén aláhajló lejtősség oldalába, a melyen túl a canabák épületei kelet felé, legalább egy darabra megszakadtak. Keletnek eső homlokzata egészen szabadon állott, holott hátsó részéből nem igen látszatott több ki a földből, mint a tetőzet, úgy hogy az egésznek barlangszerű jellege félreismerhetetlenül kifejezésre jutott.

Aligha csalódom, midőn azt hiszem, hogy e körülménynek kell tulajdonítanunk, hogy nemcsak a mi szentélyünknek, hanem úgyszólván az összes eddig ismert mithræumoknak terjedelme éppenséggel nem mondható nagynak. A sziklákba vájt barlangok nagysága annyival inkább kellett hogy mérvadó legyen a szabadon épült templomoknál is, mivel lehetőleg ezeket is az imént

¹ V. ö. Dr. Friedrich Kenner, Das Mithræum in Kroisbach, Mittheilungen der k. k. Central-Comission. XII. 1867. 120. l.

² L. Wolff, u. o. 96 és 97. l.

³ L. K. Schöpplin, Alsatia illustrata 501. l.

⁴ L. Király P., id. m. 17. l.

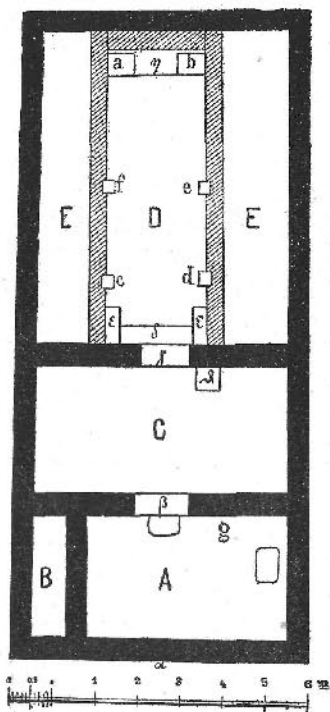
⁵ L. Korrespondenzblatt der westdeutschen Zeitschrift. VII. 4. sz. 65. l.

jelzett módon, legalább részben földalatti üregekké törekedtek alakítani. Ugyanezért hiába keresnénk egy meghatározott elvet, mely szerint a Mithras-templomokat orientálták. Úgy látszik, kizárólag a helyi viszonyok döntöttek e részben.

Szentélyünk kelet-nyugoti irányban elhelyezett hosszúkas négyszöget képez, a melynek határfalait a maguk teljességében ismerjük. Hossza 15.3 m. Bezzeg nem oly könnyű ezt a többi mithraeumoknál constatálni. Ezeknél a fönnebb érintett okból rendszeren csak maga a leghátsó rész, a cella maradt fenn, s így egyedül a szélességi méretekre nézve állíthatjuk őket a mi emlékünkkel párhuzamba. Az összehasonlításból ki fog tűnni, hogy mithraeumunk a többiek sorában korántsem foglal el oly szerény helyet, mint azt kezdetben magam is hittem.* Ellenkezőleg szélessége után ítélve, a melylyel pedig mindig meghatározott arányban állott a hosszúság,** a nagyobb mithraeumok közé kell sorolnunk. Míg ugyanis a régebben feltakart két heddernheimi Mithras-szentély közül a nagyobbik 7.6 m., a kisebbik 6.6 m., az ostiai pedig 5.7 m. széles, a mi templomunk szélessége, beleértve az oldalfalak vastagságát, 7.75 m.-nyire rúg. Körülbelül hasonló szélességi mérettel bírnak a többi mithraeumok is, így az oberflorstadti, mely 6.80 m., a rákosi, mely 5.19 m. széles.

Lépünk azonban be már magába a szentélybe, s tekintsünk körül, minő a beosztása s mi lehetett az egycs helyiségeknek rendeltetése. (L. alaprajzát s fam. képét 4. és 5. sz. a.)

A bejárat nem lehetett másutt, mint a keleti falban a hossz tengely vonalában. Ott is találtuk tényleg α -nál a küszöbök egy töredékét. Úgy látszik azonban, hogy valamivel magasabban feküdt, mint a mennyre e fal fenmaradt; pedig ez jóval magasabban áll az A helyiségnek megállapítható szintjénél. Kellett tehát egy-két lépcsőnek lenni, melyek levezettek. Megjegyzendő, hogy a heddernheimi s a nemrég talált florstadti mithraeumok bejáratánál hét lépcsőfokra akadtak, melyek egy pinczatorok-féle folyosóban voltak elhelyezve. Ennek végén volt a vestibulum, a melyből ismét egynél több lépcső vezetett le a tulajdonképeni cellába.

4. A mithraeum alaprajza.

* V. Ö. Kuzsinszky, Az aquincumi mithraeum. Arch. Ért. 1888. 388. l.

** V. Ö. Király Pál, A sarm. mithraeum 15 és 16. l.

Úgy látszik, a hetes szám volt az, mely a Mithras-cultus felfogásával leginkább össze volt forrva. Mint alább látni fogjuk, van rá eset, hogy a bika-áldozatot előállító reliefeken is hét oltár fordul elő. Világos tehát, hogy e számnak a mithriakus valláskörben valami symbolikus értelmének kellett lenni.

5. A mithraeum látképe kelet felől.

Lehet, hogy a beavatás hét fokozatára utalt. Seel* azt hiszi, hogy a Mithras-cultusba való beavattatásnál a lélekvandorlást jelezte, a melyet hét fokból álló

* Mithrasgeheimnisse, 253. l. és Kenner id. m. 120. l. 5. jegyzet.

lépcsőzetnek állították elő. «Az első ólomból Saturnusnak, a másik ónból Venusnak, a harmadik érczből Jupiternek, a negyedik vasból Mercuriusnak, az ötödik bronzból Marsnak, a hatodik ezüsből a holdnak, a hetedik pedig aranyból a napnak volt ajálva.»

Nálunk ily sajátyszerű pinczeturok-féle* lejárás minden valószínűség szerint hiányzott ugyan, az egy-két lépcsőfok mindazonáltal elégséges volt, hogy az egésznek földalatti fekvésére emlékeztessen.

Ezen ajtón át jutottak be Mithras hívei a templom első részébe. Ezen 3 m. széles helyiség két részre volt osztva, az ajtó előtt közvetlenül fekvő 4,72 m. hosszú A helyiséghez dél felé egy csak 85 cm. széles folyosószerű hely (B) csatlakozik, melyet az előbbitől még egy jókora magasságú fal választ el. Annyival meglepőbb, hogy ezen semmiféle nyílásnak sincs nyoma. Nem is tudnám egyhamar megmondani, mire szolgált e helyiség. Az azt betöltött törmelékben semmi olyasra nem találtunk, ami ez iránt felvilágosítást nyújthatna.

Ellenben az A helyiséget illetőleg azt hiszem, hogy ha nem is teljes biztonsággal, mindenesetre elég valószínűséggel megállapítható egykori rendeltetése. Két helyütt megleltük a mellékelt alaprajzon is megjelölt kölapokat, melyek nyilván itt a padozat burkolatát képezték. De nem ez a fontos. A nyugoti fal közvetlen szomszédságában, ahhoz támasztva g-nél került napfényre a mellékelve bemutatott szobrocška (6.). Úgy leltük álló helyzetben; nem férhet tehát kétség hozzá, hogy eredetileg is azon a helyen állott. Mindenesetre valami lábazat tartotta, a melynek megsemmisülésével alázókkent. Anyaga nagy szemcséjű mészkő, mely azonban nyilván a fagy s az idő viszontagságai következtében annyira eltorhasodott, hogy csak a legnagyobb elővigyázattal emelhettem ki a törmelékből. Feje ott hevert előtte letörve, a többi hiányzó részei pedig a legigénytelenebb darabokra morzsolódva környezték. De nem volt köztük egyetlen egy oly töredék sem, melyet a lábak egyik-másik részlete gyanánt ismerhettem volna fel. Csakis a felső testről szólhatunk tehát.

A 24 cm. magas torso alsó részében meztelen; fölül melle balfelét köpeny takarja, mely jobb vállán van összekapcsolva, s a hátán háromszögekbe rendezett pompás redőkben hull alá. A karok hiányzanak ugyan, de azért nem lehet kétség tartásuk iránt. A mell bal széléhez tapadva ott látjuk a *caduceus* kigyó tekerődéseiből a két körszelvényt, a csipő táján pedig magának a botnak alsó végét, a mint azt balkezevel fogja. A *caduceus* tudvalevőleg HERMES jelvénye, a melyet ott találunk a császári kornak úgyszólván minden Mercurius

* L. a két hedderneimi, továbbá a florstadti mithraeumok alaprajzait Wolff id. művében a IV. táblán, és Korresp. VII. 4. sz.

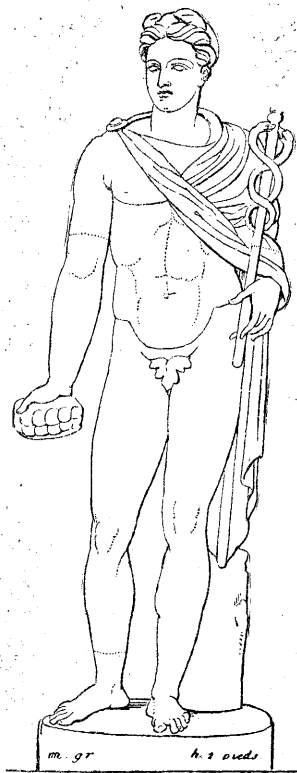
előállításán, míg a jobb kéz rendesen a pénzes erszényt, a kereskedő világ ezen symbolumát tartja. Valószínű ezért, hogy a mi emlékünknön is a jobb kézben ez

6. Hermes szobra a mithræumból.
Dr. Schmidt Sándor úr fölvétele után.

volt, úgy hogy egészben véve mint a hozzá legközelebb álló analogiát a Clarac műve iv. kötetében 1528. sz. a. bemutatott Hermes szobrot idézhetem (7.).

De nemcsak az említett jelvény utal Hermesre. Szerencsénkre megtaláltuk a szoborhoz tartozó fejet. A testhez mérve aránytalanul nagy ugyan, nem lehet azonban kétség, hogy hozzá való. Egyedül a művésznak a proportiókban való járatlanságáról tanúskodik, ép úgy, mint a túlságos nagy kéz, mely a caduceus végén pihen. Különben úgy a test, mint a fej technikai kivitele elég ügyes kézre vall. Ez utóbbi ifjúi, egészen Hermest jellemző vonásokkal bíró arcot ábrázol, fürtökben alá omló hajjal, melyet a feire húzott sapka takar. Rajta két oldalt vannak a szárnyak, Hermesnek ezen további elválaszthatatlan attribútumai. A sapka

7. Mercurius szobra Clarac művéből.
Musée de sculpture, IV. 1528. sz.

idoma első tekintetre Hades fővegére emlékeztet, de mert Hermesnek ilyenben való ábrázolása a császári korból legalább tudtommal nem ismeretes, tán nincs kizárva a lehetőség, hogy a szobrász tulajdonképen phryg süveget akart készíteni, a melylyel rendszerint magát Mithrast szokták ábrázolni. Mindenesetre érdekes jelenség, a melyet azonban még érdekesebbé tesz azon kérdés, mit keres Hermes itt a mithraeumban?

Ismerve a Mithras-cultus synkretikus jellegét, könnyen érthetővé lesz előttünk, hogy a mint a keleti babonák nem maradtak befolyás nélkül, úgy a görög-római vallás isteneiről alkotott képzetek is hatással kellett hogy legyenek reá. Az egyes cultusok éles elhatárolása csakugyan annyira elhomályosult a császári kor III. és IV. századában, hogy a polytheismust végtére is kiszorította az egyisteniség hite. A különböző isteneket már a pogányok úgy fogták fel, mint egy és ugyanazon istent más-más névvel. Schaffhausen hivatkozik egy felíratra, a melyen Mithras mellett Jupiter, Apollo, Luna, Diana, Fortuna, Mars, Victoria és Pax is említettnek.¹ Egy más dalmatiai követ (C. J. L. III. 2030.) meg éppen Jupiter optimus maximus sol invictus tiszteletére emeltek.

Csoda-e tehát, hogy egyik-másik mithræumban Mithras szobra mellett más istenek bálványait is találjuk. Leggyakrabban akadunk Aeon reliefjeire és szobraitra. De előfordúlnak más mellékistenek is. Így az ostiai mithræumban Silvanus Dendrophorus mozaikképe került napfényre.² De hát mennyivel könnyebben hozhatták összeköttetésbe Hermest Mithrassal? Mind a két alak fel fogásában már eredetileg volt egy vonás, mely közel hozta őket egymáshoz.

A perzsák nézete szerint Mithras a holtak birodalmának védnöke, s épúgy vezeti le a lelkeket az alvilágba, a mint azt a görögök Hermesről hitték. Világos azonban, hogy a midőn egyik-másik idegen isten ilyen módon a mithriakus eszmekörbe bevonatott, ekkor e vonatkozásnak külsőleg is kifejezésre kellett jutni. Hiszen magának Mithrasnak előállításában is ott találjuk elvétele a többi istenségek jeleit és attribútumait. Schaffhausen a hedderheimi bronzpyramison ábrázolt Mithras balkezében a kétágú harpunát, tehát Neptum jelvényét véli felismerni.³ Miért ne ábrázolhatták volna tehát a mi emlékünknön Hermest is, a Mithrast jellemző phryg süveggel? Az ostiai Silvanus-képen is van egy és más olyan, a mely élénken emlékeztet a mithriakus előállításokra: a tunica succincta reá vetett köpenyvel, fején az aureola stb.

Még egy más szempontból is fontossággal bír azonban ezen Silvanus reánk nézve. Egy a cella elé épült kis helyiségben lették ugyanis, melyet Visconti a felíratilag is documentalt «antistes loci» vagyis a templomfelügyelő lakásának tekintett. Helyesebb Wolff⁴ föltevése, a ki e szobácskában nem lát egyebet, mint Silvanus tiszteletére emelt kápolnácskát. Úgy hiszem, mi sem fogunk tehát sokat tévedni, ha az A helyiségnek hasonló rendeltetést tulajdonítunk, természetesen azzal a különbséggel, hogy itt Hermest s nem Silvanust imádták. Érde-

¹ L. Ein römischer Fund in Bandorf bei Oberwinter 103. l.

² L. Visconti, Del mitreo annesso Ostiensi di Antonino Pio. Annali, 1764. L. M. tábla, 3. sz.

³ L. id. m. 113. l.

⁴ L. Das Römercastell stb. 93. l.

kesnek tartom még fölemlíteni, hogy az egyik heddernheimi mithræumban is egy Mercurius-szobrot találtak. Sajnos, hogy lelhelyét pontosan föl nem jegyezte Habel.¹ Meglehet, hogy itt is különösen e célra rendelt helyiségben állott.

E Hermes-szobrocskán kívül az A szoba törmelékében azonban még egy második tárgyra is akadtunk, melyet nem hagyhatok szó nélkül. Egy 70 cm. magas és 35 cm. széles fogadalmi oltárkő az, mely ott feküdt néhány arasznyira a szobortól.

Talán különösnek fog tetszeni, ha azt mondom, hogy e kő reánk nézve ép azért bír érdekl, mivel nincs se felirata, se egyéb ornamentális dísz, szóval hiányzik rajta minden, a mi különben valamely köemléket értékké tehet. Valóban ez sem érdemelne különösebb figyelmet, ha nem tudnók, hogy hasonló, csak úgy nagyolva készült oltárkövek más mithræumokban is kerültek már napvilágra. Az osterburkeni Mithras-szentélyben lelt két oltárkő felirattalan. Hasonlóképen az oberflorstadti mithræumban sem találtak egyetlen feliratos oltárt sem. A nemrég felfedezett harmadik heddernheimi templomban pedig a talált oltárok közül ötön nincs felirat. Könnyű belátni, hogy ez nem lehetett a véletlen dolga, hanem tipikus jelenség. Stark² meg is kísérli magyarázatát adni. Azt hiszi, hogy mielőtt az osterburkeni mithræum teljesen elkészült volna, a germán törzsek váratlan betörésének esett áldozatul. De hát a többi esetben is ez lett volna az ok, a miért e különben is könnyű szerrel befejezhető kőtárgyak bevégzetlennül maradtak? Bajos elhinni. Megjegyzendő, hogy ép az osterburkeni mithræum két oltárköve már a neki kijelölt helyen, a cella főképe elé helyezett két alapon állva találtatott. Ugyanígy vagyunk az említett heddernheimi templom négy oltárkövével.

Ép azért valószínűbbnek tartom Hammeran³ nézetét, ki ezen oltárok bevégzetlenségét onnan magyarázza, hogy a mithræum, a melyben találtattak, magántulajdon képezett, s a tulajdonos mintegy depositumképen állította fel ezen oltárokat oda. Hivatkozik is az osterburkeni mithræum egy feliratos kövére, mely kétséget nem enged az iránt, hogy a templom magánosé volt. Az idézett oltár szól ugyanis: D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithræ) M . . . atorius Castrensis in suo constit(uit).⁴ Ha tehát Hammeran nézete áll, úgy a mi felirat nélküli oltárkövünk is úgy tekintendő, mint indirect bizonyítéka annak, hogy az aquincumi mithræum sem lehetett egyéb, mint magántulajdon. Alább még visszatérünk e kérdésre.

¹ L. Die Mithrastempel in den römischen Ruinen bei Heddernheim. Annalen des Vereins für Nassauische Alterthumskunde und Geschichtsforschung. 1830. VI. tábla. 2.

² L. Zwei Mithræen, 24. l., s utána Wolff, id. m. 42. l.

³ L. Neues Mithræum von Heddernheim, Corresp. VI. 283. sz. 42. l.

⁴ Stark, id. m. 25. l.

Egyelőre nézzünk azonban csak beljebb. Nyugotnak fordúlva 1·25 m. széles ajtót látunk magunk előtt, melynek küszöbköve (β) az A helyiség nyugoti falában még in situ van. Két befelé nyíló szárnya a küszöb két innenső szegletében látható lyukakba eresztett csapokon forgott. Átlépve rajta, 3 m. széles helyiségben (C) találjuk magunkat. Nyugoti részén ϑ -nál egy alacsony falpillér ugrik ki a falból, mely egykoron nyilván szintén szobor vagy dombormű talapzatául szolgálhatott. Ez volt a *vestibulum*, helyesebben a *pronaos*, a mely elnevezéssel tényleg találkozunk is egy mithriakus feliraton. Szó van rajta egy *ædes*-nek nevezett mithræumról, «cum suo pronao».*

Csak innen juthattak be a hívek a templom harmadik részébe, a tulajdonképeni szentélybe, mely az épület nyugoti felét foglalja el. A hossz tengely vonalában fekvő ajtó küszöbköve (γ) szintén még ott áll eredeti helyén, s két sarkában hasonlóképen a kerek nyílások láthatók, melyekbe a befelé nyíló két ajtószárny sarkai eresztve voltak. Tehát a szentély el volt zárható magától a vestibulumtól is.

Szóljunk mindenekelőtt is a szentély belső beosztásáról. A mint a γ ajtón átlépünk, még egy lépcsőfokon (δ) kell áthaladnunk, s ott vagyunk a szentély középső részében (D), melynek két oldalán egy-egy keskenyebb folyosó-szerű helyiség (E) vonúl. E hármassal való beosztás láttára lehetetlen, hogy a keresztény templomok hasonlóképen alaprajzára ne gondoljunk. A hasonlatosság nem is lehetett véletlen. Azon távoleső analógiákhoz tartozik, melyeket a Mithras-cultus külsőségeiben a kereszténységhez mutat. Itt is, ott is egyaránt az istentisztelettel szorosan összefüggő követelmény volt e hármassal való beosztás. A mint az őskeresztény templomban középpont a papok számára a choris körül volt zárva, úgy itt is minden valószínűség szerint a középcellában a papok és beavatottak, az oldalhelyiségekben pedig a még beavatandók foglaltak helyet.**

Találkozunk pedig vele úgyszólván minden jelentékeny mithræumban, úgy hogy méltán az összes e nemű emlékek tipikus és jellemző sajátossága gyanánt tekinthetjük. A carnuntumi és neuenheimi szentélyek kivételével ugyanis, melyek csak azért állottak egyetlen helyiségből, mert a helyi viszonyok nem engedték meg a hármassal való beosztás által feltételezett nagyobb kiterjedést, részéről még csak a krotzenburgi mithræumot ismerem, melynek nincsenek oldal-folyosói, habár lehetséges, hogy csak fel nem ásták őket, úgy a mint az a harmadik heddernheimi mithræumnál tényleg megtörtént.

Ezen hasonlatosság érdekessége azonban még nyer, ha nézzük, mikép

* L. Orelli 2348 s. utána Wolff I. 87. és Visconti 157. I.

** V. ö. Kenner, Das Mithræum von Kroisbach, 120. I.

viszonylanak a mi szentélyünk méretei a többi ismertebb mithræumokéhoz. Ha van is különbség köztük, az sehol sem nagy: az arányok lényegileg ugyanazok. Első tekintetre csak a hosszúságban mutatkozik nagyobb eltérés. Templomunk 7·30 m. hosszúsága szinte fél akkora tetszik a két hedderneimi szentély 14·2, illetve 13·2 m. és az ostiai 14·1 m. hosszával szemben, a mi annnyival inkább meglepő, mert e templomok és a mienknek szélességei között nem tapasztaltunk ily aránytalanságot. Csakhogy megjegyzendő, hogy ezen utóbbi hosszúságokban a pronaosok szélessége is bele van értve. E templomok ugyanis annyiban mutatnak eltérő építkezést a mienktől, hogy az oldalfolyosókat az előcsarnoktól nem választja el fal, s így innen kétfelől annyival könnyebben hozzáférhetők voltak, mert vele egy szintben állottak, míg a beljebb eső középső rész mélyebben feküdt.

Az aquincumi mithræumnál a γ ajtón belépő közvetlenül a középső részben találta magát, s innen juthatott csak a magasabban fekvő oldalhelyiségekbe. A följárást a bejárat két felén elhelyezett, egy-egy, még in situ levő lépcsőfok (ε) könnyítette meg.

Különben, mint mondtam, a méretek közel állnak egymáshoz s arányosak, különösen a mi a középső rész viszonyát illeti a két oldalfolyosóhoz. Nálunk a középrész szélessége 2·20 m., az oldalfolyosóké pedig egyenként 1·36 m.; a hedderneimi templomok közül az egyikben a megfelelő méretek viszonya ellenben 3·2 m. : 3·5 m., a másikban 2·4 m. : 1·4 m., az ostiaiban pedig 2·6 m. : 1·5 m. A többi ismert mithræumok is e részben körülbelül ugyanezen arányt mutatják.

Hasonlóképen vagyunk, a középrész mélysége tekintetében. A legmélyebben fekszik tudtommal az oberflorstadi mithræum cellája, a melynek két felén az oldalfolyosók 1 m.-nyi magasságban futnak. A mi szentélyünk oldalfolyosói alacsonyabbak. A 34 cm. vastag béletfalak (az alaprajzban sraffirozva vannak), melyek ezeket a középrésztől elválasztják, sehol sem rúgnak magasabbra 60 cm.-nél. Helyenként felső lapjuk még egészen ép és simára van bevakolva, s így az iránt sem lehet kétség, hogy az oldalfolyosók a középrész felé egészen nyíltak voltak. Nem választotta el őket oszlop vagy pillérsor, mint azt a legtöbb mithræumnál a leirók feltételezik.

Ennél lényegesebb azonban azon eltérés, hogy cellánk hátul egyenes záródást mutat, holott a két hedderneimi s a sarmizegetusai mithræumokban a középrész kiugró apsiszt alkot. A legközelebbi analógiát emlékünkhöz az oberflorstadi mithræum nyújtja, a mennyiben nemcsak hogy itt is a cella hátul egy vonalba esik az oldalfolyosókkal, hanem az ezeket határoló béletfalak is a hátsó zárófalhoz támasztva ugyanúgy folytatódnak, mint ezt az aquincumi mith-

ræumban van alkalmunk látni. Ilyformán azt a mindenütt tapasztalt tényt nálunk is beigazolván látjuk, hogy az előcsarnok, az oldalfolyosók és a cella hátsó része egy magasságban fekszenek a cella középső részének szintje fölött.

Áttérve a cella belső berendezésére, a mi templomunknak az eddig ismert összes mithræumok között első helyet biztosít, azon körülmény, hogy, a mi egykor ahhoz tartozott s még fenmaradt, mindazt a maga eredeti helyén állva talál-

8. Mithras. (Mithras petrogenitus.)

tuk s még most is ott áll. A belépő a háttérben ott látja in situ a sziklaszülött Mithras (*Mithras petrogenitus*) bálványát. (Lásd fam. képét 8. sz. a.) Az η -val jelölt 55 cm. széles és 16 cm. magas kőpad déli végén α -nál van felállítva. Nyolcz cm. magas négyszögű talapzaton áll, mely azonban egy darabot képez magával a 90 cm. magas kőtömbbel. Maga az istenalak elől lapos reliefben domborodik ki. Csak a feje válik el úgyszólván egész kerekdedségében. A 98 cm. magas és

45 cm. vastag kötömb alsó részén egyes bemetszések jelzik a sziklákat, melyek körül jobbra kigyó tekerődzik s fejét a sziklákból térdein fölül kiemelkedő Mithras felé emeli. Ez meztelen ifjú alakjában jelenik meg, mindkét karját föl-emelve tartja s jobbájában gyilkot, baljában pedig égő fáklyát fog. Fejéről fütökben omlik alá haja. A szokásos phryg süveg hiányzik.

Mithras ily alakban való ábrázolása, úgy látszik, nem kevésbé lényeges alkatrésze volt a Mithras-szentélyek belső felszerelésének, mint magának a bikaáldozatnak jelene. A legtöbb mithræumban tényleg rá is akadtak.

Emlékeit ott találjuk a carnuntumi, a neuenheimi, a borcoviciumi (Housestead Angliában), Rómában a Basilica S. Clemente alatti s az esquilini, továbbá a sarmizegetusai és mind a három heddernheimi templomban. Az előállítás mindenütt tipikus; legfőlebb a részletekben van némi eltérés. A kigyó, a megifjodás, újjáéledés eme symbola csak ritka esetben hiányzik. Úgyisint a legtöbb emléken ott találjuk Mithras egyik kezében a gyilkot, a másikon a lobogó fáklyát.* Már e megegyezés is a mellett látszik bizonyítani, hogy a mythus Mithras sziklaszületéséről ősrégi eredetű. Visszanyúl az emberiség legprimitívebb korába, a midőn a cultura legalsó fokán álló ember az eget eleinte kőnek, majd ércnek, vasnak, aczélnak képzelte. Még Homeros költeményeiben is az eget *χάλκεος, πολυχάλκεος, σιδήρεος* jelzőkkel körül írva találjuk. A perzsa Avestasban meg épen *ačman*, azaz szikla. Mi természetesebb tehát, mint hogy magát a nap felkelését megelőző hajnalpirról is azon gyermeki felfogás támadt, hogy a sziklákból tör elő.** Emlékeinken az ifjú alakja ábrázolja ezen első fényt; a többé-kevésbé körvonalozott sziklák pedig az égboltozatot akarják jelezni. Ugyancsak a napot symbolisálja a lobogó fáklya is, míg a jobb kézben tartott gyilkot Mithras győzelmére céloz a hold, illetve minden sötétség és ármány felett.

Templomunkban Mithras e bálványával szemben, a kőpad túlsó végén b-nél egy második négyszögű kőlapot látunk. Itt is valamely szobor állott; de hogy kit vagy mit ábrázolt, bajos volna megmondani. A törmelékben semmi olyas töredék nem került elő, melyet egy oda illő emlék részletének tekinthetnénk. De nem akadtunk magát a bikaáldozatot ábrázoló relief egyetlen darabjára sem. Pedig ez semmiesetre sem hiányozhatott szentélyünkben. Még eddig minden mithræumban megtalálták. Ha a templom természetes sziklafalhoz támaszkodik, magából a sziklából faragták ki, a mint ez a kroisbachi, schwarz-erdeni, a roshangi s a Bourg St. Andeol mellett fekvő mithræumoknál történt.

* V. ö. Majonica, Mithras Felsengeburt, Arch. Epigr. Mittheilungen II. 37—44. lapokon, hol az 1878-ig ismeretes e nemű Mithras-emlékek sorozatát közli.

** L. Majonica, u. o. 36. l.

Különben egyszerűen oda volt támasztva a hátsó falhoz. Így volt ez nálunk is. Ott állott a háttérben az oldalfolyosók magasságában, csak hogy kiemelték onnan, még mielőtt az épület a föld alá került.

Szerencsénkre azonban megmaradtak az oltárkövek. Mind a négyet még eredeti helyükön állva szemlélhetjük. Az oldalfolyosókat elválasztó két bétetfalba vannak félig befalazva. Felállításuk tehát egyidőben kellett hogy magának a templomnak építésével történjék. Mindegyik oldalon kettő áll egy-egy négyszögű téglalapon, s úgy vannak elhelyezve, hogy szembe néznek

9. Oltárkő a mithræumból.

egymással. Hasonló oltárkövek más mithræumokban is kerültek napfényre. De feltaláljuk őket egyes nagyobb mithriakus reliefsapokon is, a hol rendszerint hetes számban fordulnak elő. Az ostiai mithræumban tényleg találtak is hét oltárt. A carnuntumi szentélyben hat került napfényre. A többiekben is rendszerint egynél több borúlt ki a földből. Sajnos azonban, hogy csak kivételes esetekben constatálható, hol állottak. A legtöbb figyelemre méltók e részben a rajnavidékiek közül az oberflorstadti, grosskrotzenburgi s az osterburkeni mithræumok. Ezek mindegyikében a főrelief előtt, tőle néhány cmternyi távolságban állott két oltárkő. Olynemű elhelyezésben, mint azokat az aquincumi szentélyben találjuk, csak a nemrég felásott heddernheimi temp-

om mutatja. Azonban itt is csak kettő van a mienkhez hasonló módon a béletfalba félig beépítve, a másik kettő ellenben szintén a főrelief előtt állva találatott.

Közelebbről nézve oltárköveinket, már első tekintetre feltűnik, hogy mennyire hasonlók egymáshoz. (Az egyiknek mellékelt képét lásd a 9. sz. a.) Méreteik szinte ugyanazok, tagozásuk és díszök pedig a legkisebb részletig ismétlődik. Átlagos magasságuk 70 cm., szélességük 34 cm., vastagságuk pedig 38 cm. A négyszögű plinthust fölül és alul egy-egy keskeny lécz (astragalos) közé foglalt vályú köti a középrészszel össze, a melybe a felirat van vésve.

Hasonlóképp van a felső párkány szerkesztve. Az erre nehezedő *abacus* keskeny oldalait cik-czak vonalba helyezett, stilizált babérlevelek sora díszíti. Az orom négyszögű sarkain pedig a szokásos egyszerű akroterionok vannak kifaragva. De nemcsak a kövek egyforma stilitikus és technikai kivitele, hanem a feliratok betűinek azonos jellege s egyaránt correct kidolgozása is a mellett szól, hogy egy műhelyből, sőt lehet, hogy ugyanazon kőfaragó kezéből is kerültek ki, a mi annál kevésbé lehet meglepő, mivel Mithrasnak ugyanegy híve készítette mind a négyet. Csupán a betűk nagyságában van némi eltérés, a mennyiben nemcsak a szöveg nem egészen azonos, hanem a sorok száma is különböző. Az egyikben a középrész lapján öt sor van, a másik kettőn csak négy. Hogy ellenben a negyedik kövön minő és hány sorú volt a szöveg, nem tudhatjuk. Nem maradt fenn belőle több, mint alsó része. Még csak azt jegyzem meg, hogy a szabályosan háromszögbe metszett betűrésekben helyenként a vörös festék (*minium*) nyomai tűnnek szembe.

Íme a feliratok:

c) DEOCA
TOPATI
M ▲ ANT
VICTOR
NVS IEC
COL ▲ AQ

AEDILIS

d) DEOCA T
M ▲ ANT ▲ VIC
TORINVS
DEC ▲ COL ▲
AQ ▲ AEDILS

e) FONTI
PERENN
M ▲ ANT
VICTORI
NVS IEC

COL AQ AEC

f)

COL AQ AED

Eloolvasásuk nem okoz nehézséget. A három elsőn a dedicaló neve: M(arcus) Ant(onius) Victorinus s utána következik hivatásának megjelölése: dec(urio) col(oniae) Aqu(incensis), ædilis. A mennyiben a negyedik kövön is azonos meghatározásra enged a decurio szó utolsó C betűje következtetni, nem lehet kétség az iránt, hogy ezen sem állhatott egyéb név, mint a három elsőn. E néven kívül másnak nevét nem is ismerjük, mely kapcsolatba volna hozható templomunkkal. Joggal úgy tekinthető az tehát, mint M. Antonius

Victorinus tulajdona, a melyet nyilván mint valamely zárt Mithras-község tagja, tán épen pater patratusa is, emelt. Nem is volt az oly nagyon ritka eset, hogy egyesek a saját költségükön építtetnek Mithras tiszteletére templomot, vagy azt restaurálják. Látva, hogy a császári ház két szabadosa (Or. 2348), máskor meg a II. segédlegio két katonája (Or. 1921) teszi ezt, mennyivel inkább megtehetette M. Antonius Victorinus, a kinek tehetőségét eléggé illusztrálja azon körülmény, hogy az aquincumi városi tanács tagja (decurio) s egyszersemind Aquincum egyik tisztviselője, ædilis, vagyis a közrend felügyelője volt. Különböben másutt is találunk Mithras hívei között decuriókat. Az egyik sarmizegetusai oltárkövön két decurio neve olvasható. A rákosi mithræumban is volt oltár, melyet decurio emelt. Szóval azt látjuk, hogy a Mithras-cultus, ha első sorban a katonák vallása volt is, bizonyára nem kevés hívet számított a polgárságnál, még pedig, mint látjuk, annak nem is épen a legalacsonyabb köreiben.

Kérdés immár, mely istennek tiszteletére emelte oltárköveinket dedikáljuk? A *c* és *d* helyeken álló két oltár ugyanazon istennek szól. Az egyikken DEO CAVTO PATI, a másikon ellenben csak DEO CAVTI olvasható. Úgy hiszem, ha nem is volnának egyéb bizonyítékaink, ezen oltárköveink lelhelye egymaga is minden kétséget kizárna az iránt, hogy e név alatt nem szabad mást, mint Mithrast értenünk.¹ Ezért elégségesnek is tartom, hogy csupán a legújabb ide vonatkozó adatra hivatkozzam, melyet a két évvel ezelőtt feltárt heddernheimi mithræum nyújtott.²

Az ott lelt oltárkövek egyikén ugyanis a két oldallapon ott találjuk a közönségesen napkelte és napnyugta geniusainak nevezett s máshonnan eléggé ismeretes mithriakus alakokat, a melyek mindegyike alatt CAVT(o)P(ati) felirat van bevésve, míg az előlap homlokán DEO IN(victo) M(ithræ), a sculptura alatt pedig P(etram) G(e)ne(t)ricem áll. Vajjon e két utolsó szó nincs-e összeköttetésben a Cautus, helyesebben a Cautes névvel? A legújabb magyarázók, mint Steuding³ csakugyan egymásmellé is állítják Mithras e melléknevét, Cautest, a latin, illetve az ennek parallel perzsa cautes szó mellé, mely csúcsba végződő sziklaoszlopot jelent, a minőt tényleg a Basilica S. Clemente alatti s az ostiai mithræumokban is találtak. E szerint a feliratokon található Caute, Cauto, vagy Cauti körülbelül egyértelmű volna a petrával. Az imént említett heddernheimi oltárkö feliratai mintha igazolni látszanának e föltevést.

A mi a Pati szót illeti, a mely más feliratok példájára a mi egyik kövünkön

Mithrasnak e melléknevét megörökítő feliratok teljes sorozatát közli Torma Károly: *Inscripfen aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior*. Arch.-epigr. Mitth. VI. 106. 1.

² L. Hammeran, id. cikke, *Korrespondenzblatt* VI. 45. 1.

³ L. Roscher, *Ausf. Lexikon der griech. u. röm. Mythologie*, «Cautes» szó alatt 857. 1.

is el van hagyva a Cauti mellől, úgy látszik csak közelebbi megjelölés lehetett. A legvalószínűbb, hogy a zend paiti-nak megfelelőleg urat jelentett.

A harmadik, *e*-nél talált oltárkő FONS PERENNIS, vagyis a kiapadhatatlan örök forrás tiszteletére volt emelve. Tán mondanom sem kell, mennyire szent volt a római előtt általában minden forrás és folyó. Azt hitte, hogy a hol a víz saját erejéből napfényre jő, ott egy istennek (*numen*) kell laknia. Ezért ápolt a patakok és folyók mentén minden ligetet s kápolnákat (*aedicula*) és oltárokat állított ott, a melyeknél áldozott.

Pátyon, nem messze Budától akadtak is egy oltárkőre, melyet M. Val(erius) Karus, az aquincumi colonia tanácsosa és egyszersmind egyik előljárója (11 vir) emelt egy minden bizonynyal ott fakadó forrásnak e felirattal NYMPHIS PERENNIBVS (C. J. L. III. 3382.) De ha el tekintünk is attól, hogy a forrás-cultus különben is mennyire összeforrt a római ember felfogásával, csöppet sem fogunk csodlázni ezen emlékkőnek egy mithræumban való feltalálásán, ha el nem feledjük, hogy Mithras hívei, mint láttuk, legszívesebben a sziklás barlangokat szemelték ki templomul. Mi természetesebb ugyanis, mint hogy az ily helyeken mindenütt ott volt a forrás is, a mint hogy azt egyik-másik mithræumnál csakugyan constátálni is lehetett. A Dél-Francziaországban Bourg St. Andeolnál a sziklából kifaragott Mithraskép mindkét oldalán egy-egy forrás bugyog elő. Úgyszintén a bandorfi s hazánk területén a rákosi és sarmizegetusai mithræumok szomszédságában is patak folydogál. S a mi szentélyünk közelében nem látjuk-e szintén ott az ú. n. Puskaporos forrásainak vizét a Dunának kanyarodni?

De másrészt arra is vannak bizonyítékaink, hogy egy-egy ily csörgedező patak vize magába a szentélybe is bevezettetett, s ott szabad kifolyása volt. A második heddernheimi mithræumban ugyanis két homokkőből faragott oroszlán került napfényre, a melyek ép úgy, mint a rákosi szentélyben talált hasonló oroszlán, a víz kibocsátásra át vannak lyukasztva. Hasonlóképen a bandorfi mithræum romjaiban is találtak egy fekvő folyamistent, melynek alsó részén látható nyílása nyilván hasonló célra szolgált. Dütschke is említ egy ugyancsak a Mithras-cultusához tartozó szakállas mellszobrot, és kiemeli, mennyire világosan látszanak még hátul a forrásvíz tovavezetésére beillesztett csövek nyomai.*

A mi templomunkban e célra, úgy látszik, hiányzott minden előkészület. Különben némi maradványával kellett volna találkozunk. De hogy itt sem feledkezett meg a templom építője Mithras mellett az örök forrásról, tanúbizonysága ezen neki szentelt oltárkő.

* V. ö. Conze, Θεός ἐκ πέτρας. Arch. Epigr. Mittheilungen II. 120. I.

Hogy a negyedik kő kinek szült, természetesen nem tudhatjuk; ép a felső része hiányzik, a melyen az istenség neve volt olvasható. Ha megjeljük, lehet, hogy ez is egy további s talán ép oly fontos adalékot szolgáltatna a Mithras-cultushoz, mint az előbbi kőemlék.

S ezzel számot adtunk mindazon főbb leletekről, a melyek tulajdonképen a szentély belső fölszerelését alkották. Nyilvánvaló azonban, hogy annak idején, ha nem is sok, egy-két figyelemre méltó tárgy még bizonyára ékesítette templomunkat. Találtunk is a törmelékben egy, kétségkívül oltár plinthusát alkotott párkányos kőtöredéket, melyen még e feliratrészlet szabályosan metszett betűi olvashatók:

OCOS

Nem lehet eléggé sajnálni, hogy csak ennyi maradt fenn belőle. A három utolsó betű a consuli méltóságot jelzi, azok előtt pedig nem lehetett más, mint magának a két vagy tán csak egy consulnak neve, a mely, a mint azt az O betű még mutatja, csakis a szokásos ablativusban állhatott. A rómaiak tudvalevőleg a consulok nevével jelölték az évet.

A többi párkánytöredék sorában van két-három oly darab is, melyek felső részükön az oltárok abacusain látható levéldíszot mutatják. Csakhogy ez sokkal nagyobb, s így aligha nem a bemutatott oltárokhoz hasonló, de mindenesetre nagyobb emlékkövek részleteit képezték. Tán éppen az imént említett feliratos kőtöredékhez tartoztak. Mégis mintha valamennyi e nemű apróbb lelet között a legérdekesebb volna azon két 15 cm. átm. tojásdad kőgolyó, melyeket a középcella legalján leltünk. Ezekhez hasonló golyókat, még pedig szám szerint tizenkettőt a dormageni mithræumban is sikerült találni. Stark az év tizenkét hónapjával hozza őket kapcsolatba.* Annyi bizonyos, hogy a Mithras-cultus körébe tartoztak, jóllehet rendeltetésüket közelebbről megállapítani ez idő szerint még nem áll módunkban.

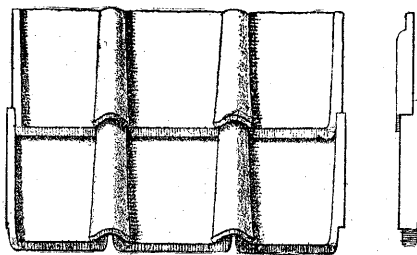
A kisebb-nagyobb edénytöredékek, melyek még a törmelékben napfényre kerültek, vajmi kevés jelentőséggel bírnak magára a templomra nézve. Ezért csak az utolsó fejezetben emlékszünk meg majd róluk. Áldozati állatok csontjai teljesen hiányoztak.

Még csak a belső kiállításról, s vele kapcsolatban magáról a felépítésről kell röviden szólnunk. A falak úgy látszik mind festve voltak. A mennyre fennmaradtak, még ott látjuk rajtok a színes vakolatrészleteket. A magasabban felrakott részek természetesen magukkal a falakkal zuhantak le s már csak töredékeit

* L. Die Mithrassteine von Dormagen, Jahrbücher der Alterthumsfreunde in Rheinlande XLVI. 20. 1.

szedhettük össze a törmelékben. De ezek ép oly kevés támpontot nyújtanak annak megítélésére, minő volt a decoratio, mint a még in situ látható részletek. Vajmi kevés gonddal készülhettek, hogy még a föld leple sem tarthatta fönn kellőleg, úgy a mint azt más helyütt van alkalmunk tapasztalni. A mennyire még a színek constatálhatók, túlnyomólag a zölddel és a vörössel találkozunk. S valóban ennél a két színnél alkalmasabbakat nem is választhattak oly helyiségek befestésére, melyek egyik legfőbb építészeti kelléke volt, hogy a titokzatosság hatása mindenképen fokoztassék. Ép azért kétségtelennek tartom, hogy a falakban hiányzott mindennemű ablaknyílás. A homályt legfőlebb egy-egy mécses derengő világa oszlatta el némileg.

Templomunk barlangszerű jellegével függött továbbá minden valószínűség szerint az is össze, hogy a padozatot egyszerűen keményre döngölt agyag pótolta, fölül pedig dongaboltozat zárta el, a melyet az épület csekély szélessége mellett az oldalfalak 50 cm. vastagságuk daczára is elbírhattak. A tető olyan volt, mint a minők napjainkban is fedik a házakat; kétfelől rézsutosan aláhajlott s az épület két keskeny oldalán egy-egy háromszögű ormot képezett. Csak a cserép téglák különböztek a mieinktől. Egész halmazával leltük őket közvetlenül a padozat szintje fölött. Akadt köztük néhány ép is, még pedig mind-

10. Római cserépfedélzet.

két fajtából. Az egyikhez tartoznak a négyszögű lapos téglák (*tegulae*), melyek hosszszélén léczalakú kiemelkedés vonúl. Ezeket úgy rakták egymás fölé, hogy a magasabban fekvő részben az alatta levőre borúlt. Hogy pedig az eső a nyíláson át, melyet a téglalapok oldalszélei alkottak, át ne hatolhasson, a két összeérő kiemelkedés fölé illesztették a második fajta félhenger idomú cserepeket (*imbrices*), ezeket is azonban úgy, hogy a felső az alsót legalább egy kis részben fedte. (L. a mellékelt 10. ábrát.)

A mi végül templomunk történetét illeti, vajmi kevés az, a mit e tekintetben róla mondhatunk. Nincs egyetlen egy emlékünkn sem, mely e részben biztos datumot szolgáltatna. Egyelőre be kell tehát érünk, ha csak hozzá-

vetőlegesen sikerül is megfelelnünk, mikor épült s körülbelül mikor pusztulhatott el.

Láttuk fönnebb, hogy a Mithras-cultus különösen a második század második fele óta uralkodó császárok alatt nyer nagyobb lendületet. Commodus, de főleg Septimus Severus és utódai a legbuzgóbb pártolói és terjesztői. Nem csoda tehát, hogyha csakugyan e korban is épül a legtöbb mithræum a duna-melléki provinciákban. Így tudjuk, hogy a carnuntumi mithræum építése Septimus Severus idejére esik. Vele egy időben épülhetett a rákosi is. A tölt-schachi templomot 239-ben ugyan már restaurálják, a mi azonban nem zárja ki, hogy csak Septimus Severus első éveiben építették. Még aránylag a legkésőbbi a budaörsi. Építése vagy 213-ben, vagy 222-ben történhetett. Rómer* a 213. év mellett nyilatkozik, a mikorra Caracalla negyedik consulatusa esik, s mellette B. Cælius Balbinus volt a második consul, a kit azonban a felírat nem említ.

Tekintve a közelséget, melyben Budaörs Aquincumhoz van, már eleve is valószínűnek tekinthetjük, hogy a mi templomunk keletkezési ideje nem eshetett messze ezétől. Annyi bizonyos, hogy még Commodus idejében nem létezett. Mind a négy felíratos oltárkövön Aquincum már mint colonia szerepel, ezzé pedig, mint már említettük, csak Septimus Severus emelte, de hogy mely évben, azt nem tudjuk. Ép azért föltehető, hogy ha nem is Septimus Severus utolsó éveiben, úgy bizonyára már Caracalla uralkodása alatt emelték, vagyis akkor, a midőn a budaörsi épült.

Körülbelül ép úgy állunk, a mi a templom pusztulását illeti. A mint fölépítésének, úgy pusztulásának idejét is legfőlebb hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. Tény, hogy templomunk már régen romban hevert, még mielőtt a római uralomnak vége szakadt vidékünkön. A többi pogány cultusszal együtt Mithras vallásának is buknia kellett a kereszténységgel szemben, sőt ennek annyival hamarabb, mivel az egyházatyák benne a kereszténységnek legfélelmetesebb vetélytársát látták. Ezért több mint valószínű, hogy templomunk pusztulása összeesik a kereszténységnek első föllendülésével vagyis N. Constantinus uralkodásával, a ki tudvalevőleg az első volt, ki a kereszténységet Kr. u. 313-ban államvallásnak ismerte el. Tényleg e korban hanyagolták is el a legtöbb mithræumot.

Erre esik a rákosi szentély elpusztulása, ekkor kellett a 311-ben épült virunumi (Klagenfurt mellett) mithræumnak is összeroskadnia. Csakhogy míg ez utóbbi 50 év múlva, minden valószínűség szerint Julianus Apostata (355—363)

* A m. n. múzeum felíratos emlékei 182, 44 és 45. sz.

uralkodása alatt restauráltatott, templomunk a rákosival együtt romokban heverve maradt a pogányság újjáéledésének ezen korszaka alatt is, mely eltartott körülbelül Nagy Theodosius koráig (378—395), a ki aztán az összes pogánycultusokat végkép eltiltotta.

Szerencsére találtunk egy 80 darabból álló éremleletet a mithræum törmelékében, melyet úgy a benne képviselt császárok pénzei, mint a lelhely körülményei egyaránt érdekessé, templomunk története szempontjából meg épen megbecsülhetetlenné tesznek. Ott leltük valamennyit egy csomóban a cellában álló Mithrasbálvány jobb válla táján, tehát a cella szintje fölött egy méternél jóval magasabban, a mit csak úgy magyarázhatunk, hogy a midőn e pénzeket ott valaki elvesztette avagy elrejtette, maga a templom már fel volt dűlve, falaiból aligha volt több, mint ma s azt is a törmelék már befedte.

Tulajdonképen tűzvész hamvasztotta el. Legelsőnek dőlt be a tető s faszervezetének hamvai vastag rétegben üllepedtek le a cella padozatára. Közvetlenül fölötte találtuk a fedőcserepek töredékeit egész halmazával. Ezek fölött kezdődött csak a falak kő- és vakolattörmeléke, a melynek, mondhatni, legfelsőbb rétegében találtuk ezen éremleletet. Ha a templom még az istentisztelet szolgálatában áll, a mikor e pénzek a földbe kerülnek, lehetetlen hogy ott találjuk s nem a fenekén.

Kérdés tehát, minő császárok érmei azok? Minthogy teljes lajstromukat csak a leletekről szóló utolsó fejezetben fogom adni, e helyütt elégségesnek tartom kiemelni, hogy a legrégibb pénzek II. Constantiustól, Nagy Constantinus fiától (337—361) valók. Egészben 7 db. van ilyen. De, mint tudjuk, ezek nem sok fontossággal birhatnak azon kérdésre nézve, mikor jutott a lelet a földbe. Ép azért Julianus császár (361—393) 3 érme sem jöhet szóba.

A lelet túlnyomó részét I. Valentinianus, Valens és Gratianus érmei képezik. I. Valentinianustól (364—375) 20 db. van, Valenstől (365—378) 29, ellenben Gratianustól (367—383) csak 5 darab; a többiek annyira rossz karban vannak, hogy lehetetlen őket meghatározni. Több mint valószínű azonban, hogy ezek is az említett császárok valamelyikétől valók. Csupán azt kellene tehát megállapítanunk, melyik érem a legfiatalabb. Az elásásnak vagy elrejtésnek ennek kelte után kellett hogy történjék.

Ha a legutóbb említett három császár uralkodási idejét nézzük, első tekintetre úgy tetszik, mintha Gratianus érmei volnának a legújabbak. Ő uralkodott legtovább. Hogyan magyarázzak azonban akkor, hogy II. Valentinianustól egyetlen érem sincs a leletben. Nyilvánvaló tehát, hogy a lelet még 375 előtt került a föld alá. Ezen évben kiáltották ki II. Valentinianust augustussá, még pedig,

mint tudjuk, ép Aquincumban. A Gratianus-féle néhány érem uralkodásának első éveiből való.

Ha hamarabb nem is, ekkor tehát már eltemetve állott a mithræum. Körülötte ugyan még zsibongott az élet, de az emberek nem sokat törődhetek az egykor oly kedvelt isten cultushelyével. Elhaladtak romjai felett a nélkül, hogy tudták volna, hol járnak. Valószínűleg utca vitt el felette. S a mint az ókor, úgy a későbbi korok is békében hagyták romjait. Míg Aquincum egyéb épületeinek romjai még évszázadokon át kiemelkedtek a földből, a mithræum fölött éppen mély fekvésénél fogva már régóta fű és virág nőtt. Hogy Ó-Buda lakói köveket találjanak házaikhoz, nem kellett a földben kutatni.

Az ez alá temetett maradványok felásatását napjainkra hagyták. Csak így érthető, miért leltük meg mithræumunknak úgyszólván egész berendezését úgy, a mint az egykor benne állott.

III.

A FÜRDŐ.

A köztársaság korában, míg a komolyabb gondolkozás és szigorú erkölcsök még teljesen ki nem veszték, a fürdőzésnek meglehetősen alárendelt szerepe volt a mindennapi életben. Az ifjak rendszeren a szabadban, a Tiberis vizében fürödtek, az öregebbek pedig beérték, ha minden nyolczadik nap vehettek fürdőt.

Ehhez képest maga a fürdőberendezés is természetesen a lehető legegyszerűbb volt. Általában egy meleg és egy hideg fürdőre szorítkozott, melyeket a könnyebb fűtés kedvéért közönségesen a konyha szomszédságában rendeztek be. Maga Scipio Africanus is még ily sötét, barátságtalan helyiségben fürdött.

A görög szokások és erkölcsök meghonosodása azonban Rómában valaminthegyéb, úgy e tekintetben is döntő befolyással volt a római életre. Az igénytelen *latrina* helyébe lép a *balneum* vagy *balineum* (görögül *βαλανεϊον*), hol, miként számos pompejibeli ház és egyéb villák példája mutatja, immár külön vetkőző szobát találunk s külön helyiséget a langyos és külön a meleg fürdő számára. Sergius Orata a Kr. e. első század elején magánfürdője egyes osztályait alfűtéssel (*hypocaustum*) látja el. Ugyancsak e század folyamán megtanulják a rómaiak azt is, miként lehet a fölhevített levegőt a falak oldalán a magasba vezetni, a minek következtében egyes helyiségek légmérséklete az égő kemence hőfokát éri el.

Mindazonáltal a magánfürdők mellett már a második pún háború idejében ott találjuk Rómában a nyilvános fürdőket. Cicero kora óta ezeket is *balneum*-oknak nevezik s rendszerint egyes vállalkozók, nem ritkán fölszabadított rabszolgák tulajdonát képezik, kik azokat a közönségnek megszabott belépti díj mellett (*balneaticum*) bocsátották rendelkezésére. De nem hiányoztak természetesen egyesek, a kik akár bőkezűségből, akár pedig hogy a népet maguk-

nak lekenyerezzék, fürdőket emeltek, melyeket a nép egy meghatározott időben vagy mindenkor ingyen látogathatott.

Az ily közfürdők száma a köztársaság utolsó éveiben rohamosan emelkedett. Maga Agrippa, Augustus császár jobb keze, 170 új közfürdőt épített s a város leírói Nagy Constantinus idejében nem kevesebb, mint 952 balneumot számlálnak össze Róma 14 városrészében.

Pedig e szinte hihetetlen nagy számba nincsenek beleértve azon nagyszabású fürdőtelepek, melyek a görög gymnasiumok mintájára a császári korban előbb Rómában, majd a birodalom minden jelentékenyebb városában épültek. Agrippa volt az első, ki egy ilyen, rendesen a *thermák* neve alatt ismeretes épületet emelt a Pantheon közelében s a népnek hagyta örökbe. Példáját követték Nero, Titus, Domitianus és Traianus, Caracalla, Diocletianus és Constantinus. Az ezen császárok után elnevezett impozans fürdőmaradványok annyi évszázad múlva, még napjainkban is tanúságot tehetnek ama pazar fényűzésről, melylyel egykor ki voltak állítva. Az ókor építészeti emlékei sorában a legterjedelmesebb építmények közé tartoznak: nem is szólva a fürdő legváltozatosabb nemeire szolgáló helyiségekről, nem hiányoztak külön játék-, olvasó-, társalgótermek, tágas udvarok a testgyakorlatok számára és sétahelyekül szolgáló oszlopcsarnokok, szóval a mit csak e kor az üdülésre, szórakozásra és mulattatásra kigondolhatott, mindazt itt egyesítve találjuk. Nem csoda tehát, hogy Róma közönsége a legraffinirtabb élvezetek e helyein szívesen töltötte minden idejét. Rendesen maguk a császárok jártak jó példával elől. Commodus nyolcszor is fürdött napjában, Gordianus nyáron négyszer-ötször, Gallienus hatszor-hétszer, sőt mi több, egyesek még ebédjüket is a fürdőben költötték el.

Ne higyük azonban, hogy ez csak Rómában volt így. A győzedelmeskedő római fegyverek széthordták a világ minden tájába a római erkölcsök és szokások uralmát. A fürdőzés idővel époly életszükségletté vált észak zord égája alatt mint Afrika forró tájain. A provinciális városok félig barbár lakossága nem kisebb örömet lelt abban, hogy idejét tétlenül, mindennemű élvezetek között fürdőkben töltse, mint a világváros elkényeztetett közönsége. Innen van, hogy mindenütt, a hol csak a rómaiak nyomát fölismerjük, egyúttal fürdők maradványaira akadunk. Még faluhelyeken sem hiányozhattak, annál kevésbé a fontosabb telepeken, a hol rendszerint nagyobb számmal föllelhetők.

Hogy több példát ne említsek, a *Brigantium* (mai Bregenz) területén eszközölt ásások már négy fürdőt hoztak napfényre. Jóval figyelemreméltóbb azonban Aquincum példája. Eddig hét fürdője ismeretes részben vagy egészben. Még a múlt század végén ásatta fel Schönvisner a Flórian-téren egy nagyobb terjedelmű fürdő egyik osztályát. A jelen század közepe táján két

fürdő romjaira bukkantak a hajógyárszigeten. A mióta pedig a rendszeres ásások folynak, a Krempel-malom táján, négy újabb fürdőre sikerült akadni. Egy köztük, a legigénytelenebb, egy lakóház magánfürdőjét képezi s alább azzal kapcsolatban fogjuk tárgyalni. A többi három minden valószínűség szerint közfürdő volt. A legjelentékenyebbet, mely az országút mellett közvetlenül, szemben a helyi érdekű vasút aquincumi állomásával terül el, dr. Hampel József, a n. muzeum régiségosztályi őre ásatta ki 1881-ben.* Tőle keletnek mintegy 300 lépésre fekszik a második fürdő, mely szerkezetére nézve azonban sok tekintetben még érdekesebb, mint amaz. 1882-ban fedte föl dr. Torma Károly. Ugyancsak neki köszönhetjük a harmadik közfürdő legnagyobb részének felását, a melyet ezuttal bővebben ismertetni szándékozom.

S a fürdők e száma, ha az ásások hasonló eredménnyel fognak folyni, mint eddig, kétségkívül még szaporodni fog.

Lehetetlen, hogy a római ne tudta volna kellőleg méltányolni azt a gazdagságot, melyet a budai rész gyógyhatású forrásokban felmutat. A mint Budának manapság is legnagyobb nevezetességét fürdői képezik, úgy a római korban is bizonyára az itt fakadó számos forrás volt az, mely Aquincumot tekintélyes gyógyhelylő tette.** Ily forrásokkal egyaránt találkozunk az egykori város északi és déli részén. Északon a legjelentékenyebbek a mai Puskaporos forrásai. Ezek vizét használta fel a római nemcsak a canabák helyén volt fürdők ellátására, hanem velők táplálta a floriantéri s a hajógyári fürdőket is. A szentendrei országút nyugoti oldalán látható pillérek hosszú sora jelzi az egykori vízvezeték, a melynek segítségével a vizet a legtávolabb fekvő pontokra elvezethették.

Az általános fürdési kedv mellett tehát, mely a római különben mindenütt jellemezte, itt Aquincumban a földalakulati viszonyok is fontos tényezőt alkottak. Csak így érthetjük meg igazán Aquincum e tömörked fürdőjét.

Mindezek dacára azonban e nemű építményeink természetesen sokkal igénytelenebbek voltak, sem hogy fogalmat adhatnának Róma hasonnemű alkotásairól. De nem is e szempontból bírnak reánk nézve érdekl. Róma főnnebb említett nagyszabású thermái sok tekintetben még mai nap is rejtélyek. A termek száma rendesen oly nagy bennök s elhelyezések oly szövevényes, hogy az egyes részek rendeltetését illetőleg teljes bizonytalanságban hagynak s azért, jóllehet romjaik évszázadokon át bámulat tárgyát képezték, a mi a római fürdők szerkezetét illeti, Vitruvius hiányos adatai szolgáltak ugyszólván kizárólag forrásul mindaddig, míg Pompeji s más kisebb városok sokkal jelentékenyebb fürdő-

* L. Hampel, Jelentés az ó-budai papföldi ásásról 1881.

** V. ö. Hampel u. o. 17. l.

maradványainak feltakarása e kérdésre új fényt nem vetett. Mert ha van is ezek sorában példa rá, hogy a provinciális római ember nem kevésbé tekintette a fürdőt mulatóhelynek, mint a Róma-városi s azért a körülményekhez képest megfelelő tornacsarnokkal és sétahelylyel hozta kapcsolatba, az elűtő anyagi viszonyok rendszerint útját állották a nagyobb szerű építkezésnek s az emberek kénytelenek voltak beérni, ha fürdőiket a *leglényegesebb* alkatrészekkel látták el.

E részek pedig a következők; a) a vetkőző szoba (*apodyterium*), mely egyrészt b) a hideg fürdővel (*frigidarium*), másrészt pedig c) az u. n. langyos fürdőhelyiséggel (*tepidarium*) áll kapcsolatban. Ez utóbbi mérsékelt meleg levegőjében készültek elő a látogatók a vele kapcsolatban álló d) *caldarium* használatára, hol a mellett, hogy testüket az előbbinél tetemesen magasabb hőfokú légtérben megizzaszthatták, előbb a meleg vízkádban (*alveus*) megfürödhettek, távozás előtt pedig hideg vízzel (*labrum*) leöblíthették magukat.

Római fürdőt, a melyben a felsoroltak közül egyik vagy másik rész hiányoznék, gondolni sem lehet. Még a magánházak fürdőiben is, melyek pedig csak a tulajdonos és családjának használatára voltak építve, rendszerint feltaláljuk. Szóval a rómaiak valamint minden más fajta emlékeik, úgy a fürdők építésében is socialis szokásaikhoz való ragaszkodásukat lehetőleg kifejezésre juttatni igyekeztek. S ha mindennek daczára a megállapított schemától egyes eltéréseket tapasztalunk, azok jórészt csak a különös helyi viszonyokban találják magyarázatukat. Akadunk ugyanis példára, hogy a hideg fürdő nincsen külön szobában (*cella frigidaria*) elhelyezve, hanem magában a vetkőző szobában áll, máskor meg a fennebb érintett helyiségeknél még egy vagy két szobával többet találunk, melyek rendszerint arra szolgáltak, hogy a fürdővendégek magukat bennök a meleg fürdő vétele előtt és után külön szolgák által (*unctores*) beolajoztathatták és megdörzsöltethették.

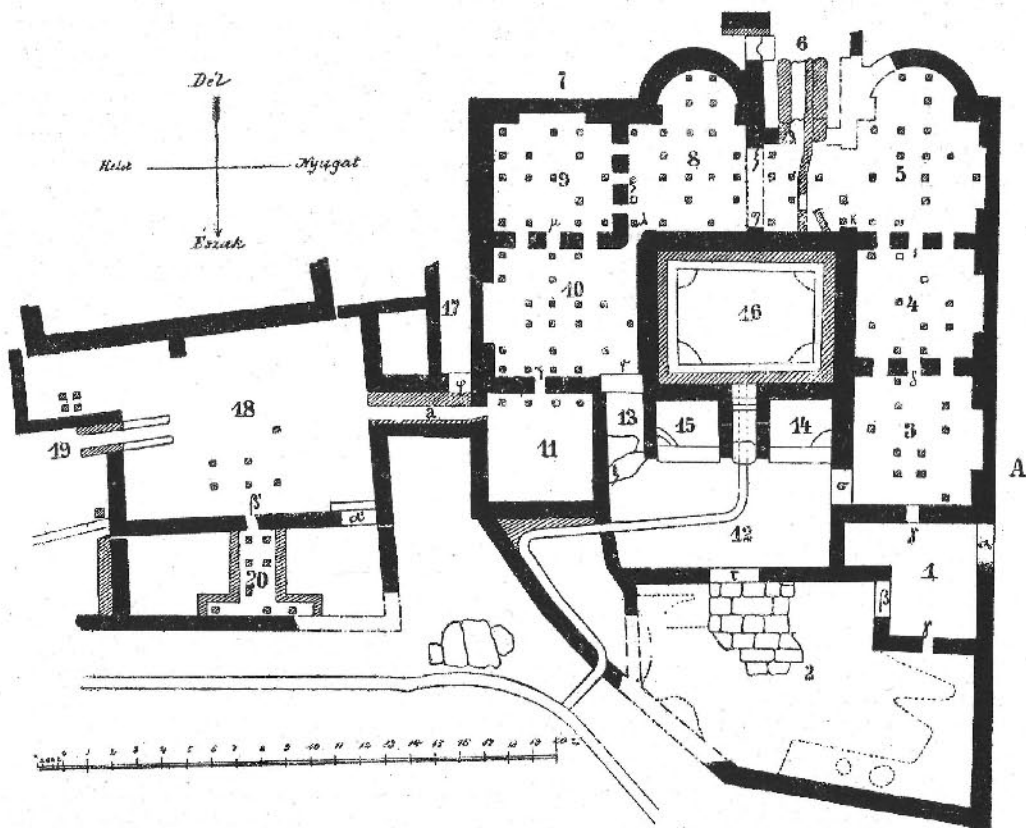
Leggyakrabban azonban azt látjuk, hogy a római fürdő említett lényeges részei egymás mellett kétszer fordulnak elő; egyik felők a férfiak, a másik a nők számára épült. Pompejiben mindkét régebben kiásott közfürdő ily berendezésű s hogy a provinciális fürdők közül többet ne említsek, ilyenek a Badenweiler melletti s Trier környékén a St. Barbarában talált nagyobb terjedelmű thermák, hazánkban pedig a Torma Károly által felásott egyik alsó-ilosvai emlék.* Ezek sorába tartozik a mi fürdők is.

A két fürdőosztály egyes helyiségei, miként a mellékelt alaprajz (11. ábra) mutatja, a telep közepén fekvő közös uszoda (16) körül vannak csoportosítva.

* V. ö. Torma Károly, Az alsó-ilosvai római álló tábor s műemlékei. Az erdélyi muzeum-egylet évkönyvei III. 27 l. VI. tábla.

Szimetrikus elhelyezések, nemkülönben az egész telep egységes építésmódja, mely soliditásával messze felülmúlja a többi épületekét, egyaránt a mellett szól, hogy egy időben, előre megállapított terv szerint épültek. Mindegyik osztály 3—3 szobából álló; a nyugotnak esőket 3, 4, és 5 számok jelölik, a keletieket 10, 9 és 8.

Nézzük mindenekelőtt a nyugati felet.

II. A fürdő alaprajza.

Az A-val megjelölt utcán érkezve, 90 cm. széles ajtóra (α) találunk, melynek nem csak mészkőből faragott küszöbe (*limen inferum*), hanem egyik, szintén mészkőből való ajtófele is még eredeti helyén szemlélhető. A keskeny ajtó két befelé nyíló szárnya egykoron csapokon forgott s miként az ütközőlécz mellett a küszöb közepe táján vájt négyszögű lyuk tanúsítja, fölülről lefelé tolható reteszszel zárhatták el. A küszöb felületén ott látjuk még a negyedkörídomú surlódásokat is, melyeket az ajtószárnyak a gyakori nyitogatások

következtében hátrahagytak. Ugyancsak a küszöb mai állapota még egy más, nem kevésbé érdekes körülmény iránt nyújt felvilágosítást.

A római építő, hogy az ajtószárnyakat csapok segítségével az ajtókeretbe beleilleszthesse, elébb helyezte be az ajtókat, még mielőtt a felső ajtóborítót (*limen superum*) az ajtófelekre fektette. Ezen ajtó felállításánál azonban ezt, — nem tudni mi okból — úgy látszik elmulasztotta. Hogy tehát mégis az ajtószárnyak beállíthatók legyenek, a küszöb két végén egy-egy keresztbe vont csatornát vágatott s azokon át tolatta előre az ütközőig, magukat a csatornákat pedig azután nyilván betömte.

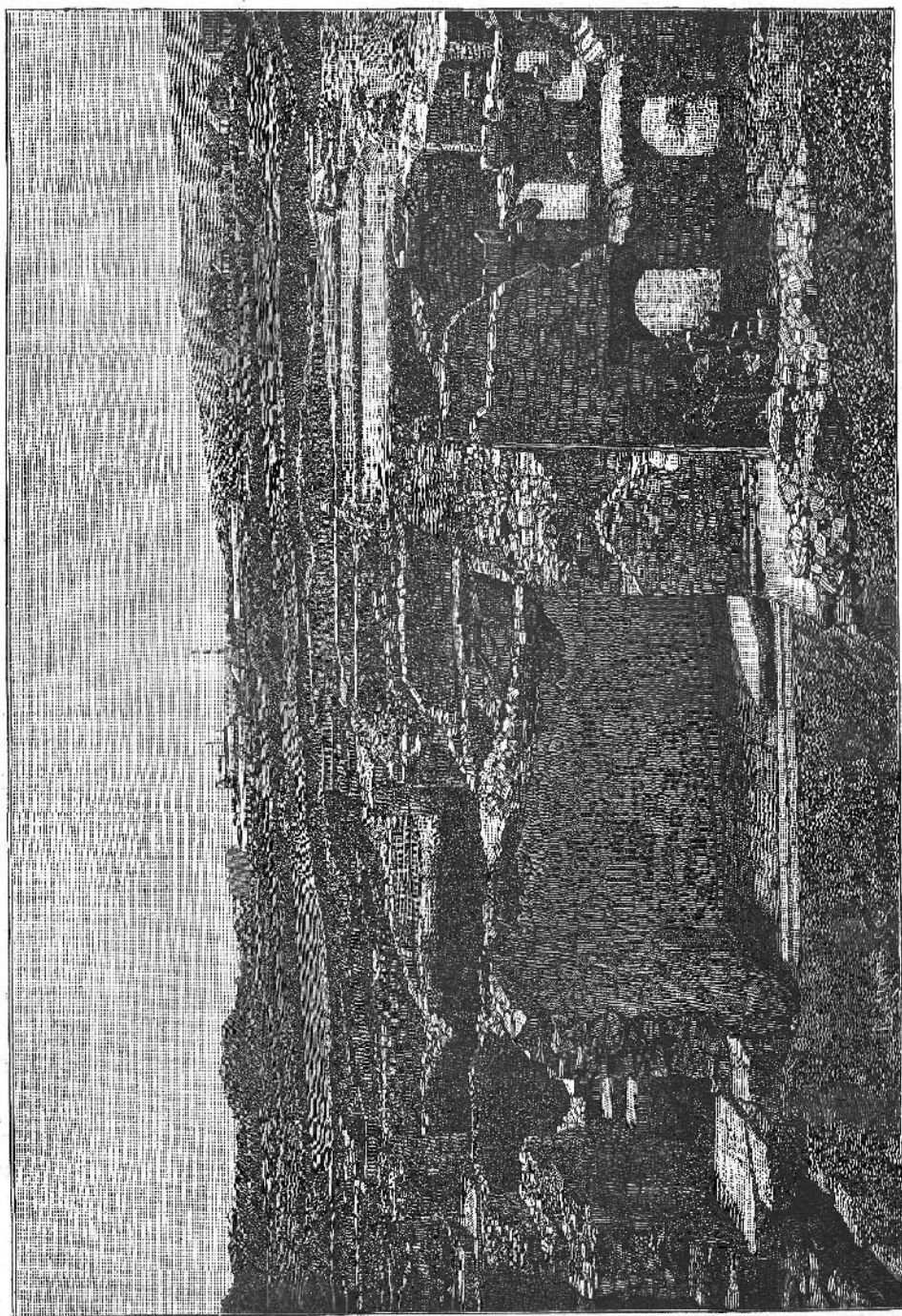
Átlépve ezen ajtón, az 1 számú helységbe jutunk, mely mintegy előszobául szolgált, hol az uraikat kísérő szolgák várakoztak. Itt lehetett különben a belépti díjat szedőnek (*capsarius*) a helye is.

Délnek fordulva, magunk előtt látjuk a nyugoti fürdőosztály egyes helyiségeit, a mint észak-déli irányban sorban egymás után következnek. Mindjárt első tekintetre szemünkbe ötlük, mennyivel mélyebben fekszik talajuk, mint az 1 előszobába nyíló ajtó küszöbe.

A legelső kérdés, mi lehetett a sok, még jórészt eredeti helyén álló trachyt-oszlopocska célja? A felelet nem nehéz. Mérjük meg az egyes oszlopok magasságát s látni fogjuk, hogy az körülbelül akkora, a mennyivel mélyebben fekszik e szobák jelenlegi talaja az említett küszöb szintjénél. Szóval világossá lesz, hogy rendeltetésök nem lehetett más, mint hogy a padozatot tartsák, mely az épület rombadőlése alkalmával a reázuhanó kötörmelék súlya alatt beszakadt s csak darabokban maradt fenn. Egyes helyeken mégis fenmaradt még eredeti helyén annyi, hogy ezen alépítmény egész szerkezetét tanulmányozhatjuk. Így a keleti fürdőosztály 8 helyiségében s azért bővebb leírását majd csak annak kapcsán kísértjük meg.

Egyelőre elég annyit tudnunk, hogy a rómaiak csak a legkritkább esetekben fűtötték szobáikat kandallók segítségével. A fűtés legközönségesebb neme az volt, hogy a helyiségek padozatát a jelzett módon boltozott alépítményre fektették s a fölhevített levegőt bevezették alája, mely ilyen formán az egész szobát alulról egyenletesen fölmelegítette. Külön kemenczére minden egyes helyiségnek azért még sem volt szüksége. Egy közös fűtőhelyről a szobák egész sorát melegíthették, olyformán, hogy a meleg az egyik szoba padozata alól a másiké alá a válaszfal alsó részén alkalmazott egy vagy több nyíláson betódulhatott.

Ily nyílásokat mutat — még pedig hármásával — a mi közfürdőnk nem egy válaszfala alul s elhelyezésökből megtudjuk, honnan s mily irányban terjedhetett szét a hőség. (Lásd a mellékelt fametszetű képet.) Ezen az úton aztán

12. A fürdő nyugoti osztálya, balra az egyik medence a hidegfürdő számára. Északról nézve.

egyszersmind azt is elérte a római könnyű szerrel, — a mi pedig egy római fürdő építésénél a fődolog volt —, hogy az összes helyiségek nem lehettek egyformán melegek. A közös fűtőhely közvetlen szomszédságában fekvő szobák voltak a legmelegebbek, a többiek hőmérséklete pedig azon mértékben volt kisebb, a mennyivel távolabb estek tőle.

Szem előtt tartva e körülményt, úgy hiszem, nem lesz nehéz nyugoti fürdőosztályunk 3 helyiségének rendeltetését megjelölnünk. Több mint bizonyos, hogy a látogatók az 1 előszobából közvetlenül juthattak belé. Az ajtó helyét azonban jelenleg már csak a válaszfal γ pontján látható erős falszakadék mutatja, mely a küszöb kiszélesedése következtében állott elő. Az ily jelenség éppen nem ritka a napjainkra fenmaradt római épülettromok között s abban leli magyarázatát, hogy a későbbi telepések elsősorban a nagyobb darabokban föllelhető, megfaragott építészeti részleteket igyekeztek házaik építéséhez elhordani.

Egyébként magáról e szobáról kevés mondani valónk van.

Hossza 5.25 m., szélessége 4.75, nyugoti fala pedig 2.5 m. hosszban 40 cm.-re ugrik be. Kérdés, mire szolgálhatott e fülke? Nem valószínű, hogy itt volt a római fürdőkben különben szokásos frigidarium hidegvízmedenczéje. A kik hidegvíz-fürdőt akartak, azoknak csak a σ ajtón kellett átlépniök, akár hogy a közös uszodában, akár pedig az ez előtt alkalmazott két kisebb medence bármelyikében megfürödhessenek.

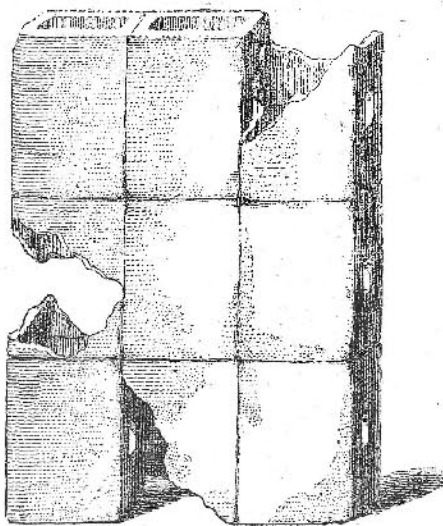
S így 3 szobánknak nem tulajdoníthatunk más rendeltetést, mint azt, hogy vetkőzőtermül szolgált, melynek említett kiszökésében a pompeji fürdők apodyteriumának példájára nyilván csak egyszerű ülőpad állott. Hogy alulról fűthető volt, eléggé megmagyarázza hazánknak Itáliáénál zordabb éghajlata. S e tekintetben nem egy hasonló példára hivatkozhatunk. Másrészt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a felhevített levegő a szomszédos szoba padozata alól a válaszfal aljában látható 3 boltozatos nyíláson már csak tetemesen lehülve hatolhatott ezen a közös fűtőhelytől legtávolabb eső helyiségbe.

Levetkőzés után a fürdők a következő 4 helyiségbe mentek. Az ajtó, mely ide átvezetett, a középső melegvezető nyílás fölé volt elhelyezve (δ), csak hogy napjainkra ép úgy nem maradt belőle egyetlen részlete sem, mint az előtérből a vetkőzőszobába nyilóból.

Hogy mi volt e helyiség célja, nem lehet kétség tárgya. Elhelyezése teljesen megfelel a hagyománynak, mely szerint a közbülső helyiség (*cella media*) az ú. n. langyos fürdő (*tepidarium*). Hasonló fekvése van a tepidariumnak minden ddig ismert római fürdőben. Itt várta meg rendszerint a római, míg teste kelőleg fölmelegszik. Visszatérve pedig a legforróbb osztályból, ugyancsak itt

hűtötte le némileg magát, s hogy a túlságos kipárolgásnak útját állja, beolajozta testét a felöltözés előtt.

Ehhez képest e helyiségünknek természetesen melegebbnek kellett lenni, mint az előtte fekvő vetkőzőszobának, miért is a római építész nem érte be azzal, hogy a meleg levegő a délnek fekvő szomszédos helyiségből (5) egyszerűen ennek padlózata alá hatolhatott, hanem azt egyuttal a falak mentén téglacsöveken át fölvezette s így az egész belső ürt meleg levegővel vette körül. Ily melegvezetőcsövek töredékeit egész halmaival leltük a törmelékben; csak egyszerűen oda voltak tapasztva a falhoz, azért váltak le oly könnyen, de sokhelyütt még fenmaradtak a vakolatban nyomaik, úgy hogy ezek alapján nemcsak nagyságukat, hanem azt is, miként voltak egymás fölé illesztve, könnyen megítélhetjük. Rendszeren téglányalakúak, hosszuk 30 cm., szélességük 20 cm., vastagságuk pedig 11 cm. Két keskeny végükön egészen nyíltak, s a mellett két keskenyebb hosszoldalukon is van egy-egy nyílásuk, úgy hogy a hypocaustumból felható meleg lég nemcsak a magasba tódulhatott, hanem ezen oldalnyílások útján vízszintesen is keringhetett. (Lásd a mellékelt 13. ábrát.)

13. Fűtőcsövek összeállítása.

Tepidariumunk terjedelme valamivel kisebb, mint az előző szobáé ($4'45 \times 4'75 \square$ m.); nyugoti fala azonban egészen ugyanoly fülkeszerű beugrást mutat, mint a minővel amabban találkoztunk. Valószínűleg ez sem szolgált egyébre, mint egy ülőpad elhelyezésére. Hogy annak helyén fürdőmedence állott volna ott, a legcsekélyebb jel sem mutatja; nem is volt ez oly szükséges kelléke a tepidariumnak, jóllehet van rá eset, miként az 1857-ben kiásott nagyobb pompejii thermák s a dr. Hampel József által feltakart aquincumi fürdő is bizonyítják, hogy a tepidarium végére kivételesen fürdőmedenczét alkalmaztak.

S ezzel áttérhetünk a nyugoti fürdőosztály utolsó helyiségére (5), mely a tepidariumtól délre fekszik s a válaszfalba vágott középső boltnyílás fölött levő ajtón át (6) volt hozzáférhető. Ezen ajtóból nem maradt fenn több, mint a küszöb két szélső része, s ezek a fedőkövön még in situ fekszenek. Mindegyik darab felső lapján keresztbe egy-egy csatorna vonul, melyek, a mint azt a leülledett mészkéreg nyomai bizonyítják, egykoron egy-egy cső befogadására szolgáltak.

E csövek nem vezethettek máshonnan, mint az 5 helyiségben levő két medenczéből; ezek segélyével vezették el a vizet.

Hasonló csatornaszerű bemélyedéseket látunk az apodyteriumot (3) a 12 udvarral összekötő ajtó (σ) küszöbén, úgy hogy bizonyosnak vehetjük, hogy e csövek erre vonultak tovább s a nagy uszodából kiinduló csatornába szakadtak. Hová is vezethették volna ki másfelé az 5 helyiség medenczéinek vizét, ha ide nem? A fürdőnkét nyugot felől határoló utca alatt nincs csatorna, másik két oldalához pedig épületek csatlakoznak, s így nem maradt egyéb hátra, mint hogy ezen, mindenesetre elég tekervényes úton vezessék el.

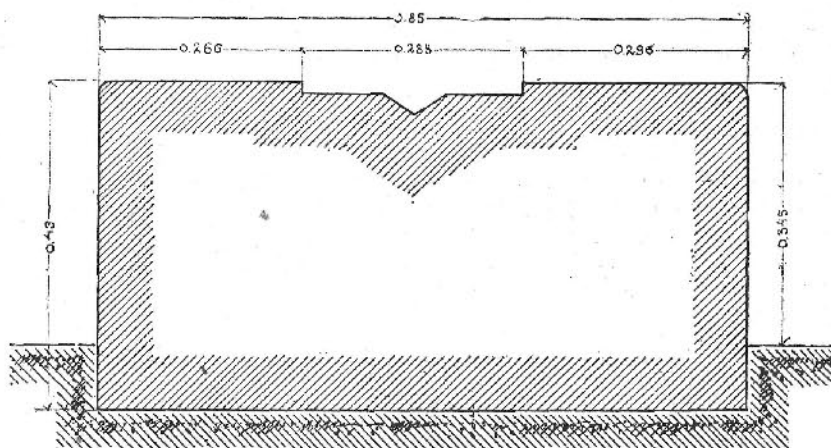
Az 5 helyiség kiterjedésre majdnem kétszer akkora volt, mint az előtte fekvő tepidarium. Szélessége, bele nem értve a déli falából kiugró félkörű apsis mélységét, 4·45 m., hossza pedig 8·8 m. Kétséget nem szenved ugyanis, hogy e terem egészen az η és ζ falpillérekig terjedett. Ezek között húzódott a határfal, mely egyuttal a nyugoti fürdőosztályt a keletitől elválasztotta.

Megjegyzendő azonban, hogy ezen válaszfal nem nyúlt alá úgy, mint a többiek, a hypocaustumba, mely ilyenformán nyílt maradt, hanem egyedül az oszlopokon nyugvó padozatba volt beeresztve. Alját 85 cm. széles és 43 cm. magas kőpad alkotta, a melyet ketté törve ugyan, de még úgyszólván eredeti helyén az összeomlott alépítmény törmelékében tényleg fel is leltünk. E kőhasáb felső lapjába, mint azt mellékelt átmetszete (14. ábra) mutatja, sajátos bemélyedés van vágva; szélessége a fal vastagságát jelzi, a melynek ágya gyanánt szolgált.

Ezen 5 helyiség volt e fürdőosztály legmelegebb terme. Ott találjuk közvetlen szomszédságában, délkeleti sarkán, a kemenczét (*hypocaustis*). Egy kis helyiség (6) terül el előtte, a *praefurnium*, hol a fűtők tartózkodtak, a kik, mint láttuk, nem igen juthattak oda másfelül, mint a fürdő déli oldalán elvonuló folyosón át (7), a melynek nyugoti végén 1·05 m. széles ajtó nyílt a két lépcsőfokkal mélyebben fekvő fűtőkamrába. Maga a kemencze nagy kőlapokból szerkesztett vályút képez s fölül boltozattal volt fedve. A 9 falpilléren még eredeti helyén szemlélhető e boltozat egyik alapköve; a tőszomszédságában részsütosan felrakott vakolat pedig egy második ugyanoly kő ágyát tünteti föl. A fűtés úgy történt, hogy a fűtőkamrából a kemenczébe fahasábokat raktak s az ily módon fölhevített levegőt erős léghuzam segélyével bebocsátották a padozat alá. Hogy a hőség mily intensiv lehetett, eléggé mutatja a padozatot tartó trachytoszlopok jelen állapota; annyira el vannak a meleg által torhasztva, hogy, miként már a legnagyobb részök bizonyítja, a szabad levegőn rövid idő alatt szétmállanak. Feltűnő azonban, hogy csak helyenkint s ott is a legkisebb mértékben leltünk kormot. Ha kizárólag nyers fával fűtenek, ez, ha volt is kéménye a kemenczének, meg nem történhetik. Ezért hiszem, hogy a fűtést túlnyomó rész-

ben faszénnel eszközölték, a melynek elégetése tudvalevőleg nem hagy vissza kormot.

Kérdés immár, mi volt e helyiségnek rendeltetése és minő volt belső berendezése? Figyelembe véve fekvését, úgy hiszem, pillanatig sem lehet kétségünk az iránt, hogy az nem lehetett más, mint a *caldarium*. Rendszerint legutoljára keresték fel a látogatók, miután testük már az előtte fekvő tepidariumban egy bizonyos fokig átmelegedett. Itt találták aztán egyrészt a legforróbb

14. A két fűrdőosztály válaszfalának alja átmetszetben.

száraz légfürdőt, másrészt pedig a meleg vízzel telt medenczét (*alveus*), olykor egy másodikat (*labrum*) is, mely a leöblítésre szolgáló hideg vizet tartalmazta.

Ez utóbbinak helyét még aránylag a legnagyobb biztossággal jelölhetjük meg. Ott volt a bejáratnál szemben levő félkörű fülkében, a melynek azonban, sajnos, már csak egy része maradt napjainkra. Egyik felében a falazat egészen alapostul ki van szedve. Így is azonban fennáll még annyi belőle, hogy méreteit megállapíthatjuk.

A régi pompejii fürdők *caldarium*ában e célra a fülkében a talajból márványmedencze emelkedett ki, a mely körül keskeny tér (*schola*) volt hagyva, a hol a fürdők állhattak. A mi helyiségünk e részben eltérőleg volt építve. A *labrum* betöltötte az egész fülkét, úgy hogy hátul magának az apsisnak fala, elől pedig egy jelenleg természetesen már meg nem állapítható magasságú mellfal (*balteus*) határolta. Ezen keresztül volt a víz elvezetésére szolgáló ólomcső húzva. Hogy pedig a medencze hozzáférhető legyen, kívülről lépcsők vezettek fel hozzá, még pedig valószínűleg kettőnél aligha több, s hasonlókép a lelépést is egy vagy két lépcső könnyítette meg. Belül a szegleteket cement-

ből készült negyedkör pálczikák töltötték ki; a félkörű görbület mentén még ott látjuk egy ilyennek maradványát. Céljuk az volt, hogy a medenczét a szegleteiben rendesen nagyobb mértékben leüllepdedő pizsoktól annál kényelmesebben lehessen megtisztítani. Nem is hiányzanak azért egyetlen oly helyről sem, mely medenczéül szolgált s ennyiben kiváló fontosságuk van. Maguk az oldalak többszörös cementréteggel voltak burkolva, a talajt pedig, miként a helyenként még a padozat vakolatában rejlő egyes kövecskék bizonyítják, elég durva szemű, s valószínűleg minden ornamentális dísz nélkül való kőmozaik képezte.

De ha már ilyformán sikerült megjelölnünk a helyet, a hol a labrum állott, nyilván nem hiányozhatott caldariumunkban a melegvízmedencze sem. A legtöbb római fürdőben ez rendesen a labrummal szemközt van. Itt azonban e helyütt az ajtót találjuk, szükségkép tehát vagy a keleti vagy a nyugoti végén kell keresnünk. A nyugoti fal négyszögű beugrása, mely úgyszólván ismétlése azoknak, a melyeket a vetközszobában és a tepidariumban találtunk, valószínűleg itt sem szolgált egyébire, mint egy ülőpad befogadására. Nem is lett volna ott alkalmas helye. A meleg levegő ha nem is sokkal, mégis némileg már meghidegülve juthatott ide. Nem marad tehát egyéb hátra mint ama föltevés, hogy az alveus a caldarium keleti végén állott. Itt volt a legjobb helye. A közvetlenül mellette levő kemenczéből érkező hőség teljes erejével érhetette alúlról s így a benne foglalt víz megtarthatta állandóan egyforma magas hőfokát.

Az alveus rendes alakja a hosszúkás négyszög. Ilyen volt az itt is. Hátul a caldarium keleti zárófala határolta. Ez, mint azt már megjegyeztük, egy kőpadba vágott 29 cm. széles csatornaszerű bemélyítésbe volt eresztve, a mi nem történetelt más okból, mint hogy a víz a falrakat alatt át ne hatolhasson. Csak úgy magyarázható meg e bemélyítés sajátos alakja. Minél nagyobb akadályt akartak vele a víz átszivárgásának útjába állítani. Ugyanezért, miként alább még látni fogjuk, föl leljük fürdőnk többi jobb fentartású medenczéinél is. De volt a kőpadnak e mellett más célja is. Az 5 terembe benyúló 26 cmnyi széle a medencze lépcsőfokául szolgált, a mint azt felületének kopottságán kívül a vízből reáarakodott mészkéreg nyomai is tanúsítják. Fontosnak tartom továbbá fölemlíteni, hogy az alveusnak két hátsó sarkában, a ζ és η falpillérek kiugrási pontjain szintén ott látjuk a medenczét jellemző negyedkör pálczikák maradványait, sőt mi több, ezeket egészen a π falpillérig kísérhetjük, úgy hogy nem lehet kétség tárgy a, hogy az alveus egészen idáig terjedett, a mit egyébiránt az is bizonyít, hogy az e részen még épen fenmaradt falvakolat felületén hasonlóképp a vízből leüllepdedett zinthert észlelhetjük. E szerint teljes pontossággal meghatározhatjuk az alveus terjedelmét; hossza 3,50 m., szélessége pedig

280 m. volt. Talaját ép úgy, mint a labrumét, kőmozaik fedte; egyes darabjai még fenntartották magukat eredeti helyükön, különösen a sarkokban.

A medenczék vízzel való ellátása ólomcsövek segélyével történt s a szükséges vizet a kemence fölé helyezett katlanokban melegítették. Az egyik pompejii fürdőben tényleg fel is lelték ezeket, számszerint hármat, melyek úgy voltak berendezve, hogy a legalsóbban volt a forró, a fölötte levőben a langyos, a legfelsőben a hideg víz. A mi fürdőnkénél nem maradt e készüléknek semmi nyoma. Hasonlóképp az ólomcsövek is rendszerint hiányzanak már. Egyedül a ζ falpillérben látjuk még egy ilyennek csekély maradványát, másutt sehol.

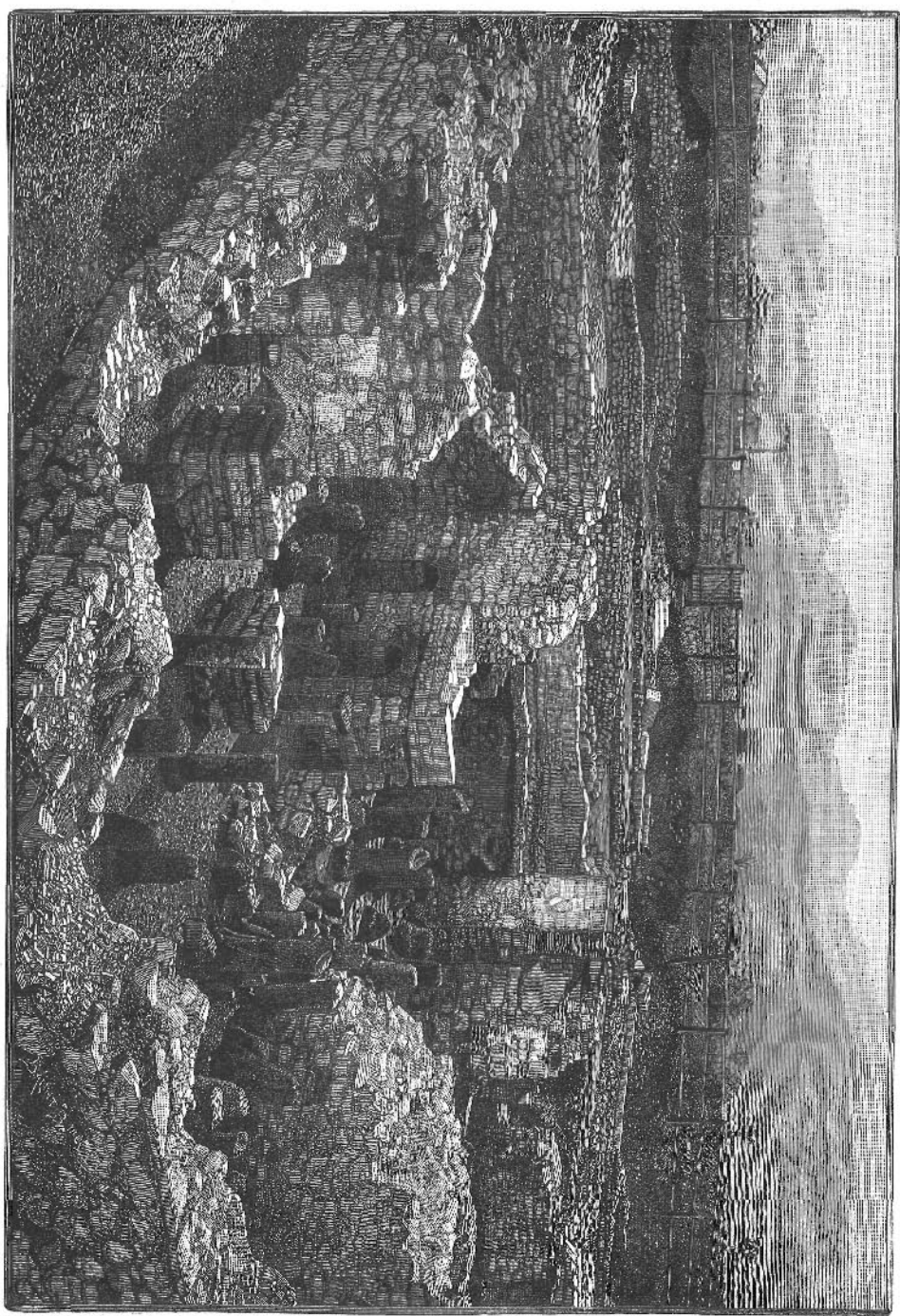
Még csak azt jegyzem meg, hogy az alveust elől minden valószínűség szerint ugyanoly szerkezetű falazat határolta, mint a minőt a labrumnál feltételeztünk. Azon jött ki a víz elvezetésére szolgáló cső is.

A mi immár a két medence előtt elterülő szabad tért illeti, az ép oly lényeges része volt a caldariumnak, mint maga az alveus. A rómaiak *concamerata sudationak* is nevezték, mivelhogy egyrészt boltozva volt, másrészt pedig itt ment az emberek teste a legfokozottabb mérvű transpiráció keresztül. Könnyen érthető tehát, hogy ha itt még kevésbé, mint a tepidariumban elégedtek meg azzal, hogy a meleg levegőt egyedül alulról hevítse, hanem azt a falak mentén is fölvezették. A törmelékben halomszámra leltük az ezen célra szolgáló csövek maradványait.

A keleti fürdőosztály tulajdonképpen csak a nyugotinak ismétlése. Az egyes helyiségek hasonló sorrendben következnek egymásra, mint amabban s egyedül a *natatio* (16) köré való csoportosításukban mutatkozik annyiban eltérés, hogy a caldarium (8) csekélyebb kiterjedése következtében a tepidariumot (9) vele egy vonalba helyezhették.

Úgy látszik azonban, hogy e fürdőosztály kevésbé volt elkülönítve, mint a nyugoti. Az utóbbiba az A utczáról úgyszólván közvetlenül lehetett bejutni. Hogy ellenben valaki a keleti helyiségekbe férhessen, át kellett haladnia előbb a 12 udvaron s az ennek délkeleti sarkából vezető 15 m. széles folyosón. Csakis ennek déli végén találta az *apodyteriumba* (10) nyíló ajtót (ν), melynek küszöbköve még eredeti helyén van s két oldalt ugyanoly csatornaszerű bemélyedéseket mutat, mint a σ küszöb. Világos tehát, hogy ezen osztály caldariumának medenczéiből is a víz hasonló irányban menő csövekben vezetett el, mint a nyugoti félben.

Különben itt is mind a három helyiség fűthető volt. Padozatuk alatt e célból üres tér terült el, az egész fűtőszervezetből azonban nem igen maradt

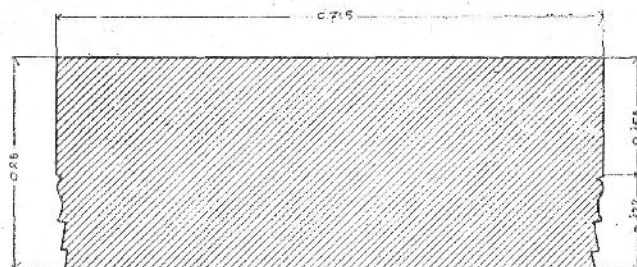

15. A fürdő keleti osztálya, északkeletről nézve.

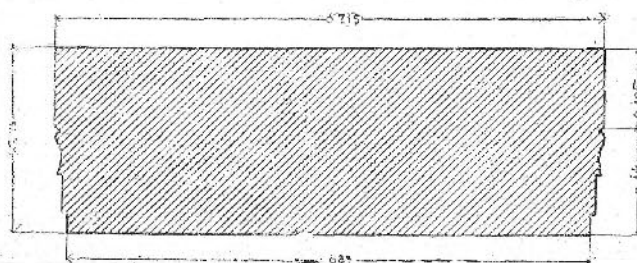
fenn több, mint a padozatot tartó oszlopok, melyek helyenként még in situ találtattak. (L. a mellékelt 15. fémetszeti képet.)

Hivatkozva azokra, a miket a nyugoti fél egyes osztályairól szólottunk, kevés mondani való marad e helyütt. A 10 helyiségben történt a levegőzés és öltözködés. Valamivel nagyobb, mint a túlsó apodyterium, hossza ugyanis 5,7, szélessége pedig 5,2 m. Valószínűleg itt sem állott hideg vízmedence; a kik hideg vízfürdőt akartak, nem messze találhatták a 15 medenczét. A nyugoti fal négyszögű beszökése e szerint e helyütt szintén arra szolgálhatott legfőlebb, hogy ülőpadot fogadjon be. A meleg levegő padozata alá egyrészt a tőle délnek fekvő 9 helyiségből az ismert 3 ívezetes nyíláson át, másrészt pedig a caldariumból (8) közvetlenül a λ nyíláson juthatott.

A következő helyiség (9) volt a tepidarium. Bejárata a μ nyílás fölött volt, s vele szemben a fal fülkeszerű beszökésében, ép úgy mint a nyugoti tepi-

16. Ajtóhorító kő. (Keresztmetszetben.)

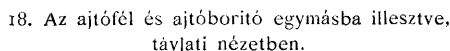

17. Ajtófél kőből. (Keresztmetszetben.)

dariumban, ülőpad állott. Abban is megjegyezték ez utóbbival, hogy a vele szomszédos caldariumból a három nyíláson át függőtalaja alá ömlő meleg levegőt a falai mentén üres téglacsöveken fölvezették, a mi a vetkőző szobában nem történt.

Végül a legbelsőbb helyiség (8) szolgált caldarium gyanánt. A tepidariumból a középső melegvezető nyílás fölött ide vezető ajtónak küszöbe (9) még

rium törmelékében lertünk. Két keskeny hosszlapjuk párkányszerűleg van megfaragva, de a profiljuk már nagy mérvű hanyatlásról tanúskodik, s a mellett oly gondatlanul készültek, hogy első pillanatra úgy tetszik, mintha a két darab nem is tartozott volna egy ajtóhoz. Pedig összeillenek. (L. a mellékelt 18. ábrát.) Sajnos, hogy az ajtófélnek csak felső része maradt meg, s így magának az ajtónak magasságát sem ismerhetjük, a mit pedig tudnunk annyival örvedetesebb volna, mert így némi támpontot nyerünk a helyiségek magasságának meghatározására

alak nyilván a kőfaragó műve, a mi pe-

Áttérve magára a 8 helyiségre, figyelmünket mindenekelőtt a túlsó caldariuménál tetemesen kisebb terjedelme vonja magára. Hossza csak 4,7 m., míg szélessége ugyanaz, mint a túlsó caldariumé. Terjedelmével arányban volt a *medenczék* nagysága. Különösen érdekes a déli falából kiugró *apsis*, hoi a *labrum* állott. Félkörű hanyarulatában ugyanis a függőtalajnak figyelemre méltó részlete tartotta fenn még magát. Hasonlóképen a padolatot tartó oszlopocskák is nagy számmal még in situ állanak, úgy hogy a fűtési szerkezetről e helyütt sokkal világosabb képet szerezhethünk magunknak, mint fürdők bármely részében. A trachyτοςzlopok rendes magassága 90 cm. s egyszerűen kibővülő lábazattal s hasonló fővel vannak ellátva. Párhuzamos sorokban, még pedig az egyik a másiktól körülbelül 60 cm. távolságban állottak a terrazzoval bevont talajon. Ezen oszlopokon nyugodott a padozat s úgy volt készítve, hogy mindenekelőtt egy-egy 6 cm. vastag trachytlapot fektettek minden 4 oszlopkára, s azokra 2 terrazzo réteget raktak rá. Az első 15 cm. vastag, s durva szemű téglatörmelékekkel

kevert mészből áll, a felsőnek vastagsága pedig 10 cm. s jóval finomabb keverékű réteget alkot. Ebbe voltak a medence talaját képező négyszögű téglalapok helyezve. A padozatnak e tetemes vastagságára azért volt szükség, hogy az alatta szétömlő meleg lég át ne hevítse annyira, hogy megállani se lehessen rajta.

Magának a medence falának vérvörösbe játszó burkolata lényegileg ugyanoly rétegekből áll; csupán a vakolat minősége finomabb, a mennyiben a mészkeverék jóval apróbb téglaszemcséket tartalmaz. A szegletekben itt is megtaláljuk a medencét jellemző negyedkör pálczikák maradványait.

Hogy az *alveus* hol állott, a fennebb mondottak után úgy hiszem, nem lehet kétség tárgya. Oda volt építve a két *caldarium* egymástól elválasztó falhoz, melynek alját képező kőpadja ép úgy képezte az *innenső*, mint a *túlsó alveus* hátsó lépcsőfokát. Tekintve azonban ezen *caldarium* csekély térfogatát, bizonyos, hogy nem lehetett oly széles, mint a *túlsó* helyiségben. A szélességet azért nem lehet pontosan megállapítanunk, mivel nemcsak az azt elől elrekesztő mellfalzatnak nincs semmi nyoma, hanem hiányzanak mindazon támpontok is, a melyekre e részben a másik *caldarium alveus*ának meghatározásában hivatkozhattunk.

Végül még csak azt jegyzem meg, hogy e nyugoti osztály helyiségei ugyanazon kemenczéből nyerték a meleget, mint a keletiek, a mi csak úgy vált lehetőséggé, hogy Vitruvius meghagyásához képest lehetőleg a két *caldarium* közé helyezték. Hogy pedig a meleg levegő a keleti osztály *caldariuma* alá ép oly mértékben juthasson, mint a nyugoti alá, a *hypocaustum*ot nem a két helyiség határvonalán, vagyis az η és ζ falpillérek között választották ketté, hanem a nyugoti *caldarium* alatt, úgy hogy a meleg ennek keleti felébe csak egy 30 cm. szűk nyíláson férhetett.

Ideje azonban már, hogy a két fürdőosztály által körülfogott nagy uszodát és az előtte elterülő helyiséget vegyük szemügyre. Térjünk tehát oda vissza, a honnan a nyugoti fürdőosztály egyes helyiségeinek megismerésére kiindultunk. Az 1 előszoba keleti falában β -nál még *in situ* látható 80 cm. széles küszöbkő jelzi a csapokon forgott két szárnyal ellátott ajtót, melyen át a 2 számmal jelölt nagy vetkőzőszobába (*apodyteriumba*) érünk. Itt vetkőztek és öltözködtek fel nyilván mindazok, kik az imént leírt fürdőosztályok egyikét sem akarták igénybe venni, hanem egyszerűen a hideg fürdővel érték be, vagy pedig egyúttal fölkeresték a fürdőnk kiegészítő részét képező 18 osztályt mellék helyiségeivel. Szabálytalan alakja nem magyarázható másképp, mint úgy, hogy építésénél tekintettel kellett lenni a tőle északra fekvő utca irányára, nem különben az északkeleti sarkával szemben épült házra. Közép szélessége 7'20, leg-

nagyobb hossza pedig 13,5 m. Talaja még jelenleg is túlnyomó részben úgy van, amint a rómaiak elvonulása idején fennmaradt. Legnagyobb részében nagyobb szemű kőkoczkákból álló mozaik borítja. A kövek fehérek s csak elvétve vegyült egy-egy színes közéjük. Összes díszítménye, úgy látszik, nem állott egyébből, mint a körülbelül középpütt látható négyszögből, melynek két oldala egy-egy fehér és vörös szalagból alkotva, napjainkra fennmaradt, másik fele azonban még a római korban elpusztult. Az így támadt csorbát közönséges terrazzoval javították ki, más helyütt pedig beérték azzal, hogy a hiányzó mozaik részleteket téglalapokkal pótolták.

E terem déli falában τ-nál még világosan látszik a hely, a honnan a küszöböt kiszedték. Itt volt az ajtó, melyen át a vetközöszobából a 8,5 m. hosszú és 4,25 m. széles 12 helyre lehetett jutni. Közös találkozó helye volt ez mindazoknak, kik hidegvizfürdőt óhajtottak, miért is egyfelül a σ, másfelül pedig a ν ajtók által összeköttetésben állott mindkét fürdőosztály különös vetközö helyiségeivel. Ide kellett továbbá egy ajtónak a 11 szobából is nyilni. Méltán úgy tekinthetjük tehát, mint valami előtért, udvart. Erre mutat az is, hogy mivel fedetlen volt, talaja helyenként még fennmaradt mészkőlapokkal volt kirakva, s hogy alatta ment a 16 medenczéből jövő csatorna.

E csatorna két oldalán, udvarunk déli részén áll egy-egy medencze, s ezek mögött van az uszoda (16), a hová a két medencze között levő 90 m. széles sikátoron át lehetett, a csatorna fölé alkalmazott s még in situ látható három lépcsőfok segélyével följutni.

Lássuk mindenekelőtt is a két kisebb medenczét (14 és 15). (V. ö. a 93. lapon közölt fam. képet.) Hasonló fürdőcellákat, melyeket a rómaiak közönségesen *solia* néven neveztek, nemcsak a pompejii nagyobb thermákban találunk, hanem a Torma Károly tanár által Alsó-Ilosván feltakart s újra behantolt katonai fürdő is mutat két, bár eltérő alakút a frigidarium oldalán.* A mieink úgy szerkezet, mint nagyság tekintetében lényegileg megegyeznek egymással, s a mellett mindkettő aránylag oly jó karban maradt fenn napjainkra, mint kevés más hasonnemű épületrész Aquincum feltakart romjai között. Alakjuk négyszög, melynek hossza 2,65 m, szélessége pedig 2 m. Talajok körülbelül 25 cm.-rel fekszik mélyebben, mint az előttük elterülő udvaré, de hogy a víz ennél magasabb állást nyerhessen, mellfallal zárták el elől. Maga e falazat ugyan ma már nincs meg, de ott van mindkét medenczénél még eredeti helyén az alja, egy-egy 25 cm. magas és 60 cm. széles kőhasáb, melynek felső lapján egészen hasonló alakú 25 cm. széles bemélyedést látunk, mint a minő-

* V. ö. Torma, id. m. 23. I. V. tábla.

vel a két caldariumot egymástól elválasztó fal alapkövének találkoztunk. Itt is a kőpad belső széle szolgált lépcsőfokul. A följárást az udvar felől a mellfalon át lépcsők könnyítették meg, úgy a mint azt a caldariumok medenczéinél föltételeztük.

Lépcsőkön történt a lejárás is. Csakhogy ezek belül nem futottak a mellfal egész hosszában, hanem úgy látszik beérték azzal, hogy a medence egyik sarkába két, legfőlebb három negyedkörzikkely alakú kőlapot illesztettek lépcsőzetesen egymásra. Fenn is maradt ezek közül a 14 medence nyugoti sarkában egy, a 15 medence keleti szegletében pedig kettő, melyek közül az alsó 25 cm.-rel ugrik ki a rajta nyugvó második kőlap alatt. Egy-egy ily lépcsőfok magassága 20 cm. Egészen hasonló szerkezetű lépcsőzettel találkozunk Pompejiban, a Diomedesről elnevezett villa magánfürdőjében levő piscina egyik sarkában.*

Különös figyelmet érdemel a medenczék oldalfalainak burkolata, a melyben még legnagyobb részében épen van és a rétegzés világos képét nyújtja. A három egymásra rakott vakolatréteg együttesen körülbelül 35 cm. vastag. A legalsó, mely közvetlenül a falhoz tapad, a legdurvább, a mész apró kavics-csal van keverve, a másik kettő ellenben téglatörmelékkel tartalmaz, még pedig a második durvábbat, a legfelső egészen finomat, minnek következtében ez utóbbinak halvány vörös színe van. Nem kis mértékben növelte a burkolat ellenállási képességét a vízzel szemben az is, hogy a medenczékbe vezetett ásványtartalmú vízből idővel finom mészkéreg rakódott rá, s az egész felületnek tükörsima, üvegszerű külsőt kölcsönzött. A legtöbb helyütt ez is fennmaradt még, úgy hogy annak alapján a vízállás magasságát legalább hozzávetőleg meghatározhatjuk.

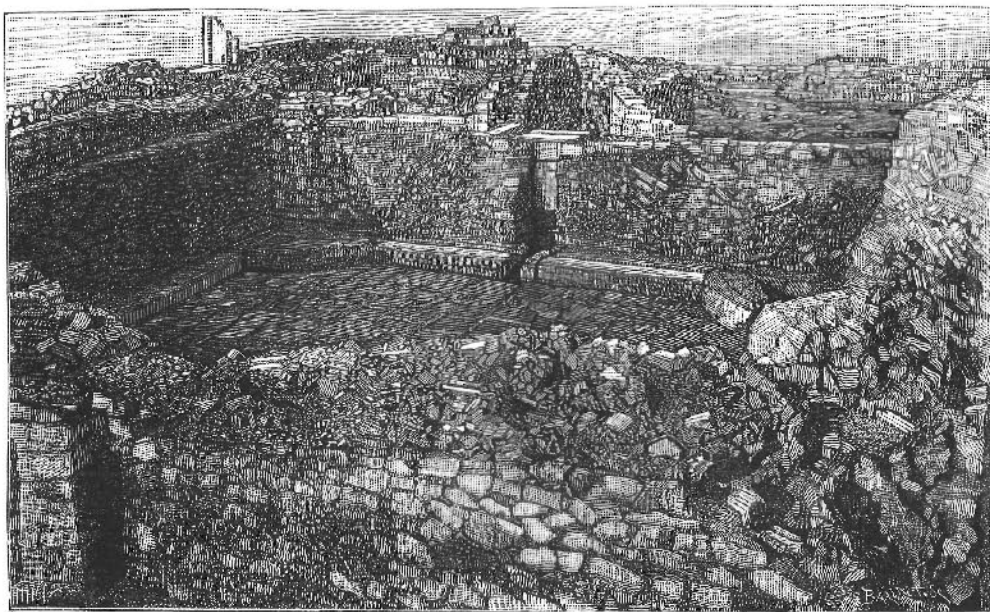
Elég jó karban tartotta fenn magát a medenczék padozata is. Négyszögű téglalapok fedik a szuzodába fölvezető lépcsők alatt eléjövő csatorna felé kissé aláhajlik, hogy a vizet az ezen irányban, a falba vágott nyíláson át annál könnyebben vezethessék be a csatornába. Megjegyzendő végül, hogy a szegletek, melyeket az oldalfalak akár egymással, akár pedig a padozattal és a lépcsőfokokkal képeznek itt is, úgy szintén azok, melyek a lépcsőfokok érintkezési vonalában támadtak, a szokásos negyedkörpálczikákkal vannak kitöltve.

A két medence között volt, miként már megjegyeztük, a feljárás az udvarról a nagy medenczéhez (16), melyet tekintve terjedelmét és mélységét méltán szuzodának (*natatio*) is nevezhetünk. Hosszúkás négyszöget képez ugyanis, melynek hossza 6.10 m., szélessége pedig 4.45 m. (Lásd a mellékelt 19. fam. képet.)

* L. Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiqu. »Balneum» szó alatt. 654. l. 752. ábra.

A legfelső lépcsőfok 135 m.-nyi magasságban fekszik padozata fölött: ennél magasabb nem lehetett benne a víz állása. Mihelyt kelleténél több vizet bocsátottak be, a felesleges egy a lépcsők jobb oldalán levezető csatornaszerű bemélyedésen át folyt le a tulajdonképeni csatornába.

A medencze oldalfalai 75 cm. szélesek; lehet, hogy e vastagságot részben azért is adták nekik, hogy a medenczét háromfőlül körülzáró hypocaustumok melege át ne hatolhasson rajtok. Azonkívül belül a falakhoz hozzáépítve mind a négy oldalon még egy második, 35 cm. széles bétetfalazat vonúl, mely

19. A fürdő nagy úszómedenczéje (natatio) délről.

általában igen laza szerkezetű s csupán északra eső részének ama pontján, hol a csatorna kiindul, mutat a két vége gondosabb quaderrakatot. E falazat sehol sem nyúlik fel magasabbra, mint a medenczéhez fölvezető lépcsőzet legfelső foka, s felső lapján még ott találjuk helyenként a terrazzo-réteget, melylycl eredetileg be volt vonva. Méltán tekintendő tehát úgy, mint egy a medencze körül futó lépcsőfok, mely minden keskenysége daczára elégséges volt arra, hogy egyesek helyet foglalhassanak rajta, a mi annyiival inkább megtörténhetett, mert nem az egyetlen lépcsőpad volt, mely le a vízbe vezetett.

Ott találjuk ugyanis tövében köröskörül s csak a csatorna kezdő pontján néhány cm.-nyire megszakítva ama jól ismert kőpadokat is még, a melyek-

kel már ismételtén találkoztunk. Felső lapjuk itt is ama sajátságos lapos bemélyedést mutatja. Ebbe volt a második lépcsőfokul szolgáló falazat eresztve. Nyilván téglákból volt rakva ép úgy, mint a többi esetekben. Nem csoda tehát, hogy úgyszólván egy darabka se maradt belőle eredeti helyén. A törmelékben találtunk azonban több téglatöredéket, s vagy 3 egészet a gyárosnő: ATILIA FIRMA bélyegével, melyek szélessége megfelel a bevágás 25 cm.-nyi szélességének. Azt sem hagyhatom szó nélkül, hogy a bemélyedés mentén mindenütt a vakolat nyomaival találkozunk, a melylyel a legalsó téglasor a kőaljhoz volt erősítve, sőt mi több, helyenként még a negyedkör-pálczikák maradványai is fölfedezhetők, melyek a kőlap és a belőle kiemelkedő falazat közötti szegletet kitöltötték. Harmadik és legalsó fokul szolgált magának a kőpadnak fenmaradt széle.

A második lépcsőfok magasságát természetesen ma már nem igen fogjuk megállapíthatni; azonban tételezzük fel bármekkora, annyi bizonyos, hogy a lejárát nem lehetett valami kényelmes. Hogy tehát némileg megkönnyítsék s a medence mégse veszítsen sokat térfogatából, a négy sarokban negyedkör czikkely alakú kőlapokból szerkesztett lépcsőzetet illesztettek, egészen úgy a mint azt az előbb leírt két fürdőcellánál láttuk. Még ott láthatjuk mind-egyik sarokban e lépcsőzet legalsó lapját egészen vagy töredékben. Hasonlókép fenmaradt a padozat is úgyszólván teljesen: négyszögű téglák alkotják, melyeknek egy-egy oldala 25 cm. hosszú.

A víz elvezetésére szolgáló csatornáról már ismételtén megemlékeztünk. Hogy merre és hová ment, megmutatja az alaprajz is. Szélessége 35 cm., mélysége körülbelül 40 cm. A kanyarulatoknál gondosan rakott quaderekből van építve, s ott a víz tekintélyes vastagságú mészkérget rakott le. Hogy ellenben hol volt a cső, melyen a vizet bevezették, sem az uszodánál, sem a hozzá épült két kisebb fürdőcellánál meg nem mondhatjuk. Úgy látszik, sokkal magasabban kellett mind a három helyen a falba erősítve lenniök, mint a mennyre a falak fenmaradtak.

A legtöbb római fürdőben hiányzik e *natatio* oly értelemben, mint azt e fürdők mutatja, hanem a *frigidarium* hideg vízmedenczéje pótolja. S a hol föltaláljuk is, csak nagy kivétel esetén képezi magának a fürdőnek részét. Így Pompejiben az ötvenes években feltakart nagy thermákban ott látjuk az oszlopos udvar (*palaestra*) egyik oldalán, egészen elkülönítve a vele szemben fekvő fürdő helyiségektől; hasonlóképen a Diomedés nevéről ismeretes *villa suburbana* magánfürdőjében is egy oszlopcsarnok oldalához építve leljük.

Még legközelebb áll fürdőnkhez e tekintetben Aquincum egy második fürdőtelepe, melyet Torma Károly tanár 1883-ban ásott fel ugyancsak pap-

földjén a mienktől észak felé mintegy 300 lépésnyire. Uszodája, mely a két hideg vízmedenczével bíró frigidarium déli oldalához csatlakozik, mintegy 19 m. hosszú és 8,3 m. széles, de a mi még érdekesebbé teszi, padozata alatt melegvezető csatornák keresztezik egymást s a meleg lég falai mentén is fölhatolhatott. Itt tehát a natatio első sorban téli használatra volt szánva, holott a mi fürdönket aligha lehetett máskor, mint a nyári időszakban igénybe venni.

Van azonban fürdőknek egy kiegészítő része, mely még figyelemre méltóbb, mint a natatio. Fontosságát kétségkívül annak köszönheti, hogy ama sokáig vitatott kérdésre látszik világot vetni, mi volt s hol állott tulajdonképpen a *laconicum*?

Vitruvius két helyen említi a római fürdő e részét, de egyik helyütt sem különbözteti meg világosan az izzasztóhelyiségektől (*sudationes, concamerata sudatio*), a mi csak úgy magyarázható meg, hogy a *laconicum* sem lehetett egyéb, mint az izzasztóhely egy faja s így lényegileg ugyanaz az volt a rendeltetése, mint a *caldarium*-é. Nyilván azért nem is találjuk az eddig feltakart római fürdők túlnyomó részében. A *caldarium*nak a medenczéktől szabadon hagyott része, melyet boltozata miatt *concamerata sudation*nak is neveztek a rómaiak, pótolta ezekben a *laconicum*ot. S csakugyan Vitruvius homályos megjegyzései mintha arra mutatnának, hogy a midőn a *laconicum*ot szóba hozza, tulajdonképpen neki is a *caldarium* fekvése és beosztása lebegett szeme előtt. Az első helyen¹ ugyanis az izzasztóhelyiségeket (*laconicum sudationesque*) a *tepidarium* mellé helyezi, a második helyen² pedig a görög *palæstrá*ról szólva, azt mondja, hogy a *frigidarium*mal szemben fekszik a *concamerata sudatio*, a melynek egyik végén van a *laconicum*, vele szemben pedig a melegvízmedence (*calda lavatio*) áll. Ehhez járul, hogy a zavart, melyben Vitruvius e leírása hagy, még jobban növelte sokideig egy rajz, melyet állítólag Titus thermáiban leltek, de tulajdonképpen, mint azt Marquardt³ kimutatta, Rusconi, xvi. századbeli építész készítette, hogy Vitruvius kiadásához címképül használja. Rajta vannak a fürdő egyes részei, mindegyik a maga nevével jelölve, köztük a *laconicum* is. Boltozott kemenczének van ábrázolva, a mely egy nagyobb helyiség, a *concamerata sudatio* fűtésére szolgál.

Rusconi e felfogása nyilván csak Vitruvius téves magyarázatából eredhetett, a min annál kevésbé lehet okunk csodálkozni, mert ugyan hol láthatott még akkor *monumentalis* emléket, a melyre Vitruvius szavainak értelmezésében támaszkodhatott volna. Pedig, valamint a fürdő egyéb részeinek, úgy a *laconi-*

¹ L. Vitruvius. De architectura libri decem. v. 10.

² U. o. v. 11.

³ L. Handbuch der römischen Alterthümer, v. 1. 284. 1.

cum helyes felfogásához is a legbiztosabb kiinduló pontot csakis maguk a fürdő-maradványok nyújthatják. S tényleg ma már nem egy oly emléket* ismerünk, a melynek keretén belől magát a laconicumot constatálni sikerült.

Különálló, zárt helyiséget képez, a mely úgy van elhelyezve és berendezve, hogy hőmérséklete a legmagasabb fokig legyen emelhető. Célja ugyanis az volt, hogy a fokozott hőség könnyítsen a túlterhelt gyomron (*cruditas*) s új étvágyat gerjesszen, miért is a kik használni akarták, rendszerint föl sem keresték a fürdő többi meleg osztályait, hanem megizzadván a laconicum száraz levegőjében, (*assa sudatio*) minden átmenet nélkül vették a hideg fürdőt.

Fürdünk laconicuma mint ilyen példányszerű s megérdemli, hogy a legszélesebb körökben ismeretessé váljék. Első tekintetre úgy tetszik, mintha egészen különálló épülettel volna dolgunk. (L. a 128. lapon közlött fam. képet.) Tényleg nem is köti össze a tulajdonképeni fürdőépülettel egyéb, mint egy szűk folyosó (*a*). Ebbe nyílt dél felé egy ajtó, a melyen át azonban, mint láttuk, legfőleg csak a szomszédos ház hozzátartozói juthattak be. Az idegen közönség a 12 udvar felől közelíthette meg, előbb azonban a 11 számú négyszögű helyiségen kellett áthaladnia. Az ajtó, mely ezt az udvarral összeköté, ott volt a nyugoti falában; egykorú helyét azonban jelenleg már csak a csorba (*g*) jelzi rajta. Volt-e ezen helyiségnek valami különös rendeltetése, vagy sem; szolgált-e tán *unctorium* gyanánt, a hol az izzadás előtt és után magukat a vendégek beolajoztatták, avagy egyszerűen a laconicum előszobájaként tekintett, határozottsággal meg nem mondhatjuk. Annyi bizonyos, hogy a laconicumhoz tartozott; a tőle délre eső fürdőosztályllyal csak annyiban állott összeköttetésben, hogy a szomszédos 10 apodyterium padozata alól a meleg levegő a nyíláson át, mely eltérőleg a többi, hasonnemű nyílásoktól fölül nem kőlappal, hanem ékalakú kövekből szerkesztett rendes ívezettel van fedve, ennek hypocaustumába is eljuthatott. De minthogy az ezen úton érkező hőség ereje nem volt elégséges, hogy e szobát, melynek térfogata nem több $4 \cdot 12 \times 2 \cdot 45 \cdot \square$ méternél, kellőleg fölmelegítse, összeköttetésbe hozták tehát az imént említett folyosó alatt elvonuló melegvezető csatornával magával a laconicummal, úgy hogy a melegség két áramban érhetne alul a padozatot. E csatorna szűkebb lévén, mint fölötte a folyosó, két oldalt fenmaradt még a padozat több részlete, melyek annyiban különös figyelemre méltók, hogy lehetővé teszik annak megállapítását, minő volt magának a laconicum termékének (18) a padozata. Ennek szerkezetétől függött ugyanis jórészt, mennyire képes az alatta elterjedő meleg lég valamely helyiséget fölhevíteni.

* V. ö. Daremberg-Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. v. füz. 657. l. «Balneum» szó alatt. 167. jegyzet.

Mit tettek tehát a rómaiak, hogy a 18 helyiség, vagyis a tulajdonképeni laconicum hőmérséklete a lehető legmagasabb intensitást elérje? Félre eső fekvése, nemkülönben tekintélyes térfogata, elengedhetetlenné tették, hogy külön kemenczéje legyen. Kisebb szabású fürdőknél a laconicum rendesen a caldarium vagy tepidarium szomszédságában áll, s a meleg levegő, miként azt a cærventi magánfürdő (Angliában) példája mutatja, előbb kerül a laconicum s innen a caldarium hypocaustumába. Az 1881-ben feltakart nagy thermáknál a szentendrei országút oldalán, melyek laconicumát Torma Károly tanár ásatta fel, a kemencze a laconicum és caldarium közé van helyezve. A jelen esetben azonban ott találjuk a fűtőhelyet (19) a laconicum keleti oldalán: a benne fejlesztett hőség első sorban a 18 terem és mellékosztályainak melegítésére szolgál. Két egymással szemben párhuzamosan állított trachytlap alkotja, melyet a sok erős tüzelés már annyira megviselt, hogy előbb-utóbb szét fognak mállani. A belőle kiömlő meleg levegő előbb egy kétfelől téglákból épült síkatoron haladt át, s így teljes erejével érhetette a helyiség közepét; csak itt oszlott azután meg.

A padozat a közönséges trachytszlopocskákon pihent. De minő a különbség ezek s a fürdő egyéb helyiségeiben talált oszlopok jelenlegi állapota között? Csupa töredék: egyetlen egy példány sem maradt épen napjainkra. A túlságos hőség, melyet a laconicum rendeltetése tett szükségessé, juttatta őket e sorsra. Mégis helyenkint egyik-másik még in situ áll, úgy hogy nem nehéz azoknak egymástól való távolságát megállapítani. Általában sűrűbben vannak elhelyezve, mint a többi fürdőszobákban. S ez ép oly kevéssé volt a véletlen műve, mint az, hogy sokkal alacsonyabbak voltak, mint másutt. A padozat magassága, miként arról az imént említett melegvezető csatorna két oldalán alkalmunk volt meggyőződni, nem több, mint 60 cm. A caldariumban, mint láttuk, az oszlopok tetemesen magasabbak. Minél nagyobb volt az oszlopok magassága s minél távolabb állottak egymástól, szóval minél tágasabb volt a hypocaustum, annyival kevésbé lehetett a melegítést fokozni.* Már pedig a laconicumnak a lehető legintenzívebb melegre volt szüksége. Ez az oka annak is, miért volt a padozat e helyütt tetemesen vékonyabb, mint a caldariumban. Minden 4—4 oszlopra fektettek egy trachytlapot s arra két réteg terrazzot raktak, melyek vastagsága együttesen nem több, mint 15 cm.

Még egy módja volt, hogyan lehetett valamely helyiség hőmérsékletét fokozni. Főnnebb már ismertettük részletesebben. Az oldalfalakhoz melegvezető

* V. ö. S. Jenny: Bauliche Ueberreste von Brigantium. Villa eines Vornehmen. xxv. Jahres-Bericht des Ausschusses des Vorarlberger Museum-Vereins in Bregenz über den Vereins-Jahrgang 1886. p. 17 a hol szerző pontos számadatok alapján hasonló eredményre jut.

téglaöveket (*tubi*) erősítettek, melyeken a meleg lég a hypocaustumból fölhatolhatott. A törmelékben, mely a laconicumot eltemette, az ily csövek megszámlálhatatlan mennyiségben kerültek napfényre. De alig volt köztük egy-két ép darab. Csak a vakolat tartotta őket, a melyben helyenként, jelesen a nyugoti falfelületen még igen szépen kivehető négyszögű alakjuk. Hogy pedig a szem előtt fedve legyenek, stuccoréteggel vonták be külső lapjukat s azt befestették. Ily falfestménytöredékekre nagy számmal akadunk; alig hogy azonban a kézbe vettem őket, ketté törtek, szétmállottak újjaim között, s ezt annyival inkább kellett sajnálnom, mert a legtöbb darab, különösen a melyeket a terem nyugoti részén találtunk, falkarczolatokat mutattak. Az aquincumi római, úgy látszik, ép oly örömet talált abban, hogy a nyilvános helyeken a falakra vesse megjegyzéseit, azokat mindennemű jelekkel és rajzokkal megtöltse, mint akár Pompeji lakója. A legtöbb darabon minden értelem nélkül vonalak vagy betűk tűnnek szembe, így a 20. ábrán 1. sz. alatt bemutatott zöldes szürke alapú falfestménytöredéken. A 3. darab emberi alakot látszik ábrázolni. A 2. sz. festményrészleten tán: Hercu(l)es neve állott. Két összefüggő szót egyedül a 4. sz. töredéken menthettem meg. Olvasásuk: IRATVM (I)OVEM azon, a pompejii karczolatokból ismeretes átokformát juttatja eszünkbe, mely szerint Jupiter s a többi istenek haragja sújtsa azt, a ki e helyet bepiszkolja avagy egyéb hibát, kárt követ el.

A mi immár e terem belső felszerelését illeti, úgy szólván semmit se mondhatunk teljes határozottsággal. Se a törmelékben nem találtunk, még kevésbé in situ, oly részletet, mely erre nézve felvilágosítást nyujthatna. Voltak-e benne medenczék, úgy a mint azokat a Torma Károly által felásott laconicumban látjuk, a hol még a hideg douche számára is egészen külön berendezés van, vagy sem, nem tudjuk. Valószínűleg hiányoztak; nem is lehettek ott oly feltétlenül szükségesek, a mikor a 12 előtérben, a melyen különben is át kellett haladni, hogy a nagy öltözőbe juthassanak, ott találták a két hidegvízmedenczét s a nagy uszodát. Egyszerű ülőpadok futhattak csupán falai körül, egyéb butorzata nem volt.

A laconicum északi oldalához utólag egy hosszukás négyszögű mellékhelyiség (20) épült. Hogy fűthető legyen, β' -nél áttörték a laconicum északi falát. A meleg levegő azonban, melyet e nyíláson keresztül átvezettek, nem érhetette a padlózatát egész kiterjedésében. A közepe táján 1.30 m. széles csatorna szeli át, a melynek északi végéből két oldalt egy-egy szűkebb csatorna indul ki. Ezen keringett a meleg levegő. A többi részében a padozat tömör alapon nyugodott; keleti felében egy darab még épen áll belőle. Ehhez képest e szoba hőmérséklete sem lehetett oly magas, mint a főhelyisége s ép azért nem lehetetlen, hogy csakis arra szolgált, hogy egyesek, a kiknek a laconicum melege

már tűrhetetlenné vált, egy időre oda visszavonulhassanak. Ott látjuk α' -nál, még eredeti helyén a küszöböt, a melyen átjártak, úgy látszik azonban, hogy ezen ajtó már eredetileg megvolt itt a falban s lehetővé tette, hogy a laconicumba közvetlenül lehetett a C utcáról bejutni. Lehetséges volt-e ez azután is, hogy a

20. Falkarczolatok a fürdő laconicumából.

toldás megtörtént, ma már bajos megmondani. A 20 helyiség nyugoti s részben az északi fala is alapostul ki van szedve.

Megismerkedve így mondhatni fürdőnk minden egyes osztályának külön rendeltetésével, még csak a felépítményről legyen szabad röviden megemlékezni. Sokat úgy sem lehet róla szólni. Bár elmondhatjuk, hogy ezen épület egészé-

ben sokkal jobb karban maradt fenn napjainkra, mint sok más, s azért tetemesen többet is látunk magunk előtt az alapfalazatoknál, nincs egyetlen fal, mely ma már eredeti magasságáig nyúlna fel. Ép ezért bajos volna azt akarni megállapítani, mily magasak voltak az egyes helyiségek. Hogy nem igen lehettek magasak, valószínűvé teszi a rómaiak építkezése, a mely alacsony, nyomott házakat alkotott. Különben a mi helyiségeinket még nyomottabbá tette, az a boltozat volt, a mely fölül fedte. Egy pillanat az alaprajzra elégséges, hogy meggyőzőn róla. Vajjon építettek volna-e másért oly vastag falakat, ha azért nem, hogy a bolthajtások oldalnyomását elbírják. Dongaboltozattal fedve kell tehát gondolnunk úgy a nyugoti, mint a keleti fürdőosztály egyes helyiségeit. Hasonlóképpen a laconicumot is minden bizonynyal ilyen fedte. Ellenben a 2 nagy apodyterium és a telep közepét elfoglaló uszoda a két előtte épült medencével együtt alighanem vízszintes menyezettel bírtak. Mert hogy ez utóbbi helyiségek is fedve voltak, valószínűvé teszi hazánk zord éghajlata, a mely elengedhetetlen szükségletté tette a tetőzetet még az ilyen rendeltetésű helyiségnél is, mint ezek.

De ha már ezeket is fedve képzeljük, kérdés, miként volt alakítva maga a tető? Hogy az egész épületnek nem lehetett egy teteje, magától értetődik. Külön fedele volt a nagy vetkőzőszobának (2), külön a laconicumnak (18 és 20), még pedig a mai házainkéhoz hasonló, úgy hogy tehát az eső és hó vize két oldalán lefolyhatott.

Bajosabb az uszoda és a körülötte fekvő osztályok fedélzetét eigondolnunk. Semmi esetre sem állhattak egyetlen fedélzet alatt. Ha a natatio nincs fedve, könnyű lett volna a megoldás. Mi lett volna ugyanis természetesebb, mint az, hogy itt is ugyanoly tetőzetet alkalmazzanak, mint a lakóháznál? A natatio központi fekvése megfelel a peristylum elhelyezésének. A mint tehát az e köré csoportosított lakosztályok egy, mind a négy oldalon a peristylum felé rézsutosan aláhajló u. n. féltetővel voltak fedve, ugyanilyet méltán használhattak volna itt is.

Csak hogy, mint éppen megjegyeztük, az uszodának fedve kellett lenni s e mellett gondoskodni kellett arról is, hogy kellő világosságot kapjon. Nem marad ilyformán egyéb hátra, mint hogy azt tegyük fel, hogy az uszoda tetőzete magasan kirúgott az oldalhelyiségek fedelei közül s közvetlenül az eresz alatt körülfutó ablaksorral volt ellátva. A mi pedig a tőle keletnek, délnek és nyugotnak fekvő szobák fedelét illeti, úgy azt az uszodának minden esetre magasabban kiemelkedő oldalfalaihoz támaszkodva kell gondolnunk. Rézsutosan aláhajlott egyrészt a 17, továbbá a 6 és 7 folyosók felé, másrészt pedig az A utcára. Lehet, hogy a 14 és 15 fürdőcelláknak is ugyanilyen szer-

kezetű fedelők volt, a melyről aztán a víz épügy mint a 2 apodyteriuméről a 12 fedetlen udvarban gyült össze.

Hogy e fürdőnk közfürdő volt, nem lehet kétség tárgya. A legékeesszólóbb bizonyítéka, hogy külön a férfiak és külön a nők számára épült fürdőosztályból állott. A nyugoti lehetett a nőké, a keleti a férfiaké; legalább az teszi valószínűvé, hogy míg az előbbi jobban el volt különítve, az utóbbit csakis a 12 udvaron át, a mely pedig bárkinek nyitva állott, lehetett megközelíteni. Más erősebb bizonyítékra e részben nem hivatkozhatunk.

Fontosabb azonban ennél fürdőnk amaz összeköttetése a tőle délnek fekvő házzal, a melyet már az első fejezetben jónak véltem kiemelni. Láttuk, hogy ez utóbbiból két úton is el lehetett hozzá jutni. Igaz ugyan, hogy mindkettő első sorban csak a fűtőhelyekhez vezet, a vonatkozást a két épület között mégsem lehet elvitatni. Sajnos, se az egyikben, se a másodikban nem került napfényre oly feliratos emlék, mely erre nézve felvilágosítást nyújthatna. Mindössze is azon néhány, már fönnebb említett téglát találtuk a fürdőben, melyeken ATILIAE FIRMAE olvasható. Szorosan véve tehát csak azt tudjuk meg belőlük, hogy kinek gyárából való téglákat használtak a fürdő építéséhez. A császári korban éppen nem volt ritka dolog, hogy a nők ily komoly üzleti dolgokkal foglalkozzanak. Maguk az uralkodóház nőtagjai adták reá a példát. Miért ne állíthattak volna fel tehát más nők is téglagyárakat? Bár maga a katonaság is gyártott téglákat, ezen iparág nem lehetett tetemes haszon nélkül. Ezen, itt a fürdőben lelt téglák nem az egyetlenek, melyek Atilia Firma bélyegét viselik. Szombathelyen (Sabaria) is találtak már ugyanily bélyegű téglát.* Ép azért bajos volna megmondani, hol volt ezeknek a gyára. Annyi bizonyos, hogy készíttetőjük gazdag nő volt. Nyilván e fürdőnk is tulajdonát képezte, melyet azért építtetett, hogy a közönségnek — természetesen megszabott díj mellett — rendelkezésére állítsa. Sőt mi több, bármily merésznek tessék is föltevésem, nem tartom lehetetlennek, hogy maga a szomszédos ház is az övé volt. Mi értelme lehetett volna különben, hogy kapcsolatban álljon vele? A fürdőt mindenestre méltán nevezhetjük el Atilia Firma nevével.

* L. A vas megyei régészeti-egylet gyűjteményének jegyzéke. Bélyeges téglák stb. 365. sz. A vas megyei régészeti-egylet évi jelentése 1882—1883.

IV.

A MAGÁNHÁZAK.

Pompeji jelentősége a régiségtudomány szempontjából tudvalevőleg nem annyira nyilvános épületeiben, mint a magánépítkezés emlékeinek hosszú sorozatában keresendő. Az előbbiek már régtől fogva ismeretesek voltak, a midőn ez utóbbiakra nézve még mindig Vitruvius bizonytalan leírása s más írók mellékesen odavetett megjegyzései képezték ismereteink főforrását.

Jóllehet azonban ma már e részben is előbbre haladott a tudomány s Pompeji romjainak felfedése lehetővé tette, hogy a polgári magánéletről ha nem is kimerítő, mégis elég világos képet alkothassunk magunknak, még mindig maradtak kérdések, melyeket a pompejii ásatások természetöknél fogva meg nem fejthetnek. Először is Pompeji ott feküdt Italiában, nem messze Rómától s így ennek közelsége bizonyára nem maradt befolyás nélkül a magánépítkezésre sem. Épületeit méltán úgy tekinthetjük, mint Róma palotáinak gyenge visszfényét. Másrészt pedig nem szabad felednünk, hogy Pompeji még az első század végét sem érte meg. 79-ben esett áldozatul a Vezuv kitörésének s így épületei is természetesen csak az ezen időpontot megelőző egy-két évszázadra nyújthatnak felvilágosítást. Azt tehát, mikép alakult a magánépítkezés a császári kor második százada óta, és pedig nem csak Italiában, hanem, a mi époly érdekes, a tőle távolabb eső provinciákban is, még manap is legfőlebb csak sejthetjük. Igaz ugyan, hogy elszórva, egyes kisebb-nagyobb lakóházak romjai úgy Italiában, mint főleg a tartományokban már ismételten kerültek napfényre. Különösen a Rajna vidékéről ismerjük több villa maradványait. Vajjon ki merné azonban ezek nyomán megkísérteni annak képét adni, minő viszonyok közt élt a provincialis római nemcsak az egész birodalom, de még csak egy vidék vagy tartomány városaiban is. Azok a villák csak gazdag emberek tulajdonát képezhették s nem talált bennök más helyet, mint a gazda és családja. De hát a szegényebb sorsuak lakásviszonyai, a kik kénytelenek voltak a városokban mások házában megvonulni, minők lehettek?

Az aquincumi ásatások, ha ugyan a főváros áldozatkészsége lehetővé teszi őket a jövőben is s azok az eddigiekhez hasonló eredményeket mutatnak fel, idővel talán a fölvetett kérdések egyikére vagy másikára némi fényt fognak vetni. Ma még e részben, úgy szólván a munkálatok kezdetén vagyunk csak. Nem szólva a bevezető fejezetben felsorolt lakházaknak eddig felásott kisebb-nagyobb részeiről, mindössze két nagyobb telep tárul szemünk elé, a melyekről körülbelül elmondhatjuk, hogy egész terjedelmökben ismerjük. Tán mondanom sem kell, mily kevés ez ahhoz, hogy már most bármily irányban távolabbi következtetéseket vonhatnánk. Legkevésbé lehetünk azonban ama helyzetben, hogy már most megállapítsuk, volt-e és minő volt azon terv, melyet ily épületek alaprajzánál és felépítésénél szem előtt tartott a provincialis római. Annyi bizonyos, hogy ha létezett ily szabály, a melyet, ismerve a római építészet egyöntetűségét, természetesen semmi okunk sincs kétségbe vonni, az a localis viszonyokhoz, nemkülönben a tulajdonos egyéni szükségleteihez képest számtalan módosulásnak volt alávetve. De van még egy második körülmény is, mely az e nemű emlékek értelmezését nem kevésbé nehezíti meg. A magánépületek természetöknél fogva rendszerint gyarlóbban voltak előállítva, mint a középületek, a minő a fürdő, templom, színház, amphitheatrum stb. Nem csoda tehát, hogy vajmi ritka kivétellel számandóbb állapotban is maradtak reánk, mint azok.

Igy van ez Aquincum romjainál is. Ama két épületcsoport láttára bizony sok helyütt még azíránt is a legnagyobb zavarba jő a szemlélő, mely helyiségek tartoztak össze, illetve képeztek egy összefüggő egészet, nemhogy az egyes helyiségek rendeltetését is sikerülne minden alkalommal megjelölni. Mai lakóházainknál sem megy az könnyen, ha nem ismerjük a szobák belső berendezését. Már pedig ebből romjainkban, úgy szólván semmi sincs. Ha mégis erre vonatkozólag állítunk is egyet-mást, az a legtöbb esetben nem több pusztá föltevésnél. Jóllehet azonban ma még a részletek dolgában sok a homály, a mely talán sohasem fog teljesen eloszlani, mégis általánosságban, legalább a mi az aquincumi lakóházak külső képét illeti, elég világos fogalmat alkothatunk magunknak. Elmondhatjuk, hogy az aquincumi házsorok között járva kétségkívül ugyanazon különbséget tapasztaljuk, a melyet a pompejii házak mutatnak az újkor lakóépületeivel szemben.

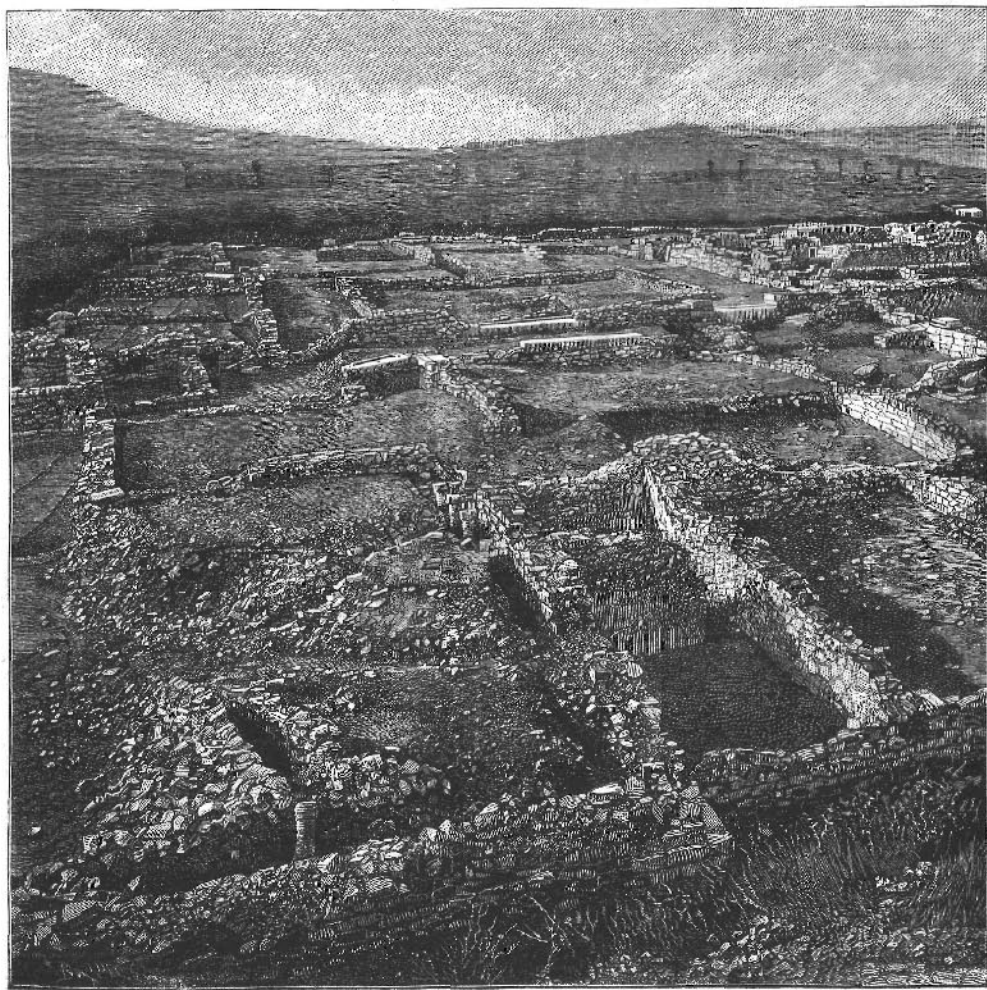
Korunk nemcsak széles világos utcákra törekszik, hanem s erről bármely nagyobb város építkezési modora tanuskodhatik, egyuttal azon is van, hogy a házak homlokzatát minél díszesebben állítsa elő. Különösen az ablakokra fektet nagy súlyt, a melyeket lehetőleg nagyra szab, miáltal nemcsak a szobák belső világossága gyarapszik, hanem maguk az utcák is nyernek élénkségből. Mint tudjuk, az ablaküveg a római korban sem volt ismeretlen; Aquincum romjai

között már számos ily öntött ablaktábla töredéke került napfényre. Pompejiben meg éppen egy egész, üveggel zárt ablaknyílásra akadtak, de a mint éppen az ottani ásatások bizonyítják, a római csak elvétele alkalmazott ablakot s az is rendszerint oly szűk volt, hogy inkább falrésnek mondható. Elképzelhetjük tehát, minő lehetett egy római utcza képe. Ha volt is a ház oldalain egy-egy ily nyílás, az vajmi keveset változtatott a különben sima falak egyhangúságán. A szélesebb utcákat legalább a boltok sora tette élénkké, de a hol ezek hiányoztak, mint pl. városunk e részében, a melyről éppen szó van, nem volt más, mint az egyetlen ajtónyílás, mely a ház homlokzatának tagozására szolgált.

De nem is érezte a római ember annak szükségét, hogy háza fényét annak külsején csillogtassa. Ő házat nem a külvilág gyönyörködtetésére, hanem családjá kényelmére építtette. Annak belső és nem külső kiállítására fordította tehát minden gondját. Azért nem képzelhetni nagyobb ellentétet, mint a minőt e tekintetben a római ház mutatott. Kívül a lehető legnagyobb egyszerűség, míg belül a szebbnél szebb falfestmények, stuccodíszítmények, mozaikpadlók s az udvar közepét környező oszlopok mondhatni kápráztató látványosságot nyújtottak s ha e belső pompa talán még sem érvényesülhetett mindenütt kellőleg, onnan van, hogy a szobák nem kaptak elegendő világosságot. Az ablakok e részben mellékesek voltak. Az egész világítás úgyszólván kizárólag az udvar felől történt, a honnan a világosság az ajtókon át hatolt az egyes helyiségekbe. Úgy is helyezték el őket rendszerint, hogy az udvar mind a négy oldalát fogták azok körül.

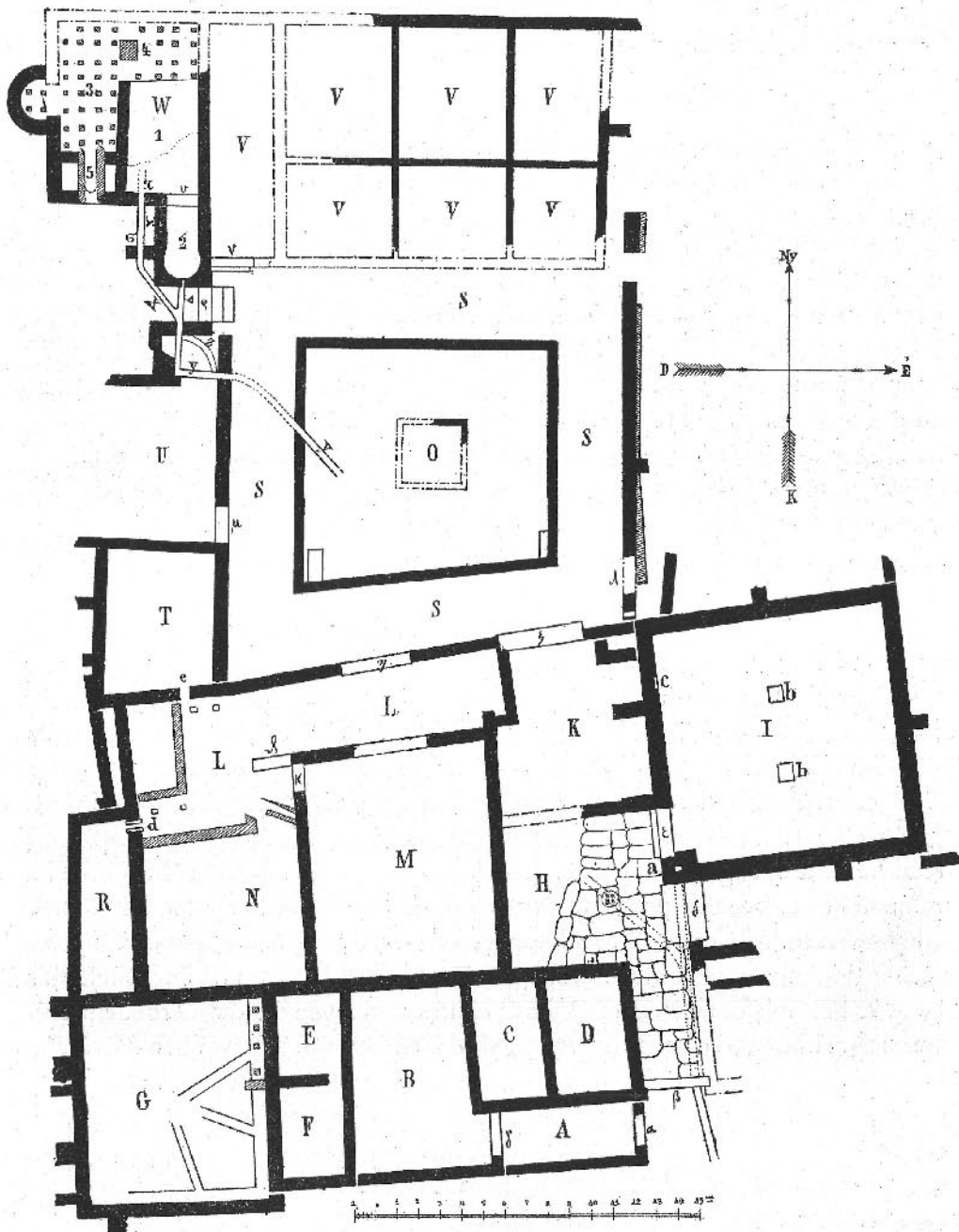
Egyébiránt nagyon csalódnánk, ha azt hinnők, hogy a római lakház szobáinak e félhomálya bántotta a rómaiakat. Nem használta ő azokat egyébre, mint hogy bennök megháljon és étkezzék. Különben a napnak legnagyobb részét vagy az udvarban töltötte, a mely ilyenformán az egész családnak közös gyűlés és tartózkodóhelye volt, vagy pedig elment a város fórumaira, fürdőibe vagy egyéb nyilvános mulatóhelyeire s ott vesztegette el szabad óráit. S e szokását magával vitte a legtávolabbi provinciákba. Innen a sok fürdő, oszlopos csarnok, palæstra, forum, színház, a melyek nem hiányozhattak egyetlen provinciális városban sem. Könnyű azonban belátni, hogy míg Olaszország derült ége alatt e szenvedélyének kénye-kedve szerint hódolhatott, Pannonia zord éghajlata kevésbé kedvezhetett neki, különösen nem a téli évszakban. Ilyenkor bizonyára mindenki szívesebben vonta meg magát otthonában, mint hogy künn őgyelegjen. Mi természetesebb tehát, mint az, hogy Aquincum lakóházaiban a pompejii házakban látható szűk és homályos szobácskák helyett terjedelmesebb osztályokra találunk, a melyek ennek következtében nemcsak világosabbak voltak, hanem bennök a családfő egész háznépével együtt kényelmesen el is férhetett. Kétség-

kívül ez volt az oka annak is, miért hiányzott a legtöbb házban az udvarnak azon formája, a minővel Pompejinek úgyszólván minden jelentékenyebb házában találkozunk s a mely ép azért a római lakóház egyik jellemző ismertető jelét

21. A nagyobb lakház látképe kelet elől.

képezi. De még más tekintetben is befolyással volt hazánk éghajlata a magán-építkezésre. Ennek kimutatását azonban majd csak maguknak az épületmaradványoknak ismertetése alkalmával kívánjuk megkísérteni. Egyelőre ennyi az, a mit házaink általános jellemzéseken keresztül látszott előrebocsátani.

22. A nagyobb lakház alaprajza.

Először is az 1. sz. ábrán II-vel jelölt telepet vegyük szemügyre, a melynek valamivel nagyobbított alaprajzát könnyebb tájékoztatás végett a 119. lapon közöljük.

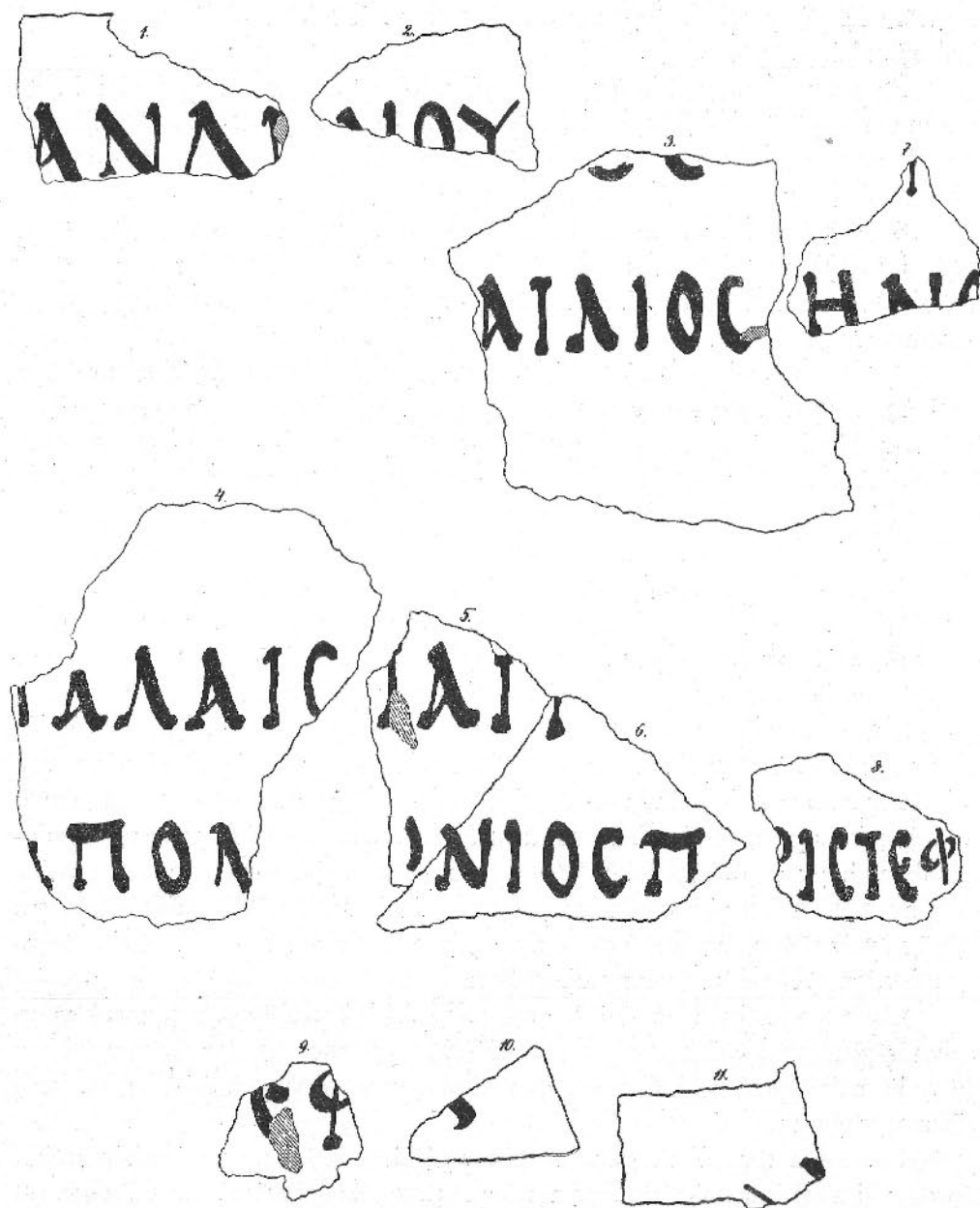
Homlokzata, ha ugyan az imént mondottak után ilyenről római háznál szó lehet, kelet felé volt. Ezen az oldalon vannak a bejáratok. De miként már ezeknek minden symmetriát nélkülöző elhelyezéséből is kitűnik, az egész telep nem épült egységes terv szerint.

Az egyik bejárat (α) a háznak egészen más részébe vezet, mint a másik (β) széles kapu. Azért úgy képzelem e telep építési fejlődését, hogy az tulajdonképen ezen keleti frontjából indult ki. Legelőször is felépült ezen tractus, még pedig tekintettel a talajnak e helyütt szembeszökő lejtősségére, emelettel, úgy hogy a mostani helyiségek fölött (A, B, C, D, E és F) ugyanolyan beosztású felső szobákat kell gondolnunk. (Lásd a 118. lapon közölt fam. képet.)

Szerencsére azt is meg tudjuk mondani, mily magasak voltak ezen alsó helyiségek. Velök egyszerre épült ugyanis a G helyiség is, mely keletnek egy támpillérral megerősített rizalittal ugrik ki a homlokzat vonalából. De a mi különösen érdekessé teszi, nagy részében még épen maradt padozata mintegy két méterrel fekszik magasabban a többi keleti osztályok szintje fölött. Legalább is ily magasságban kell tehát azok menyezetét gondolnunk, a mi tekintve mostani szobáink magasságát, ugyan nem mondható soknak, de a római építkezésnek megfelelt, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a római nyolcz és tíz emeletes házakat is épített.

Más kérdés, összeköttetésben állottak-e ezen alsó szobák az emelettel? A lépcsőknek sehol semmi nyoma. De ez nem zárja még ki, hogy ilyenek egyáltalában nem is voltak. Lehettek fából készítve s végkép elpusztultak. Részemről azonban nem tartom valószínűnek ezen összeköttetést. Mi célja lett volna akkor az ezen helyiségekbe vezető α külön bejáratnak? Nem hihetőbb-e, hogy teljesen elkülönítve voltak az emeleti helyiségektől, és mint ilyenek külön rendeltetéssel bírtak? Elszigeteltségüket tekintve méltán föltehetjük, hogy a ház tulajdonosa nem is használta őket, hanem kiadta bérbe. Ép ezért nem lehet kizárva, hogy ezen helyiségek, különösen a legmélyebben fekvő E és F szobák, úgy a mint azt Torma Károly tanár feltételezi, *lupanarium* (bordélyház) gyanánt szolgáltak. Tényleg ott vannak a ház végén, mondhatni, egészen elrejtve, a közelben pedig, legalább keletnek más épületek már nem emelkedtek. Mint már megjegyeztük, erre felé valószínűleg az ókorban is, úgy mint napjainkban, vizenyős térség terült el.

Torma Károly különben állításának támogatására egy phallust ábrázoló falkarczolaton kívül különösen egy dipinti felíratra hivatkozik, a melyet

23. Görög nyelvű falírást töredékei. ($\frac{1}{3}$ nagyságban.)

a 23. ábrán a többiekkel együtt bemutatott 8. sz. darab kivételével az *E* helyiség törmelékében még 1884-ben volt oly szerencsés találhatni. Olvasása szerint erősen eroticus tartalmú.

Én, megvallom, e feliratnak biztos olvasását nem vagyok képes adni. Megmutattam a görög nyelvben nem egy szakavatott tudósunknak is, azok sem tudtak vele boldogulni. Bár a töredékek száma összevéve 11-re rúg, még is oly sok és nagy a hézag köztük, hogy kettőnél többet, mint közvetlenül összetartozókat (5 és 6) nem constatálhattam. Ezért úgy véltem a leghelyesebben eljárni, hogy az egyes daraboknak facsimeléjét mellékelve adom ugyan, de természetesen nem állhatok jót, a közlött sorrendben következtek-e tényleg egymásra vagy sem.

A mit mondani lehet róluk, az a következő: A felirat alapjául a falvakolat szolgált, mely átlag 7—8 cm. vastag s két rétegből áll. Az alsó vékonyabbat téglatörmelékkel kevert mészképezi, míg a felső mészbe kevert kavicsot tartalmaz. A felülete zöldes sárga alapon sötétebb zöld erezetű márványutánzatot mutat (lásd a mellékelt színnyomatú táblán az 1. sz. ábrát). Erre volt a felirat fekete színben ecsettel felrakva.

Ily *dipinti* feliratok éppen nem közönségesek. Pompejiben ugyan érdekesebbnél érdekesebb e fajta emlékeket találtak már, azonban másutt csak nagy ritkán kerülnek napfényre. De a mi még érdekesebbé teszi e feliratunkat, az, hogy görög nyelvű. Ugyancsak egy görög falkarczolat töredékével még lesz alkalmunk alább megismerkedni s így nem mondhatjuk egészen kivételes esetnek, hogy legfőlebb egyik-másik aquincumi lakos beszélt e nyelvet. Ha túlnyomó volt is a latin — a mi különben természetes —, mégis okunk van hinni, hogy az elrómaiósodás távolról sem vert oly mély gyökeret Aquincumban, hogy a jórészt keletről jött katonaság egyhamar elfelejthette volna anyanyelvét. A Balkán félszigeten még a császárság későbbi századaiban is a görög nyelv volt az uralkodó s bizony Aquincum utczáin sem lehetett az teljesen idegen. Különösen nem a canabákban.

Csak így érthető betűink korrektsége. A ki készítette őket, annak meg lehetős jártassága volt a görög betűk írásában. Nemcsak egyenes vonalakban következnek egymásután, hanem szinte mind egyforma nagyok is. Átlag negyedfél cm. magasak.

Miként a töredékek gondos összevetéséből kitűnik, tulajdonképpen két soros fölirattal van dolgunk. Így a 3., 4., 5., 6. és 7. számú töredékeken ott látjuk úgy a felső, mint az alsó sor maradványait. A kettőt mintegy 4 cm-ternyi köz választotta el egymástól. Hogy több sorból nem állhatott, elégséges csupán a 3. és 4. számú darabokra hivatkoznunk. Az elsőnél alul, az utóbbinál pedig

fölül sokkal nagyobb a szabad tér, mint a mekkora köz van a két sor között hagyva. Ennek alapján tehát, ha többet nem is, a legtöbb darabról legalább is megállapíthatjuk azt, mi tartozott a felső s mi az alsó sorba. A 3. számú töredék felső szélén látható betűnyomok kétségtelenné teszik, hogy a középen olvasható *ALAIOC* a második sorba való. Ugyancsak ez áll a 6. és 7. számú töredékeken levő *NIOCH* és *HNO* szótagokról. Az 5. sz. darab oda tartozván a 6. számú baloldalához, világos, hogy a fölül álló *LAI* csak az első sorhoz számítható. Különben ott látjuk e darabon a második sor betűnyomait is s ezek, legalább részben, igen szépen kiegészítik a *NIOCH* megelőző részét. A többi töredékekre nézve (1., 2., 8., 9., 10. és 11. számúak), sajnos, hiányzanak ily támpontok. Úgy az első, mint a második sorba tartozhattak. Végül még csak azt lehet teljes biztossággal megállapítani, hogy a felirat prózában s nem versben volt szerkesztve. Ez is azonban ép úgy, mint az előbb mondottak, csupán feliratunk formális oldalára vonatkozik.

A mi ellenben tartalmát illeti, e részben a kombinációnak egészen szabad tere nyílik.

Annyi bizonyos, hogy a legtöbb fragmentum egyik vagy másik tulajdonnév részét képezi. Valószínűnek tartom, hogy két ember nevével van dolgunk. Az egyik az első sorban állott, a második ellenben az alsóban. Még aránylag legtöbb maradt fenn ez utóbbi névből. Nem szenved kétséget, hogy első helyen állott az *ALAIOC* (lat. Aelius); a 7. számú töredéken olvasható betűk tán származását jelzik, legalább a genitivus végzet (ρ) a következő conjecturára látszik mutatni: (.) ηρο(ν). Több valószínűség van a cognomen olvasásában. Egymás mellé rakva ugyanis a 4., 5. és 6. sz. töredékeket, minden nehézség nélkül megkapjuk az *Ἀπολλώνιος* nevet. De hogy az utána következő s még a 6. számú fragmentumon levő *II* mit jelent, nem tudom.

Sokkal bajosabb az első sorban állott férfinév kibetűzése. Tekintve, hogy a második sorban levő nevet már birjuk, a legalkalmasabb helyre véltem tehát tehetni az 1. és 2. számú fragmentumokat, midőn az első sorba, még pedig annak elejére helyeztem. Ilyenformán aztán az *ANAI* szórészletet talán (*Μ*)άνλι(ος)ra egészíthetnők ki, a *NOY*-ban ismét az apa nevének végső szótagja rejlenék. a cognomenből pedig nem maradt volna fenn több, mint az utolsó *OC* nominativusú végtag. Ennyit a tulajdonnevekről. A mi az első sorhoz tartozó s nyilván az *os* szótagra következő *IAAAIC* szót (4. sz.) illeti, úgy hiszem, itt másra gondolni sem lehet, mint a *πάλαιστρα*-ra vagy ezzel rokon gyökű szóra. Az 5. számú fragmentummal kombinálva, még legvalószínűbb, hogyha (*ἐν*) *παλαίσ(τρ)α*-ra egészítjük ki. De ha áll ez, úgy könnyen megtalálhatjuk a 8. sz. töredék értel-

mét is. Csakis (πε)ριστερ(ανούμενοι) vagy ehhez hasonló állítmány rejthetik benne.

E szerint a felirat tulajdonképpen két férfiúnak a palæstrában történt kitüntetését örökítené meg. Mindenesetre szokatlan lehetett, hogy e célra nem a követ választották. De ha nem felel is meg a fal e céljának, nem lehet tagadni, hogy a festő, talán mert érezte is, miről van szó, legalább a külső kivitel gondossága által igyekezett a feliratot tartalmához méltóvá tenni. Ha a mindennapi élet egyik-másik mulékony perczének följegyzése forogna szóban, alighanem a falkarczolathoz folyamodik, a melynek ephemer jellege ily esetben leginkább helyén való.

Szóval bármennyire is támogatni lássanak a localis körülmények ama föltevést, hogy a szóban forgó helyiségek lupanarium részeit képezik, azt fentartanunk e feliratnak úgy külső alakja, mint tartalma — ha ugyan értelmezésünk legalább lényegében megközelíti a valót — egyaránt tiltja. S így nem maradhat egyéb hátra, mint hogy házunk e részét is csak egyszerű magánlakásnak tekintsük, a miből még nem következik, hogy maga a ház tulajdonosa lakott benne. E célra épügy kiadhatta bérbe, mint lupanariumnak. Lakója mindenesetre azok közé tartozott, a ki a palæstrai testgyakorlatoknak nagy kedvelője volt. Sőt mi több, talán éppen a maga és valamely társa győzelmét ünnepelte azon föliratban. Megjegyzendő, hogy ugyancsak e házhoz tartozó magánfürdő egyik helyiségében szintén a palæstrai életre vonatkozó jelenettel találkozunk. Nem valószínű azonban, hogy e mozaik feliratunkkal bármely kapcsolatban állott volna. Legfőlebb annyit bizonyít, hogy a római birodalom e hanyatlási korszakában a legkedveltebb motívumokat a palæstra, továbbá az amphitheatrum szolgáltatta a lakosztályok belső díszítéséhez.

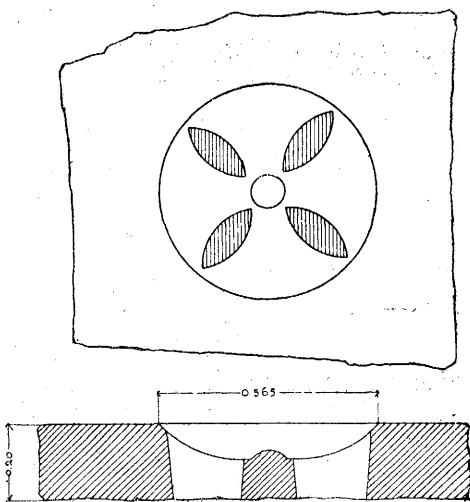
Azt természetesen, mi volt e szobák mindegyikének rendeltetése, ma már nehéz volna megmondani. Nem is kísértjük meg. Az egyes helyiségek úgy vannak elosztva, a mint a helyfekvés s tán a tulajdonos kívánsága megkövetelte. Eredetileg γ-nál volt a bejárat, melynek küszöbköve még helyén áll. Csak utólag épült eléje az A előszoba. Ebben leltük a leletekről szóló fejezetben bemutatandó satyrtorsót. A mi a többi helyiségekben jelentékenyebb dolog napfényre került, az többé-kevésbé mind azok belső decoratiójához tartozott. Színes falfestményrészletek, padozattörödékek. A C helyiségben a terrazzo padozatnak egy darabja még helyén van. De talán valamennyi között a legdíszesebben lehettek az E és F szobák kiállítva. A faldecoratióról fönnebb emlékeztünk meg. Nem kevésbé gondos és izléses kivitelű lehetett azonban maga a padozat is. Mindkét osztály törmelékében számos mozaikrészletre bukkantak. Bár kétségtelen, hogy összetartoznak, még sem sikerült megállapítani, minő kép

vagy ábra volt a padlón. Mindössze csak annyi bizonyos, hogy egyes geometriai diszitmények sem hiányzottak róla. S ezzel körülbelül mindazt elmondtuk, a mit egyáltalán e helyiségekről mondani lehet.

Áttérhetünk tehát a háztelep nyugoti nagyobb felének ismertetésére. Mint már megjegyeztem, az erre terjedő helyiségek nyilván csak utólag épültek a keleti tractushoz. A bejáratot (β) oda helyezték annak északkeleti sarkához, úgy hogy a ki a 3 m. széles s még eredeti helyén levő küszöböt átlépi, először is egy 3 m. széles s a D helyiséggel párhuzamosan futó előtérben találja magát.

Ez volt a kapualja (*ostium*). Közvetlenül belőle jutunk a H udvarba. Úgy ennek, mint a kapualjnak talaja ki volt kövezve. A kövezet legnagyobb részben mindkét helyütt még *in situ* van. Négyzetű mészkőlapok képezik. Az udvar közepét, e kövezet alatt, északkeleti irányban csatorna hasítja; oly széles, mint a lapos fedőcserepek (*tegulae*) általában, a melyekkel ki van rakva az alja. Mélysége átlag 20 cm. A kapualjban keletnek kanyarodik s a β küszöb alatt jó ki. E csatornába gyűlt össze egyrészt magának az udvarnak, másrészt pedig a szomszédos helyiségek tetőzetének vize. De hogy ez a csatornába befolyhasson, az udvar közepe táján föléje u. n. szűrőkövet helyeztek (l. a mellékelt 24. ábrát). Szabálytalan négyzetű, közepe tányérszerűen ki van mélyítve, a központban pedig alacsony dudor emelkedik ki, a mely körül 4 symmetrikusan elosztott ovalis nyílás van vágva a lemezen át. Ily szűrőkő több van már a n. muzeum kőtárában s Torma Károly tanár is talált egyet az alsó-ilosvai tábor romjai között.*

Mindent összefoglalva tehát, nem lehet kétség tárgya, hogy udvarunknak — legalább részben — ugyanaz volt a rendeltetése, a mi a római ház atriumának, bár hiányzanak belőle az oszlopok, a melyeken a négyfelől rézutosan aláhajló fedélzet szokott nyugodni. Ez itt, mint már megjegyeztem, minden valószínűség szerint az udvart nyugot, dél és kelet felől körülzáró falakra volt támasztva. Maga az udvar felül egészen nyílt volt, ellenben a

24. Szűrőkő.

* L. Torma Károly, id. m. xiv. tábla, 10.

kapualját nyilván tetőzet fedte. De ott van a közepén a cisterna, a római *atrium impluviuma*.

Északnak fordulva, egy második, széles ajtó (δ) tűnik szembe. Ez vezetett, mint azt már az első fejezetben érintettük, a fürdő laconicumának fűtő helyéhez. Eredeti helyén álló, 2,50 m. széles küszöbköve valamivel magasabban fekszik, mint az udvar kövezete. Hogy tehát a följárás megkönnyíttessék, a közvetlenül előtte fekvő nagy kőlapot rézsutosan fektették. Nyilván azonban még más okból is történt ez. A küszöb nyugoti végén négyszögű toronyforma építmény (*a*) emelkedett. Első tekintetre úgy tetszik, mintha kéménynyel volna dolgunk. De közelebről nézve látjuk, hogy nyílása nem szolgálhatott egyébre, mint a víz s más folyadékok beöntésére. Alul ugyanis egy csatornában végződik, mely az imént említett rézsutosan fekvő kőlap alatt keletnek tart s az udvart átszelő főcsatornába szakad.

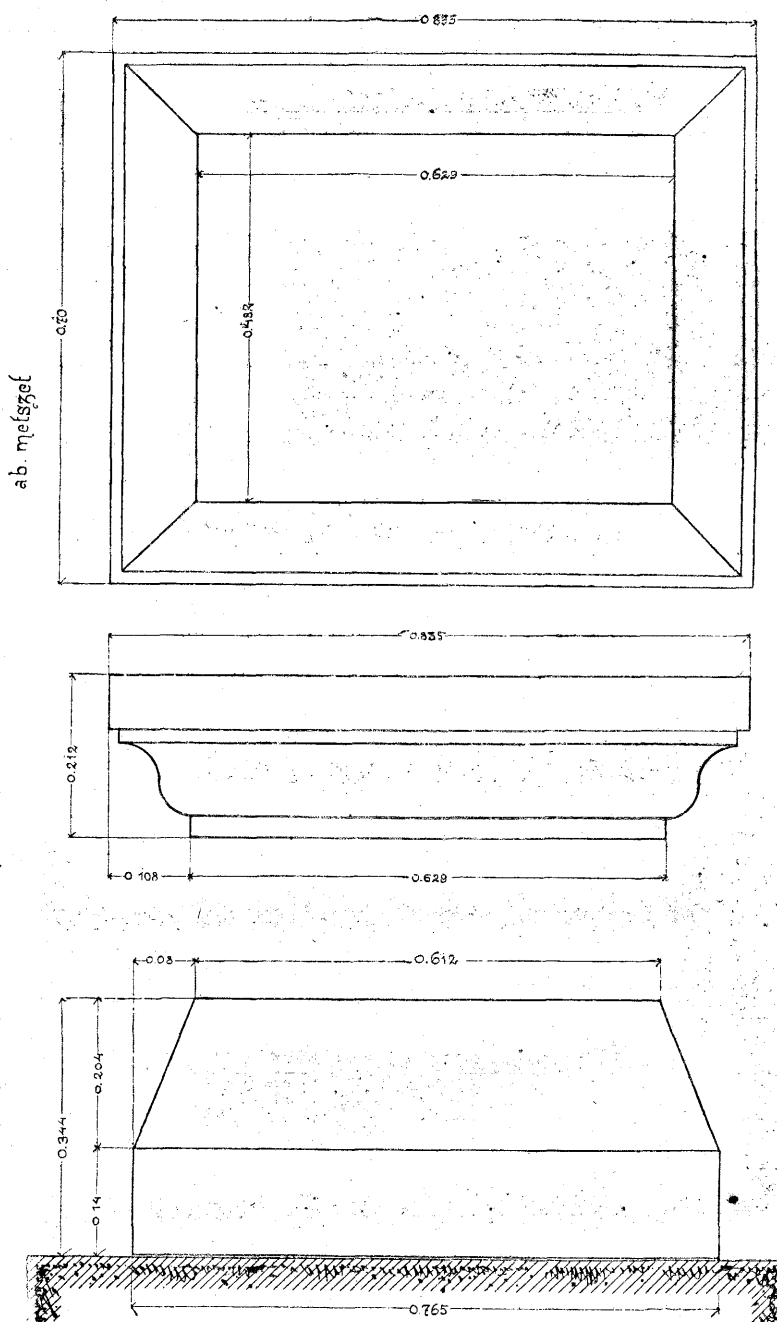
Tudva azonban azt, hogy a római lakóház atriuma nemcsak egyszerű udvar volt, a hol a tetők vize összefolyhatott, hanem eredetileg itt összpontosult az egész családi élet s annyiban a későbbi korokban is megtartotta jelentőségét, hogy a háziúr látogatóinak fogadótermévé lett, könnyű belátni, hogy ily értelemben a mi udvarunk bizony bajosan felelhetett meg céljának. Ha nem is egyéb, már hazánk zord éghajlata sem engedte meg, hogy a család — különösen télen — itt, a szabad ég alatt tartózkodjék avagy a házigazda itt fogadja látogatóit.

Tekintve házunk nagy terjedelmét, okvetlenül kellett tehát e célra megfelelő helyiségnek lenni. Azt hiszem, nem igen csalódom, ha ezt az *I* teremben vélem felismerhetni. Meglepő mély fekvése mindenesetre szokatlannak fog feltűnni, de ha meggondoljuk, hogy jórészt a talajviszonyok követelték e saját-szerű elhelyezést, másrészt pedig, hogy ez a helyiség volt belül kétségkívül a legdíszesebben kiállítva, megnyugodhatunk e föltevésben. Mire is szolgálhatott volna különben? (Lásd a 128. lapon bemutatott fam. képet.) Ha mai épületeinkben keresünk hozzá analógiát, legfőlebb kávéházi vagy tánczteremre gondolhatunk. Oly nagy. Meglehetősen szabályos négyszöget képez, melynek hossza 10,80 m., szélessége pedig 10,50 m. Közepén két erős kőpillér (*b*) emelkedett. Mindkettőnek aljai még eredeti helyükön állanak. Az egyiknek meglettük a fejét is a törmelékben, úgy hogy az egészről teljesen kimerítő képet alkothatunk magunknak (L. a mellékelt 25. sz. ábrát). A pillértörzs nyilván szintén kőből volt.

E pillérek láttára úgy tetszik, mintha bennök a római atriumban szokásos oszlopokat találnók fel. Hogy mi volt a rendeltetésök, nem nehéz kitalálni. Rajtok nyugodott a boltozat. Mert hogy boltozva volt az *I* terem felül, elég egy pillanatot vetnünk négy oldalfalának tekintélyes vastagságára. De mintha

ennek daczára is attól tartottak volna, hogy a boltozat szét nyomja az oldalfalakat, ezek mindegyikét kívülről még külön támpillérekkel erősítették meg. A déli falat éppen-séggel két ily pillérrel támasztották meg s a mi ezeken különösen érdekes, egy vonalba esnek a terem közepén álló két pillérrel. A többi oldalfalhoz épített egy-egy támpillér szabálytalnabbul van elhelyezve.

A mi a boltozatot illeti, sajnos, magának a teremnek törmelékében úgyszólván egyetlen darabját sem leltük. Széthordták s mert nyilván erős kőből készült, felhasználták újabbkori építésekhez. Nem messze azonban, a szomszédos helyiségekben nem egy oly ék alakú kő került napfényre, mely nyilván e boltozat al-

25. Pillér és pillérfő alaprajzával az oszlopos teremből.

26. A nagyobb lakóház udvara és oszlopos terme; jobbra től a fürdő laconicum, kelet felől.

katrészt képezte. Itt egyedül csak azon boltívnek nagyobb részlete maradt meg, mely az udvarból e helyiségbe nyíló ϵ ajtó fölé volt húzva. Ott leltük, közvetlenül ezen ajtó 2'00 m. hosszú s kétfelé nyíló szárnyak elhelyezésére szerkesztett küszöbkövön.

Szerencsére azonban a két pillér a terem közepén elég támpontot nyújt annak megítélésére, minő volt a boltozat. Más nem lehetett, mint keresztboltozat. Mindegyik pillért egy-egy heveder kötötte össze az oldalfalakkal, hasonlóképen egymás között is hevederrel állottak kapcsolatban, úgy hogy hat osztású keresztboltozatnak kellett előállni. Három boltsüveg fedte a terem déli felét s ugyancsak három az északi részét.

Mindenesetre nem volt közönséges boltozat; fényes bizonyítéka annak, hogy bármily gyalró is volt különben az építkezés itt, a római birodalom eme végpontján, a merészebb építési szerkesztéshez sem hiányzott az értelem.

Nem maradván fenn, mint láttuk, sehol a boltozatnak semmi nyoma, azt pontosan meghatároznunk, mily magasságban volt húzva, ma már természetesen nem áll módunkban. Némi útmutatásúl szolgálhat mégis azon ablaknyílás maradványa, mely a déli fal c pontján volt alkalmazva. Csak alsó része van meg. Hogy minél több világosság juthasson be rajta, alsó 60 cm. széles lapja, úgy a mint ezt napjainkban is a pinczeablakoknál látjuk, rézsútosan hajlik lefelé. Ennél az egy-nél több ablaka aztán aligha is volt termünknek, úgy hogy a világosság túlnyomó részét csakis az ϵ bejáraton át kaphatta. Tekintve tehát termünk tekintélyes nagyságát, a melyet házunk semmi más helyisége meg nem közelített, gondolhatjuk, mily szerényen lehetett világítva. De a mi földolog, még titokzatosabbá tette saját szerű mély fekvése. Padozata egykor még a H udvar kövezeténél is mélyebben feküdt valamivel. Egy lépcsőfokkal van lejjebb az ϵ küszöb.

Termünk e feltűnő mély elhelyezését csak úgy érthetjük, ha fölteszszük, hogy rajta emelet nyugodott. Csak így nyer oldalfalainak meglepő vastagsága s a keresztboltozat is kellő értelmet. Ha semmi egyéb bizonyítékaink se volnának különben, maguknak a szomszédos helyiségeknek fekvése kétségtelenné tenné, hogy itt emeletnek kellett lenni. Miként a ζ , η , θ és κ helyén még látható küszöbkövek mutatják, a ház egész déli fele körülbelül két méterrel feküdt magasabban az I terem mai niveaujánál.

Mi természetesebb tehát, mint az, hogy e magasságban az I terem fölött egy neki megfelelő nagyságú helyiséget gondolunk elhelyezve. Honnan is került volna az a temérdek sok kő, mely az I teremt úgyszólván egymaga is betöltötte volt, ha nincs egy felsőbb építmény? Az a két sor lyuk is, melyeket az I terem nyugoti és északi falában látunk, megfejtethetetlen rejtély marad különben előttünk. Nyilván arra szolgáltak, hogy a gerendákat ereszszerék beléjük, melyeken

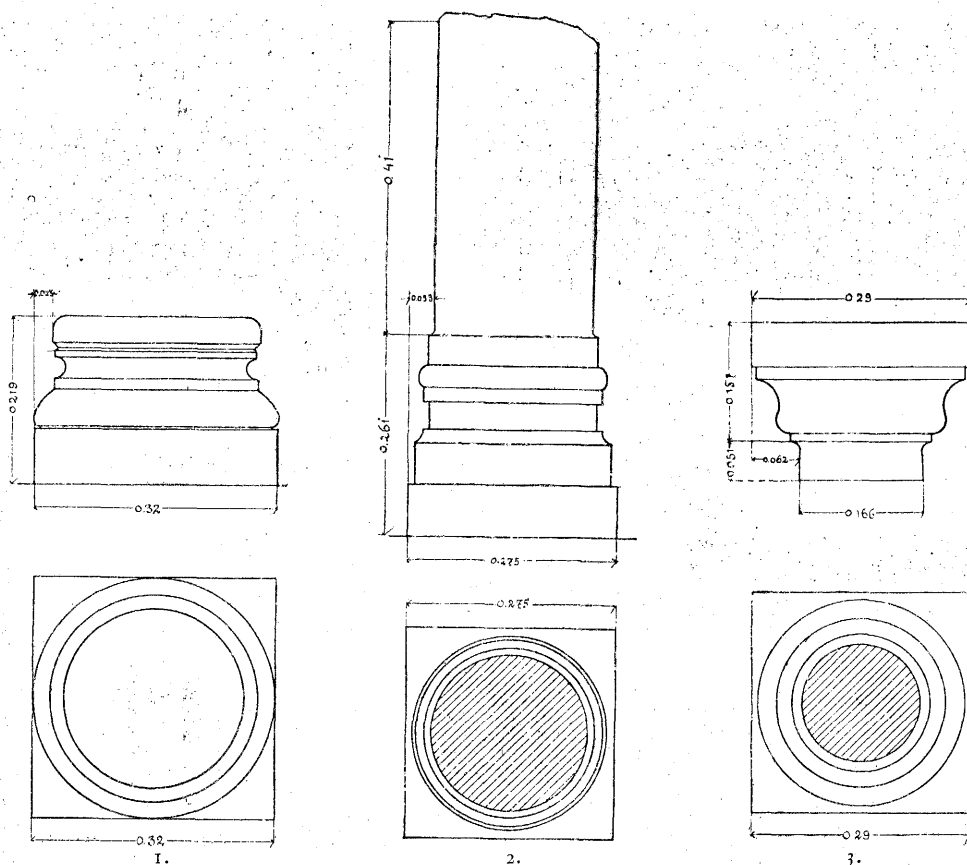
az építési állványok nyugodtak. A mint az építkezéssel elkészültek, természetesen elhordták az állványokat s a lyukakat bevakolták. Tényleg nem egyet találunk így köztük vakolattal elfödve, s jelenleg is még egy-kettőn rajta tapad a vakolat. Ilyen, az építkezési állványok elhelyezésére szolgáló lyukakkal másutt is találkozunk romjaink között. A nagy thermák frigidáriumának déli falában szintén egész sora ötlík szemünkbe, s a mit tán első helyen kellett volna említenem, házunk *F* helyiségnek déli falában is, a mely fölött, mint láttuk, szintén emelet emelkedett, meg van egy hasonló, bár valamivel nagyobb négyszögű nyílás.

A mi azonban e részben az *I* termet érdekessé teszi, az, hogy a nyílások csakis két falában voltak, a másik két falban hiányoztak. Bizonyára az is fel fog sokaknak tűnni, mennyire egyformák, s mily szabályosan vannak elhelyezve. A nyugoti falban van 12, az északi falban pedig 14, s úgy vannak elosztva, hogy a felső sorban lévők függélyes vonalba esnek a második sorbeliekkel.

Da a mint nem tudjuk, mit tévők legyünk a falnyílásokkal, ha nem lett volna emelet, ép oly megfoghatatlannak kell találnunk, mit keresett itt az *I* terem törmelékében lelt 3 oszloprészlet. Magában az *I* teremben el nem tudjuk őket helyezni. Lehetséges ugyan, hogy csak véletlenül kerültek oda. Más távolabb fekvő helyiségekből valók. Mégis valószínűbbnek tartom, hogy nem kerültek nagyon messziről. Ott állhattak az emeleti helyiségben, s a mint ez összeroskadtt, a kőtörmelékkel együtt ezek is alázuhantak.

Mind három darab kisebb oszlopok része. (L. a 27. sz. a. bemutatott ábrákat.) Az egyik (1. sz.) oszlopalj: négyszögű plinthuson nyugszik a láb, melyet két kidudorodó gyűrűzet közé zárt vályú képez. Az ioniai oszloplábnak elfajzása. Bajosabb volna a másodiknak (2. sz.) mintaképét megjelölni. Valamivel több maradt fenn belőle, mint az elsőből. A kerek oszloptörzsrészlet egy darabot képez az aljával. A négyszögű plinthusra több lapos gyűrűtag következik, melyeket azonban csak egyetlen dudor szakít meg. Végül a harmadik részlet (3. sz.) egy oszlopnak fejét képezi. A négyszögű *abacus* alatt két zsinórtag (*astragalos*) közé van az *echinus* foglalva, melyet két ellentétes központból írt körszeletből szerkesztettek. Magától érthető, hogy ezen oszlopok, ha csakugyan oda fönnt voltak elhelyezve, ép úgy, mint az *I* terem két pillérje, nem szolgálhattak egyébre, mint a menyezet tartására. Mindenesetre feltűnő, hogy nem egyformák. A római ember érzéke aligha tűrte volna meg, hogy egy és ugyanazon helyiségben különböző oszlopok foglaljanak egymás mellett helyet. Ezért valószínűbbnek is tartom, hogy az emelet tulajdonképpen nem is volt egyetlen tágas terem, hanem két, esetleg több részre is lehetett osztva, a melyek mindegyikében a bemutatott oszlopok egyike vagy másika talált helyet.

Ugyancsak az *I* terem törmelékében került a 28. ábrában bemutatott kőpárkány is napfényre. Úgy anyaga, mint méretei azonban inkább a mellett látszanak szólani, hogy az alsó teremből való. A felső építmény gyengébb szerkezetéhez kétségkívül illőbbnek mutatkozott egy stucco-párkány alkalmazása. Tényleg ilyet is találtunk, természetesen szintén az *I* terem törmelékében. A 29. sz. alatt közöljük metszetét. Alsó része, melyet tompaszögbe fektetett két lap alkot,

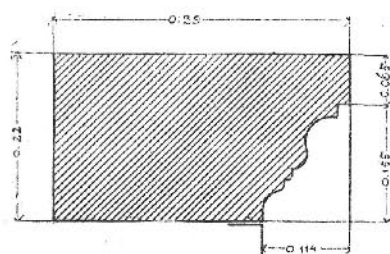
27. Oszloprészletek az *I* terem törmelékéből.

zöldre van festve; a felső profilozott rész a stucconok természetes sárgás-fehér színét tűnteti fel.

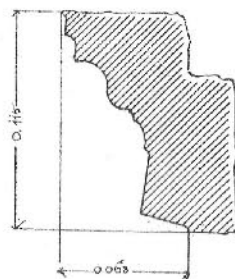
Akadtak azonban még más leletek az *I* terem törmelékében, a melyek szintén nem származhattak másunnan, mint az emeleti helyiségből. Így több kosár számra találtunk mozaik-kövecskéket, még pedig — a mi szintén nem lehet érdektelen — az *I* terem betöltő törmelék felsőbb rétegeiben. Ha magának az *I* teremnek padlózatából valók, úgy okvetetlenül a fenékén kellett volna azokat lel-

nünk. Megjegyzendő, hogy egytől-egyig aprók, alig egy köb cm. nagyságúak, a mi már magában véve is kizárja, hogy magának ezen I óriás teremnek burkolatául szolgálhattak volna. Csak kisebb szobák padozatához használhatták, a minőkre, mint imént említettük, minden valószínűség szerint az emelet osztva volt.

E kövecskék a legkülönbözőbb színűek. Kezdve a fehér színen ott találjuk a szürkét, kéket, zöldet, vöröset stb. Ennyi szín mellett méltán föltehetjük, hogy a padozat, a mely ezekből ki volt rakva, nem csupán egyszerű vonalas ékítmé-

28. Kőpárkány metszete.

29. Stuccópárkány.

nyeket mutatott, hanem bizonyára valamely kép is állott rajta. De ha nem is tudjuk, mit ábrázolt ez, annyi bizonyos, hogy a szoba, a melyet e mozaikpadló ékesített, elég díszes kiállítású volt.

A második kétségkívül még érdekesebb lelet, mely az I terem törmelékében napfényre jutott, 16 db. római ezüst pénz. Valamennyi, miként a leletekről szóló fejezetben közölt lajstromukból kitűnik, a III. században uralkodott császároktól és hozzátartozóiktól való denár. A leletben képviselve van Elagabalus 1, Gordianus 3, Philippus szintén 3, Otacilia 1, Trebonianus Gallus 3, id. Valerianus 2 és Salonina 2 darabbal.

Ezeknél is leginkább az a kérdés bír érdekléssel, miként jutottak ide az I terem törmeléke közé, még pedig annak a terem niveaujától számítva mintegy félméter magas rétegébe? Hogy házunk a III. században még fennállott s lakva volt, nem lehet kétség tárgya. Csak ha már romokban hevér, vesztethette volna el ott őket valaki. Nyilván ezen éremlelettel is az történt tehát, a mi a mozaik-kövecskékkel. Eredetileg az emeleti helyiségek valamelyikében lehettek elrejtve.

Tán mint a múltak becses emlékét őrizte itt valaki még a IV. században is, egészen Aquincum pusztulásáig. Bármily gyarló az ezüstjök, még mindig több értékük volt, mint a IV. század rézdenárjainak. Gondosan erszénybe voltak kötve. Az egyik darabon még rajta tapad az erszény vásznának kevés maradványa. Szerencsénkre azonban, midőn a rómaiak odahagyják városunkat, ott

maradtak ez érmek. Vagy tán már senkinek se jutottak eszébe, vagy mivel nem volt elég idő, hogy magukkal vihessék. Elég az hozzá, a ház romba dőlt s az emeleti helyiségekkel együtt ezen elrejtett kincs is a mai *I* terem törmeléke közé vegyült.

Körülbelől ugyanígy juthatott az emeleti helyiségek valamelyikéből ebbe egy falfestmény-töredék is. A mi érdekessé teszi, azon néhány bekarcolt betű, mely egy görög feliratnak töredékét képezi. A fennmaradt HS MONHC szavak egy genitivusban álló főnévre vagy tulajdonnévre látszanak mutatni. Egyebet aztán nem is tudunk meg belőlük.

Hogy különben e falfestmény-töredék miért nem képezhette az alsó *I* terem szabadiszének részét, elég megjegyeznünk, hogy alapja vörös, a minő alapszínű vakolatdarab ezen egynél több az *I* teremből nem került ki. Pedig, mondhatnám, kosár számra emeltünk ki innen falfestmény-részleteket, de a mi különösen figyelemre méltó, ezek úgyszólván kivétel nélkül ugyanazon ékítményeket mutatják. Mennyivel inkább van tehát okunk azt hinni, hogy ez utóbbiak azok, a melyek magát az *I* termet ékesítették. Alapjuk vörös, a melyet mondhatni behálóz a növénydís. Sötétzöld levelek között, a melyek mintegy a háttért képezik, emelkednek ki az egyes gallyak, megrakva levelekkel. A legtöbb mintha meg volna világítva, fehérbe játszó színárnyalattal bír. Mégis minden naturalisztikus jellegük daczára bajos volna megmondani, minő fának leveleit akarta a festő utánozni. Általában kétfélék: az egyik fajtahoz tartozók széles, nagy levelek, szélöket erős bevágások szakítják meg, olyanformán, a mint azokat a cserfa levelei mutatják. Tán éppen ezek is lebegtek a festő szemei előtt, mikor csinálta. Ellenben a másik fajta levelek keskenyebb, ovális alakúak, síma széllel. Helylyel-közzel sárga színű virágocskák csoportjai tarkítják.

Ha már most elgondoljuk, hogy e levéldisz, mint egyáltalában az antik szobafestés minden ékítménye, szabad kézzel, s nem ú. n. patronok segítségével készült, elképzelhetjük, mily élénk benyomást tehetett termünk egykoron a szemlélőre, a midőn mind a négy falnak faldíszét egész teljességében maga előtt láthatta. Sajnos, reánk csak egyes igénytelen töredékei maradtak. Elégségesek ugyan arra, hogy termünk falfestészetével nagyjában megismerkedjünk, de vajjon ki képes ma már magának az egésztől tiszta képet alkotni. Mert hogy helyenként, tán mindegyik fal közepe táján egyes keretekbe foglalt képek sem hiányoztak, elég csupán azon darabra utalnunk, a melynek színnyomatát a könyvünk végéhez csatolt műmellékleten 2. sz. alatt közöljük. Minden valószínűség szerint egy tájkép töredéke, még pedig annak felső, köralakban határolt része, mely az eget ábrázolja.

Tudvalevőleg azonban a rómaiak nemcsak a szobák oldalfalainak kiállítására fordítottak nagy gondot, hanem magára a padlózatra is. A deszkaburkolatot nem ismerték. Olaszországban ma sem gyakori. A leggyakrabban úgy állították elő, hogy téglatörmelékkel kevert mészréteget (terrazzo) vontak a talaj fölé. Az ilyen padló természetesen a legolcsóbb is volt. Mihelyt valaki fényesebben akarta lakosztályát kiállíttatni, rendszerint a mozaikot választotta. Kisebb helyiségek számára a kő vagy márvány szolgált anyagul, a nagyobbaknál különböző alakú téglák. Aquincumban e célra, úgy látszik, a legkedveltebbek voltak a biscuite idomúak.

A padlózat e két fajához járult aztán a császári korban még egy harmadik. Lényegében ugyanaz, mint a mozaik, csak hogy nem apró kövecskékből vagy téglácskákból alakították, hanem különböző nagyságú és idomú márványlemezekből, természetesen előre megállapított minta szerint (*opus sectile*).

A rómaiak mint sok egyebet, úgy ezen technikát is a görögöktől tanulták, a kik a diadochok korában ilyen módon fedték be nemcsak a padlókat, hanem a falakat is. Állítólag Mamurra, Cæsar kortársa, volt Rómában az első, ki háza termeit márványlapokkal ékesítette. Annyi bizonyos, hogy a szobadísz e neme rövid idő múlva közkedvelté lett. S valamint egyebekben, úgy ebben is Róma példáját követte Italia s utána a császárság II. és III. századában az egész római birodalom. Pompejiben tudvalevőleg már nem egy szobának padlójára akadtak, mely márványlemezekből volt kirakva. De hát mennyivel érdekesebb látnunk, hogy magában Aquincumban sem volt a burkolat e neme ismeretlen. Mondhatni házunk minden helyiségében akadt egy vagy több márványlap. Egyikben sem leltük azonban oly tömegben, mint az I terem törmelékében. Megszámlálhatlan sokasága került ki innen, úgy hogy nem lehet kétség, hogy egykoron tényleg ezen helyiség díszítésére szolgáltak.

S csakugyan, ha tekintetbe vesszük, hogy az ily márvány-lapokkal csak nagyobb méretű minták létesíthetők, gondolhatjuk, mennyire összhangban lehetett e burkolat termünk nagy arányaival. Megjegyzendő azonban, hogy bármily nagy mennyiségben leltük is itt a szebbnél-szebb, fehér, téglavörös, fehér alapon zöld erezetű, sötét ibolya stb. márványlapokat, nem akadt köztük úgyszólván egyetlen egy oly darab sem, a melyet épnek mondhatnánk. Egytől-egyig alakatlanok s az már igen ritka példány, melynek egyetlen széle ép. Hogy a rombolás alkalmával zúztak volna ennyire, el nem hihetjük. Hiszen körülbelül még ugyanazon helyen találtuk a legnagyobb részét, a hol eredetileg alkalmazva voltak, közvetlenül a talaj szintje fölött. Az sem valószínű, hogy a kőkeresők tördelték ily darabokra. Ugyan mi hasznát vehették volna a márványlapoknak?

Ó-Budán a padlókat nem szokták márvánnyal burkolni.

Hogyan magyarázzuk hát e jelenséget? Overbeck,* hivatkozva arra, hogy a Pompejiben napfényre került márványlemezek zöme szintén csupa töredék, azt hiszi, ennek nem lehetett más oka, mint hogy a pompejii házak belső decorációjához szükségelt márványt oda Rómából szállították, s tulajdonképen e célra azon maradékokot használták fel, melyek a Rómavárosi nagy paloták építése alkalmával, mint hasznavehetetlen töredékek visszamaradtak. Nyilván városunkban is így jártak el, midőn márványra volt szükség. Tényleg a birtokunkban lévő márványfajok közül egy sem hazai eredetű; Olaszország, Görögország és Egyiptus bányáiból valók. Hogy ily messze földről hozták volna őket egyenesen Aquincumba, éppen nem valószínű. Ha Pompejiben beérték Róma épületeinek hulladékaival, miért ne tehette volna ugyanezt Aquincum lakosa. Csakis így juthatott hozzá olcsó pénzen.

Mindez azonban természetesen vajmi keveset vonhatott le az *I* terem belső díszének értékéből. Attól függött a padló szépsége, miként rakták össze. Sajnos, erre nézve ép úgy nem áll semmi adat rendelkezésünkre, mint a hogy azt nem tudjuk, miként volt a boltozat díszítve. Mindenesetre ennek is díszesnek kellett lenni: relieves stuccoéktményekkel szokta a római szobái mennyezetét ellátni.

De tán kelleténél tovább is időztünk házunk e részében. Ideje hát, hogy a többi helyiségeket keressük fel. Visszatérve a *H* udvarba, nyugotnak a *K* helyiséget találjuk magunk előtt. A ζ küszöb fekvése után ítélve, nem lehet kétség, hogy padozata egykoron a *H* udvar kövezeténél tetemesen magasabban volt. Hogy tehát innen hozzáférhető legyen, néhány lépcsőnek kellett fölvezetni, a melyeknek azonban ma már semmi nyoma. Az udvar felé határoló fala, fele részben ki van szedve. Aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy e helyiség volt a konyha (*culina*). Legalább e célra más alkalmasabb helyiséget nehéz volna találni. Meg van az az előnye, hogy a gazdasági udvar közvetlen szomszédságában van. Az északnyugoti sarkában levő kis négyszögű tér lehetett az árnyékszék, a melyet tudvalevőleg rendszeren a konyha mellé helyeztek a rómaiak. Nyílt-e innen ajtó a tőle délre eső helyiségekbe, vagy sem, bajos volna megmondani. Jelenleg még csak a 2.30 m. széles ζ küszöb van eredeti helyén. A szokásos kerek lyukak az ajtószárnyacsapok befogadására hiányzanak benne; legfőlebb tehát lepelletel (*velum*) volt ezen ajtó elzárható.

Átlépve rajta, ott találjuk magunkat az *S* folyosón, mely az *O* udvart zárta négy felől körül. Házunk e része tulajdonképen csak utólag épült a keleti feléhez hozzá. Hogy toldalékkal van dolgunk, nem csak az teszi kétségtelenné, hogy falai minden kötés nélkül vannak a keleti rész észak-déli főfalához támasztva,

* L. Overbeck-Mau, Pompeji. IV. kiad. 499. l.

hanem magán az udvar sajátságos alakján is eléggé meglátszik, miként igyekezett az építész azon szabálytalanságot, melyet a ház keleti fele eredetileg mutatott, az A utcza irányára való tekintettel kiegyenlíteni. Sem a folyosó szélessége, ugyanis nem egyforma, a legnagyobb szélessége 3,8 m., a legkisebb 3 m., sem pedig az udvar maga nem szabályos négyszögű.

Utóvégre is azonban ez nem lényeges dolog. A mit tán mindenekelőtt ki kellett volna emelni, az, hogy házunk ezen alkatrésze tulajdonképen az egyetlen, mely már első tekintetre nem enged semmi kétséget az iránt, hogy a római lakóház egyik legtipikusabb részével van dolgunk. Ugy alakja, mint elhelyezése egyaránt mutatja, hogy nem lehetett más, mint a *peristylum*. Már magában véve az, hogy ez házunkban meg volt, bizonyítja, hogy nagyobbbszerű lakótelep áll előttünk, a minő Aquincum viszonyait szem előtt tartva, csak igen gazdag emberé lehetett. Igaz, Pompeji legtöbb épületében megtaláljuk, de kérdés, városunkban volt-e még sok oly ház, melynek *peristylum*a van.

Mint már maga a *peristylum* név is mutatja, oly udvarról van itt szó, melynek mind a négy oldalát oszlopok szegélyezték. De tán mondanom sem kell, hogy nemcsak egyetlen egy oszlopot sem lertünk, mely udvarunkban eredeti helyén állott volna, hanem az is mind, a mi napfényre került, néhány igénytelen töredéknél nem több. Jórészt oszlopfejek részletei: az egyik-másik darabon meglevő *voluta*-diszítványok után következtetve, korinthusi oszlopok lehettek. Többet aztán nem is tudunk. Sem méreteiket nem ismerjük, sem azt, mekkora közőkben voltak elhelyezve, vagy is más szóval, hány állott minden egyes oldalon. Az bizonyos, hogy nem voltak valami nagyok.

Azon négyszögű falazaton állottak, mely az udvart körülfogja. Keskeny, alacsony fal volt ez, a minő Pompejiban a Popidius Secundus-féle ház* *peristilium*-át is szegélyzi. Déli két sarka látszólag még egykori magasságát tünteti fel. Egy-egy, gondosabban megfaragott kőlap jelzi ezt. Többi részében ugyan már tetemesen meg van rongálva, nem lehet azonban kétség, hogy köröskörül egyenlő magasságig nyúlt. Mint valami alacsony mellfal (*balteus*) zárta körül az O udvart, melyet virágos kertnek (*viridarium*) kell képzelnünk. A közepe táján mutatkozó falmaradványok minden valószínűség szerint egy cisternához tartoztak. Ebbe gyűlt össze a víz a fedelekről, melyek mind a négy oldal felől az udvar közép-pontja felé ferdén hajlottak alá. Az oszlopoknak ép az volt a feladatuk, hogy ezen tetőzetet tartsák.

Miként tehát e rövid leírásból is kitetszik, szebb, poetikusabb helyet, mint a minő valaha e *peristylum* volt, gondolni sem lehet. Ha voltak is nyilvános

* L. Overbeck-Man, Pompeji. 363. l.

terek minden római városban, a parkok oly értelemben, a mint azok mostani városainkban vannak, akkor ismeretlenek voltak. A peristylum virágos kertje, a közepén szökőkúttal, pótolta őket. Itt gyűlt egybe, s töltötte el óráit a római család. Ez volt a háznak úgyszólván egyetlen része, a hol a szabad levegőt élvezhette.

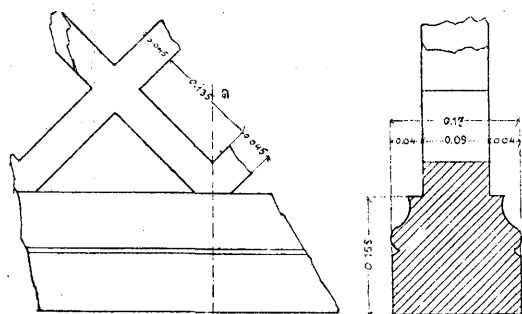
Innen nyertek a körülötte elhelyezett lakosztályok is, mondhatni kizárólag világosságot. Az *S* folyosóból nyíltak befelé az egyes ajtók, s nyilván nem azért volt köztük egyik-másik oly meglepő széles, hogy az átjárás annál kényelmesebb legyen, hanem hogy minél több világosság és levegő férhessen rajtok ezen oldalhelyiségekbe. Különösen áll ez azon két ajtóról, melyek folyosónk keleti szárnyából az erre eső szobákba vezettek. Az egyik (ζ), mint láttuk, közvetlenül a konyhának mondott *K* helyiségbe, s innen a *H* udvaron át a háznak β kapujához lehetett jutni. A második ajtó (η) ellenben a ház azon részébe nyílt, mely a családnak tulajdonképeni lakosztályait foglalta magában.

Maga a küszöb még eredeti helyén van; két hatalmas kötömb, melyek hossza együttvéve 3 m. Miként a két sarkában látható csapnyílások bizonyítják, az ajtó az *L* helyiség felé két szárnyal volt elzárható. Világos azonban, hogy ha ezen ajtót csakugyan becsukták, úgy az összes keleti helyiségeknek sötétségben kellett maradniok. Hogy tehát ez meg ne történjék, legalább arról kellett gondoskodni, hogy a világosság az ajtó fölött juthasson be. Nyilván e célra szolgált a 30. sz. alatt bemutatott kőtöredék. Hozzá hasonló kisebb-nagyobb darabok, mondhatni, házunk minden részében kerültek napfényre, úgy, hogy méltán föltehető, hogy nemcsak ezen s a vele egyforma széles ajtók, hanem a keskenyebbek felett is voltak ily rácsszerűen áttört kőlemezek alkalmazva. Fölül félköralakúak voltak, s úgy alul, mint fölül is profilizott keret szegélyezte, a melyen belül az alapra 45° szögben kivésett pálczatagok négyszögű nyílásokat képeztek.

Áttérve magukra az *L* *M* és *N* helyiségekre, szerencsére még in situ vannak a hozzájuk tartozó ajtóküszöbök, s így nem szenvedhet kétséget, hogy padozatuk egykoron egyenlő magasságban volt úgy az *O* udvar, s a tőle délnek és nyugotnak eső többi helyiségek szintjével, mint magával a *G* szobával, a mely pedig, mint már jeleztük, egyenlő magasságban feküdt házunk keleti homlokzatát képező emeleti helyiségekkel, a mi pedig, tekintettel a talajnak kelet felé mutakozó lejtőződésére, csak úgy volt lehetséges, hogy e magasságig részben feltöltötték a padozatot, a mint ez az *M* és *N* helyiségeknél történt, részben pedig a padozat alatt szabad tért hagytak (*L*).

Hogy ez mi célból történt, jól tudjuk. Pannonia éghajlata más, mint Olaszorszáé. Épenséggel nem lehetett tehát mellékes, hogy házunk egyes

helyiségei fűthetők-e vagy sem. A fűtési készülék természetesen nem lehetett más, mint a mely a fürdőknél alkalmazásban volt. Sorjában elhelyezett oszlopocskákra fektették a padozatot, s az így támadt üres térbe bocsátották be a

30. Kőrács.

meleg levegőt. Több ily oszlopra akadtunk az *L* helyiség törmelékében, sőt mi több, annak déli végén *d*-nél meglettük magát a kemenczét is, a honnan a fűtés történt. Ugyanolyan, mint általában a többiek. Két oldala trachytlapokkal van bérelve, a melyek a sok égés következtében már szinte teljesen szétmállottak. Az *R* helyiség volt a fűtőkamra (*præfurnium*).

A mi a hypocaustumot illeti, mint rendesen, úgy itt sem maradt fenn belőle több, mint azon néhány trachytszlop. Magából a padozathoz csupán egyes töredékek kerültek a törmelékből elő. Nagyobb kár, hogy a *g* küszöbtől délre a falazat teljesen hiányzik. Hogyan és hol volt tehát az *L* helyiség a szomszédos *N* szobától elrekesztve, bajos volna megjelölni. A *g* ajtó kétségkívül ez utóbbiba vezetett, s így a válaszfalat vele egy vonalban kellene gondolnunk. De másrészt az is bizonyos, hogy a hypocaustum egészen az *N* szoba nyugoti oldalfalát jelző raffirozott vonalszalagig nyúlt el. Hasonlóképen délfelé is ugyanoly módon ábrázolt fal képezte a hypocaustum határát, a mely azonban legfőlebb a padozat magasságáig ért. E szerint a kemenczéből érkező meleg lég az *L* helyiség alsó felében csak részben érhetett közvetlenül a padozatot. S ennek meg volt a maga oka. Kétségkívül arra törekedtek, hogy a meleg levegő, ne csak az *L* helyiség északi részébe juthasson még teljes erejével, hanem képes legyen a *T* helyiséget is melegen tartani. Az *e* nyíláson juthatott itt be a padozat alá, a mely még, mondhatni egészen ép. Az említett nyíláson belekukkanva, még ott látjuk az oszlopocskák néhányát, a mint a padozat rajtok nyugszik. Mi több azonban, eredetileg úgy látszik, hogy ugyanilyen úton tervezték magának az *M* nagy teremnek fűtését is. De mintha előre sejtették volna, hogy a *d* kemencze erre elegendő meleget nem fog szolgáltatni, a *x* küszöb mellett hagyott nyílást befalazták, az elébe épített keskeny melegvezető csatornát azonban le nem bontották.

Szó lévén házunk fűtési berendezéséről, meg kell emlékeznünk a *G* helyiségről is. Hogy fűthető legyen, természetesen ennek padozatát is ugyanúgy kellett szerkeszteni, mint az *L* helyiségét. A mi figyelmet érdemel azonban, az, hogy nem

az egész padozat volt alul üres. A meleg levegő, úgy látszik, csakis a négy oldalfal mentén köröskörül futó csatornában keringhetett, a melyet, hogy a szoba közepe is legalább némileg fölmelegedjék, egyes sugárszerűen elhelyezett mellékcatornákkal hoztak összeköttetésbe. Kár, hogy ma már sehol sem látjuk a kemence nyomát, a honnan e szobába a meleget vezették. A *d* kemence sokkal távolabb esik, minthogy ez láthatta volna el meleggel; nem is áll szobánkkal semmilyen kapcsolatban.

De térjünk vissza az *L* helyiséghez s most, miután alépítményével már megismerkedtünk, nézzük, mi maradt fenn magából a felső részből. A mi felásatása alkalmával leginkább magára vonta figyelmünket, azon pár jókora falfestményrészlet volt, mely még nyugoti falát fedte. Ma már ez a fal is ép úgy, mint a többi, kopár; az időjárás elválasztotta róla a díszet. De nem annyira ezt sajnáljuk; nagyobb kár, hogy eredeti helyén már nem volt több, mint a falvakolatnak legalsó része, egy körülbelül 30 cm. magasságú graphit-szürke szalag, mely a szobának lábazatát jelölte. Hogy a felső részek miként voltak festve, legfőleg a törmelékben nagy számmal lelt töredékek nyújthatnak felvilágosítást. Ezek után ítélve, joggal állíthatjuk, hogy ezen 3·35 m. széles folyosószerű helyiség házunk díszesebb részei közé tartozott.

De nemcsak ezért fontosak e töredékek. Jóllehet egytől-egyig kisebbszerű darabok, mégis elegendő nagyok arra, hogy az aquincumi falfestésnek technikai, főleg azonban stilistikai oldaláról elég tiszta képet alkothassunk magunknak. A mai falfestő, jól tudjuk, vajmi keveset törődik, minő alapra rakja festékét. Bezzeg a római előtt nem volt az oly közönyös. Jól tudta, hogy festménye csak úgy lehet tartós a falon, ha maga a vakolat is gondosan van elkészítve. Innen van, hogy míg mostani szobáink vakolatburkolata alig 2 cm.-nyi, hozzá képest még az aquincumi maga is rendszerint két akkora vastag s csak a legritkább esetben áll egyetlen rétegből. Közönségesen két réteggel van dolgunk. Az alsó durvább, a felső ellenben finomabb. A pompejii falvakolatok még ennél is gondosabbak; vastagságuk 7—8 cm.-re is rúg s három rétegből vannak képezve. A római minden következő réteget akkor szokta az alsóra fölrakni, midőn ez utóbbi még félig nedves volt. Magukat a színeket is a nedves vakolatra kente, szóval al fresco dolgozott, a mi mindenkor sok figyelmet igényelt. A mi aquincumi festőnk ennél nyilván gyorsabb eljárást követett. Aligha volt különös figyelemmel arra, nedves-e még a fal. A színeket fölrakta a száraz vakolatra is, de hogy odatapadjanak, valami ragasztó szert, tán enyvvet kevert a festékbe. Egészen biztos eredményre e részben különben csak a vegyészi vizsgálat vezethetne.

Falfestményeink stilistikai oldalát tekintve, meg kell vallani, ma már bajos volna csak egyetlen egy falnak decoratióját is a maga egészében rekonstruál-

nunk. Annyi bizonyos, hogy a legtöbb fal tagozva volt. Lett legyen az alap akár vörös, akár más színű, ritkán hiányoztak egyes vízszintes és függőleges sávok, melyek azt több mezőre osztották. A sávok többnyire a legkülönbözőbb színű vonalak összetételéből állottak. Így, hogy több példát ne említsek, az egyik töredéken a zöld alapon egy sárgás vörös csíkra széles vörös szalag következik, erre pedig egy sárga s egy vörös vonal. Végül legfelül egyik felől fehér, másik oldalon pedig vörös vonal közé foglalt ultramarin kék szalag van felrakva.

A mi a mezőket illeti, nem lehet kétség, hogy azt a leggyakrabban a pusztá alapszín képezte. A legszívesebben e célra az u. n. pompeji vöröset választották. De volt azért eset rá, hogy a mezőket egészen sajátos ornaméntikával töltötték ki. A legérdekesebb ide vonatkozó emlékek ép az *L* terem törmelékéből kerültek elő. Két ily falfestményrészletet a mellékleten színes ábrában (3. és 4.) mutatunk be. Bármily gondatlanul készültek is rajtok az ékítmények, nem lehet félreismerni, mi volt a festő intentiója, midőn azokat csinálta.

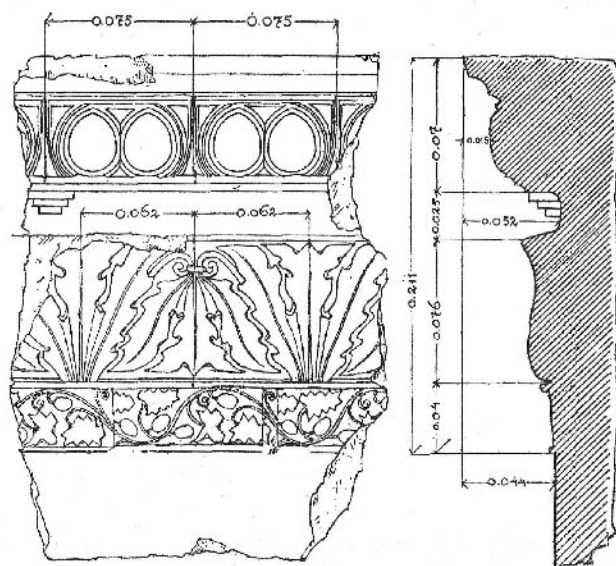
Kétségtől bizonyos márványfajokat akart a falon utánozni; a különböző színű sávok a márvány erezetét jelzik. Valami különös természetűséget azonban ne keressünk rajtok. Oly márványfaj aligha van, a minőt mesterünk e két legjellemzőbb darabon festett. Az egyiknek vörös az alapja, s rajta sötét vörös magvak körül a sávok sötét és világos narancsszínűek. Még természetellenesebb a másik darab márványutánzata. Szürkés alapra vannak a kék gyűrűk festve, a melyek közé egy-egy vörös és sárga csík vegyül.

Gondolkozzunk azonban bárhogyan is ezen ornaméntika természetűségéről, annyit meg kell adnunk, hogy egykoron hatásos lehetett. Különösen ha még hozzá gondoljuk, hogy a padlózat valószínű márványlapokkal volt kirakva, az összhang a faldecoráció és a padlózat között mindenképpen csak előnyére válhatott ezen helyiség belső kiállításának.

De a mi még fokozta ennek szépségét, az tagadhatatlanul a mellékelt rajzban (31. ábra) bemutatott stucco-párkány, mely a falfestményt legfölül koronázta. Sajnos, ebből is csak egyes kisebb-nagyobb töredékek maradtak fenn. Három, különböző motivumból van szerkesztve: a felső sort az ú. n. tojásfűzér képezi, a mely alatt vályúszerű bevágás vonul. A középső rész akanthus leveleket mutat, a melyek közül fölváltva az egyik fölfelé, a másik lefelé van fordítva. Végül a legalsó, két vékony pálczatag közé foglalt szalagon hullámszerű indához egyes borostyánleveleket és bimbókat látunk fűzve. A compositiónál nem érdektelenebb maga a technika, a mely szerint ezen díszítmények készültek. A szabad mintázást a legegyszerűbb mechanikai eljárás pótolta. Ugy csinálták, hogy a gondosan elkészített alapba, a melynek három rétege közül a legfelső a legfinomabb, egyes

famintákat nyomkodtak, a melyekben az említett motivumok homorúan voltak kivágva. Még tisztán kivehető, mily hosszú volt minden egyes faminta.

A házunk e részében még hátralevő *M* és *N* helyiségekkel rövidebben végezhetünk. Az előbbibe közvetlenül az *L* folyosóból juthatunk. Hatalmas ajtón történt egykor az átjárás. Már csak a 3,40 m. hosszú, egyetlen mészkődarabból álló küszöbe van meg belőle. Ott fekszik, a hová eredetileg helyezték, a jelenkor méltó csodálatára. De nem egyedül nagysága teszi e küszöböt érdekessé. Felső lapján hiába keressük a szokásos kerek nyílásokat, az ajtószárnycsapok befogadására. A két végén látható két-két négyszögű lyukba az ajtófélfák voltak csesztve. Így tehát ajtószárnyai sem lehettek ezen ajtónak.

31. Stuccópárkány.

Az elzárása úgy történt, mint a boltoké: több, egymásba tolható deszkalapot használtak e célra, a melyeket a küszöbbe és az ajtóborító alsó lapjába vágott csatornák közé csúsztattak. Tényleg ott is látjuk ezen csatornák egyikét a küszöbkő hosszában, mellette pedig kis darabra egy másodíknak kezdetét. Lehet, hogy eredetileg ily dupla ajtókat terveztek, azért fogtak a második csatornának a kidolgozásához.

Az *M* helyiség, a hová ezen ajtó vezet, méltán teremnek is mondható, oly nagy. Hossza 10,15 m., szélessége pedig 8,35 m. Egy római lakházban mindenestre meglepő terjedelem. Nem is tudnók azért egyhamar megmondani, mi lehetett különös rendeltetése. Hogy belseje díszesen volt kiállítva, az bizonyos. Dél-

nyugoti sarkában kosárszámra szedtük ki a mozaik-kövecskéket, padozatának ezen utolsó maradványait. A szintén nagyobb számmal talált falfestmény darabok közül melyek úgy az *M*, mint az *N* helyeken kerültek napfényre. Különös figyelemre méltó néhány példány: vörös alapon zöld levelek díszlenek, sőt az egyiknek szürkés-fehér alapjára a festő éppenséggel vörös rózsát pingált zöld levelek környezetében. Van egy-két oly darab is, melyek vörös alapon fehér szegfűvirágokat mutatnak. Mint látjuk tehát, a növénymotívumok sem voltak egészen ritkák szobafalainkon, bár kétségtelen, hogy az aquincumi falfestészet legjellemzőbb vonását a márványutánzat képezte.

Végigjárva ilyenformán házunk keleti részét, még csak a peristylum nyugoti felén elterülő helyiségekkel kell hogy megismerkedjünk. Az *S* folyosó északi szárnya mentén nem voltak szobák. A λ -nál egykor bizonyára létezett ajtó a fürdőhöz vezetett. Ellenben az udvar tulsó oldalán két helyiség volt elhelyezve. Az egyikhez (*U*) a bejáratnak 1.50 m. széles küszöbe (*u*) még eredeti helyén van. A másiknak, alul fűthető *T* szobának bejáratát azonban nem ismerjük. Nyilván annak is az *S* folyosóból kellett nyílnia. Végül a mi az udvar nyugoti oldalához épült 6—7 helyiséget illeti, melyek az *S* folyosó mentén két sorban vannak elhelyezve (*V*), úgy hiszem elég, ha csak alapfalaikra vetünk egy tekintetet, hogy belássuk, hogy legfőleg gazdasági célokra szolgáltak. Alapfalaik ugyanis oly vékonyak, s a mi feltűnő, valamennyien oly annyira egyenlő magasságúak, hogy a felépítményt rajtuk nem képzelhetjük másként, mint hogy faszerkezetű volt. A bejárat e helyiségekbe az *S* folyosónak nyugoti zárfalában volt, a mely falból azonban csak egy kis darab maradt fenn, még pedig szerencsénkre éppen az, hol ezen bejárat küszöbköve (*v*) még mai nap is látható.

Ezen helyiségek déli oldalához van illesztve a ház magánfürdője (*W*). A tulajdonos és családjának használatára épülvén, könnyű belátni, hogy nagyságra nézve semmiféle közfürdővel össze nem hasonlítható. Minden csekélyisége dacára is azonban föltaláljuk benne a nagy fürdők főbb alkatrészeit.

Bejárata ott van az udvar délnyugoti szögletében. Még fennmaradt a lépcsőzetből két fok, melyek a ρ ajtóhoz vezettek föl. Ennek küszöbköve szintén még eredeti helyén áll, a két kerek lyuk felső lapjában kettős szárnyú ajtóra mutat. De hogy valaki ezen átlépve, magába a fürdőbe juthasson, előbb a 2 helyet hátulról meg kellett, kerülnie. Nyilván σ -nál is a falra fektetve volt egy átjáró kő. A tulajdonképeni ajtónak τ -nál kellett lenni, a melyet ha átléptünk egy 5 m. hosszú és 3.10 m. széles négyszögű helyiségben találjuk magunkat (*1*). Oldalfalaiból vajmi kevés van ma már. Csak északi és déli hosszoldalán látunk még némi falmaradványokat. Nyugotnak semmi sincs, a

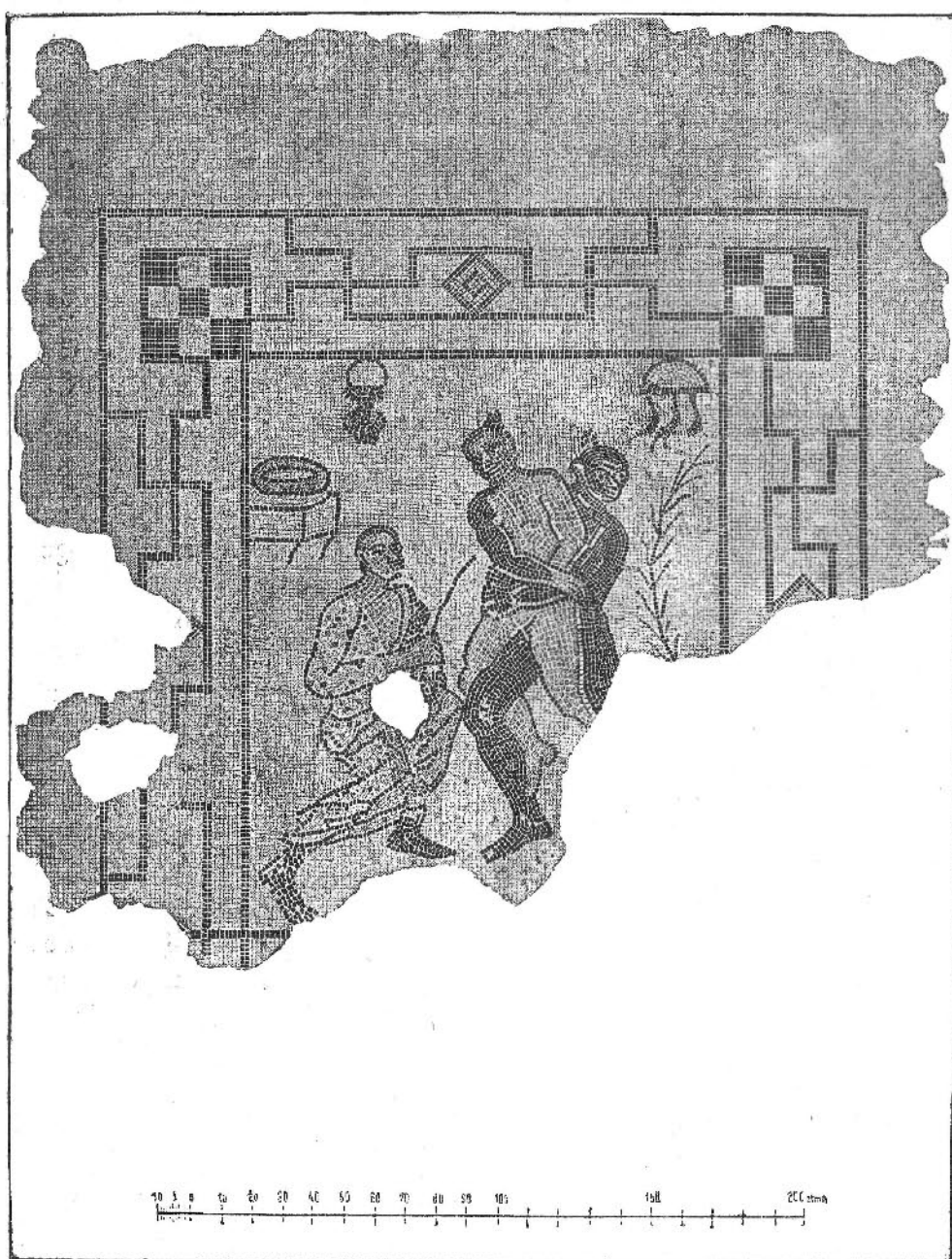
mit annyiál inkább sajnálnunk kell, minthogy ennek következtében az összeköttetést sem ismerhetjük fel, a melyben ezen a helyiség a vele szomszédos melegfürdőszobákkal állott.

A mi fenmaradt belőle, az padozata. Ez sem ép ugyan egészen, a mi azonban nem annyira az utókor, mint magának a római időnek hibája. Gyarló mozaikkal lévén kirakva, könnyen megrongálódott. Csorbák támadtak, s ezeket hol mészőntvénynyel (terrazzo) javították ki, a nagyobb hiányokat pedig téglarakattal pótolták. Ilyen toldozott-foldozott mai nap is a padló. Szerencsénkre azonban nyugoti nagyobb fele fentartotta még magát a maga eredetiségében. A mi végtelenül érdekessé teszi előttünk, az figurális dísze. Hozzá hasonló még ez ideig Aquincum romjai között nem került napfényre. A gyárszigeti fürdőben talált mozaik csak ornamentális ékítményeket mutat.

Miként mellékelt rajzából (32. ábra) látható, a mozaikképet három oldalról mæander keret szegélyzi, a melyből a hiányzó negyedik oldalt nem nehéz rekonstruálni. Compositiója nem új; a pompejibeli mozaikok közt elég analogiát találunk hozzá. Különösen a két szegletét betöltő sakkminta volt igen gyakori.

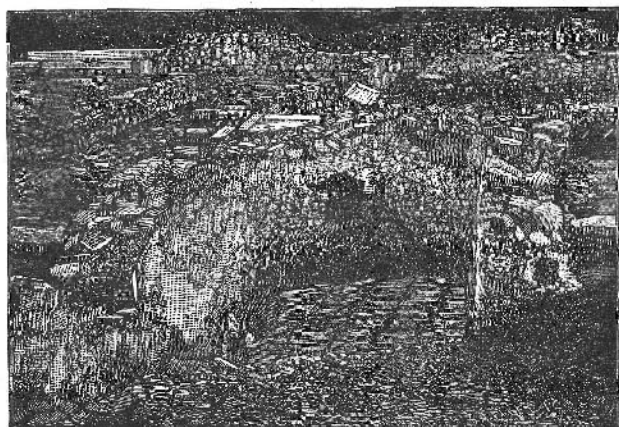
A mi magát a befoglalt előállítást illeti, a mely a jobb alsó sarkán van csupán megsérülve, nem lehet kétség, hogy egy a palæstra életéből vett jellel van dolgunk. Ha semmi egyéb sem mutatná, hogy a három alak közül kettő athleta (természetesen ókori értelemben véve), a fejükön látható búbok is bizonyossá tennék. Csakis az athleták léptek fel meztelenül s csavarták össze rövid kontyba (*cirrus*) hajukat. A Caracalla-féle fürdőkből ismeretes mozaikképen, a melyen azon kor legjelesebb athletáinak arczképét látjuk megörökítve, egyetlen alak fején sem hiányzik ezen ismertető jel.

Mai nap a testgyakorlatot úgy tekintjük mint a testedzés egyik eszközét, a melyhez mindenki a saját egészsége érdekében folyamodik. Nem így volt ez az ó-korban. Csakis nem szabad emberek üzték, még pedig nem a maguk, hanem mások mulattatására. A közönség azért csak úgy lelkesedett értük, mint ma bármely versenylőért. A győztest elhalmozták ajándékokkal, sőt mi több, a nők versengtek kegyéért. Igaz is, nem voltak gyatra legények. Kaszárnyákban éltek s a gymnastika minden módjában való gyakorlás képezte összes hivatásukat. A testi erő kifejlesztésére volt irányozva minden gondjuk. Egyes felügyelők alatt állottak, a kik ezen célra való tekintetből még életmódjuk menetét is megszabták. Szigorú fegyelemben kellett élniök, s a tornamester kezéből a vessző még magán a testgyakorlótéren sem hiányzott. Ott látjuk képünkön is a balfelől ülő helyzetben levő alak jobb kezében is, a ki nem más, mint maga a tornamester. Térdeire csúszott köpenyben van ábrázolva, a mint nézi, illetve ellenőrzi két athle-

32. Mozaikrészlet a magánfürdőből.

tának birkozását. A küzdelem mintha végéhez közelednék. A jobbra levő egészen fekete alak már átkarolta hátulról csipője táján s fölemelve tartja társát, a ki mindenképen szabadulni igyekszik kellemetlen helyzetéből. Mindkét karja, melyek közül csak a jobb fekete, a bal ellenben ugyanoly szürke színű, mint egész teste, azon van, hogy lefejtse testéről ellenfele jobb karját. Hasonlóképen lábaival is mindent elkövet, hogy megghiúsítsa társa győzelmét. Beleakasztja ellenfele lábaiba, hogy így neccsak magát fentartsa, hanem amazt is kimozdítsa helyzetéből s esetleg hátra döntse. Azonban minden erőlködése daczára is a fekete alak posztója olyan erősnek látszik, hogy nem lehet kétség győzelme iránt, a melynek jutalmául a pálmaágat kapja. A többi tárgy a palæstra berendezéséhez tartozik. Balfelől ott függ az olajkorsó, a melyből az olajat a gyám-

33. Medence a hidegfürdő számára nyugotról

szerű kiugráson nyugvó csészébe öntve, a birkozás előtt a küzdők magukat bekenték, s erre, nehogy testök síkos legyen, homokkal hintették be. A küzdelem végével természetesen a testet meg kellett tisztítani. E célra szolgált aztán ama három sarlószerűleg görbült kés (*strigilis*), melyek egy tartóra akasztva, ott függenek a kép jobb sarkában.

E mozaik-padlós szobával, melyet a tulajdonos minden valószínűség szerint vetközhelyiségül (*apodyterium*) használt, állott keletnek közvetlen kapcsolatban a 2 medence a hideg fürdő számára. (Lásd a 33. fam. képet). Mélyebben fekvődvén, egy-két lépcsőfok könnyítette meg a lelépést. A fürdő többi helyiségeihez mérve nem éppen nagynak épült. Hossza 3'6 m., szélessége pedig elől 1'5 m., keletnek eső hátsó része némileg kibővül s félkörű alakban záródik. Egészben véve még elég jó karban maradt napjainkra. Oldalfalain meg van az egész vakolat, úgyszintén padozatán is ott látjuk —

mondhatni — a maga teljességében az eredeti burkolatát. Négyszögű téglalapokkal van kirakva, a szélein pedig itt is a medenczéből nem hiányozható cementből való negyedkör pálczikákkal találkozunk. A mi még figyelmet érdemel, az a padozatnak rézsutos fekvése. Kelet felé enyhe lejtősséget mutat, hogy a víz annál könnyebben legyen az apsis aljában vágott nyíláson át az γ csatornába elvezethető. Ez volt a főcsatorna. Ebbe szakadt egyrészt az α csatorna, mely az 1 szoba padozata alól jő ki, s nyilván a meleg fürdőhelyiségben állott valamelyik basin vizének tovább vezetésére szolgált, másrészt pedig a jóval magasabban fekvő γ csatorna, a melyben a fedélzet véze gyűlt össze. Magába fogadván ilyenformán az γ főcsatorna ezen mellécsatornákat, átszeli az S folyosót s a fedőcserepeket (*tegulae*), melyekkel alja ki volt rakva, még az O udvarban is kísérhetjük egy darabon. Valószínűleg összeköttetésben állott az udvar közepén volt cisternával is. Csak az kár, hogy innen túl aztán már nem ismerjük folytatását. Legfőlebb gyaníthatjuk, hogy a H udvarban látható csatornában folytatódott.

A mi pedig végül az 1 vetkőző szoba két oldalán elhelyezett meleg helyiségeket illeti, sajnos felépítményökből olyannyira kevés maradt napjainkra, hogy még a beosztásukat sem áll módunkban megállapítani. Annyi azonban bizonyos, hogy a délnek eső rész (3) volt a fürdő legmelegebb része, a caldarium. Nemcsak az itt kiszökelő apsis, a melyben a labrum állott, teszi kétségtelenné, hanem még inkább az a körülmény, hogy keleti végén ott látjuk a kemenczét (5), a melyet, mint láttuk, lehetőleg a caldarium közvetlen szomszédságában szoktak elhelyezni. De hogy aztán miként és hol volt ezen helyiség a langyos fürdőszobától, a tepidariumtól (4), a mely pedig nyilván itt sem hiányozhatott, elkülönítve, a felől nincs semmi adatunk. A hypocaustumban nem lévén semminemű válaszfal nyoma, valószínűnek látszik, hogy itt is ugyanolyan, csupán a függőtalajba eresztett téglafal volt alkalmazva, a minő nagy fürdőnk caldariumait egymástól elválasztotta.

A mi mégis e helyütt a szemlélő figyelmét leköti, azok a hypocaustum oszlopkái, a melyek egytől-egyig még eredeti helyükön állva kerültek napfényre. Egyenes vonalakban vannak felállítva, még pedig úgy a nyugoti, mint a déli részben négyes sorjával. A távolság köztük 43 cm. Maguk az oszlopok átlag 60 cm. magasak.

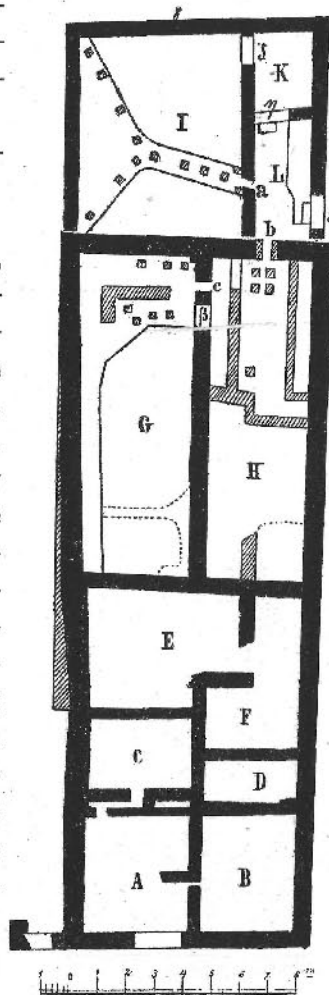
Nem kevésbé érdekes azonban maga a kemencze (5) is. Két felén egy-egy kis négyszögű tér hagyatott, a melyek közé vannak a kemencze oldalait képező trachytlapok állítva. De nemcsak ezek állanak még mind fenn, hanem szerencsénkre rajtok nyugszik még a fedőkövek egyike is. Egyik széle, a mely a kemencze közepe felé fordul, sajátságos körzetszerű bevágást mutat. Két-

ségkívül a közvetlen mellette fekvőn is hasonló volt, úgy hogy a kemencze fölött egy köralakú nyílás támadt. Világos, hogy ennek valami céljának kellett lenni. S ugyan mire szolgálhatott volna, ha arra nem, hogy a kéményt állítsák bele. Mindenesetre egyike a legtanulságosabb jelenségeknek, mert legáltalább tudommal még egyetlen fűtőhely sem szolgáltatott ily ékesszóló bizonyítékot egy kémény létezésének constataálására, mint éppen ezen magánfürdő kemenczéje.

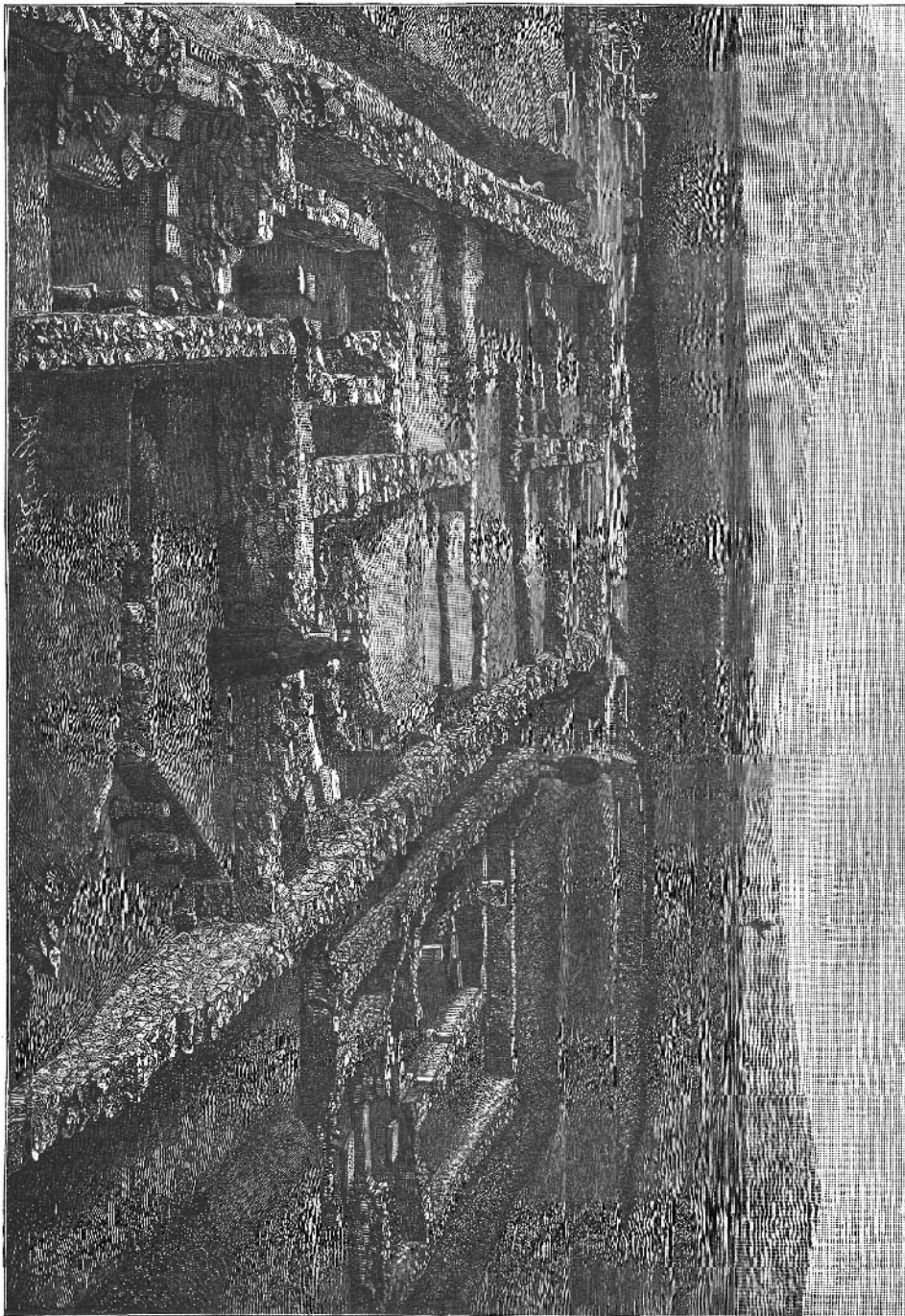
S ezzel áttérhetünk a második lakház ismertetésére.

Ott áll, mint az I. fejezetben érintettem volt, a C utca északi oldalán. (V. ö. az 1. szám a. közlött alaprajzot). Hosszukás négyszöget képez, kelet-nyugoti irányban elhelyezve. (Lásd a 34. szám alatt mellékelt alaprajzot, és a 35. fam. képet). Hossza 32 m., szélessége ellenben csak 8.60 m. Szegénysorsú nép, tán egyik-másik kereskedő vagy iparos lakhatott benne, a kinek nem volt szüksége tágas udvarra, még kevésbé peristylumra vagy magánfürdőre. Az egyes szobákat oly nagyokra csinálta s úgy csoportosította, a mint a hely s tán vagyoni körülményei is megengedték, nem pedig szélségei szerint. A felépítmény sem lehetett szilárd; nem is maradt fenn sok belőle. Jórészt csakis a gyöngye alapfalak emelkednek ki a földből. Ugyanígy vagyunk a szobák belső kiállításával. A lehető legegyszerűbb lehetett az. Egy-egy igénytelen falfestmény töredéknél, stuccodarabnál több nem igen került ki a törmelékből. A mozaik padlóknak semmi nyoma. Ép azért hiába keresünk itt bármely kőből készült építészeti részletet, oszlopok vagy pillérek darabjait. Hol is alkalmazhatták volna? Mindössze

a mellékelt metszetben (36). bemutatott profilozott ajtófelet találtuk az I szoba törmelékében. Kérdés azonban, e házhoz tartozott-e eredetileg? Nem valószínű. A meglevő ajtóküszöbök sokkal igénytelenebbek voltak, semhogy bármelyikéhez illő lett volna. Talán csak véletlenül kőhordás alkalmával került oda, ép úgy, mint a szintén metszetben (37. ábra) közlött második ajtó-

34. A kisebb lakótelep alaprajza.

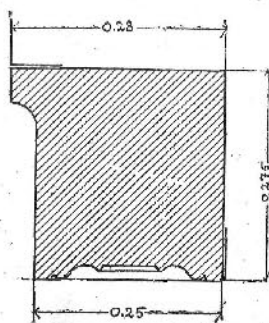
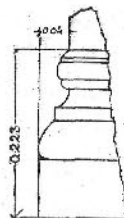

35. A kiseb lakocleip látképe, jobbra a mithraeum. Kelet felől nézve.

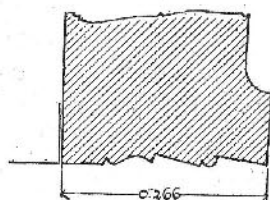
fél az x csatornában. Ugyaninnen került ki a 38. ábra alatt bemutatott oszlopalj is.

Röviden végezhetünk tehát a lakóteleppel.

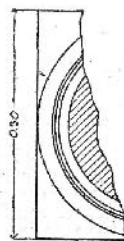
Tulajdonképpen nem is egy, hanem két, természetesen egymáshoz épült házzal van dolgunk. A keleti kisebb fél (J , K és L helyiségek) utólag toldatott oda a nyugoti részhez. Lássuk tehát mindennekeelőtt is ezt. Bejárata ott van a C utca felől. Kisebb, háromszögű tér, terült el előtte, mészkőlapokkal burkolva. Maga a küszöbkő még in situ van, a két végén látható kerek lyukakba voltak a két szárny csapjai eresztve. Belépve rajta, a csekély terjedelmű A helyiségben vagyunk. Hogy a következő B , C , D , E és F szobák hol és miként állottak ezzel kapcsolatban, bajos volna megmondani. Az ajtónyílásoknak sehol sem akadtunk maradványaira, a mi nem csoda, tudva, hogy a keresztfalak valószínűleg mind, felső részükben egyetlen sorba rakott téglákból voltak emelve. Szerencsére leltünk még egy ily téglaréteget, mely a B és D szobák közti alapfalon

36. Ajtófél.

37. Ajtófél.

38. Oszlopalj töredéke.

nyugodott. Különben nem volt nehéz ezeket elhordani; oly téglák, a minők a római téglák voltak, még ma is igen ritkák. A padozatokból se maradt semmi.

Valamivel többet látunk a G és H helyiségekből. Mindkettő a ház hosszával futó hosszúkas négyszög, inkább folyosónak, mint szobának mondható hely volt. Elöl nyugotnak eső részükben még az egykori padozatokból nagyobb részletek tűnnek szembe. A lehető legegyszerűbben voltak készítve. A közönséges mészöntvényt (terrazzo) rakták a kavics alapra. Hául hiányzik a padozat s ez természetes is. Nem lévén ott oly szilárd alapra fektetve, mint elöl, könnyen megsemmisülhetett. A két szobának erre eső részében ugyanis a padló alatt hypocaustumok vonultak. Bármily szegényes volt is a ház, a zord éghajlat elengedhetetlen szükségletté tette, hogy legalább ezen két hely s az

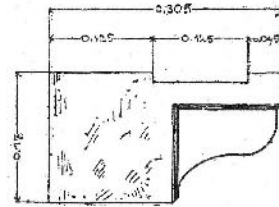
is csak részben fűthető legyen. A kemencze ott volt b -nél; a falba alkalmazott trachytlemezek képezték oldalait. Innen a meleg lég előbb a H helyiség padozata alatt elterülő 1·70 m. széles csatornába jött, és onnan aztán a c nyíláson át a G helyiség padozata alá. Itt is csatornaszerű sikátorokban keringett. Hogy a padozat maga mily magasságban volt, nemcsak a számos, még eredeti helyén álló trachytszlop magassága engedi következtetnünk, hanem szerencsére megmaradt még in situ (?) azon ajtónak küszöbköve is, a melyen át a G helyiségből a H helyre s viszont lehetett jutni.

A mi a lakótelep másik, keletnek eső elkülönzött osztályát illeti, bejárata kétségkívül ott volt a keleti keskeny oldalfal valamely pontján. Tényleg találtunk is mellette egy küszöbdarabot, tán épen azt, a mely ezen ajtóhoz (γ) tartozott. Közelebbről nézve a három, egymással kapcsolatban állott helyiséget (I , K és L), azt látjuk, hogy tulajdonképeni lakószobául csakis az I helyiség szolgált. Szabályos négyszög, melynek hossza 7·20 m., szélessége pedig 5·80 m. A mi figyelemre méltó benne, az a padozata alatt egykoron elvonuló melegvezető csatorna. Déli részében 90 cm. széles, északnak azonban oldalai mindjobban szétnyílnak, úgy hogy itt a padozat alatt a hypocaustum a szoba északi oldalának megfelelő háromszöget képezett. Számos trachytpillér még in situ van, a melyek e részen a padozatot tartották. Ott, hol a padló szilárd alapon nyugodott, vagyis ezen csatorna két oldalán, még a padozat legnagyobb részét a maga eredetiségében van alkalmunk szemlélni. Mint a többi helyiségekben, úgy itt is terrazzoréteg alkotja. Magán a déli fal felületén pedig az egykori falfestmények maradványai-val találkozunk még. Egyes merőlegesen lefelé húzott, graphitszürke, sárga, vörös és kék sávok tűnnek szembe, melyeket egy-egy vörös, fehér vagy fekete vonal választ el egymástól.

A meleg, mely ezen I szoba fűtésére szükséges volt, a déli falában a -nál elhelyezett kemenczéből tódult a csatornába. Oldalai, mint rendesen, trachytlapokkal vannak kirakva, fölül is trachytlap fedi. Maga a fűtés az L helyiségből történt, a hová a tetemesen magasabban fekvő ϵ ajtón át lépcsők segélyével lehetett bejutni. A küszöbkő két szárnyú ajtó berendezésre mutat. Ezen L helyről rakták különben a b kemencze tüzeit is. Fűtőhelyünk azonban nemcsak a C utca felől volt megközelíthető, kapcsolatban állott magával az I szobával is. Délkeleti sarkán δ -nál még ott van a küszöb, a melyen át előbb egy kis szobácskába (K) juthatunk, s innen aztán le, nyilván szintén elzárható ajtón át az L praefurniumba.

Befejezésül még csak e lakótelepünk befedéséről kell egy-két szóval megemlékeznünk. Az egésznek nyilván egyetlen fedélzete volt csak, mely nem lehetett másforma, mint mai házaink tetője. Fontosabb, minő volt maguknak az

egyes szobáknak menyezete. Boltozatra természetesen gondolni sem lehet, de nem is kell. A törmelékben lelt több darab gyámkő kétségtelenné teszi, hogy a vízszintes menyezet gerenda szerkezetű volt. Miként ugyanis a mellékelt (39.) ábrában bemutatott ily gyámkő rajzából kitűnik, a bevágás felső lapján nem szolgálhatott egyéb, minthogy a belé eresztett gerenda annál szilárdabban nyugodjék. Ugy kell tehát képzelnünk, hogy fölül sorjában voltak a falba eresztve, egy egy hosszgerenda futott rajtuk végig, a melyekre aztán keresztgerendákat fektettek. Tudtommal ez az első példa, hogy római épületben ily gerendaszerkezetű menyezet talált alkalmazást.

39. Gyámkő.

V.

LELETEK.

A ki esetleg Pompejít látta, jól tudom, nem egy tekintetben kicsinyléssel fog nyilatkozni Aquincum fenmaradt romjairól. Ne feledje azonban, hogy ama szerencsétlen campaniai város pusztulása, mondhatni néhány óra műve volt. Maga alá temette a Vezuv lávája, úgy hogy lakosságának egy része is ott veszett. A ki tehette, csak futással mentette meg életét, nem hogy házi berendezésének elszállítására gondolhatott volna.

Aquincum sorsa nem volt ily borzasztó. Jóllehet a betörő barbárok ismételtén pusztították s lakosságát elűzték, ez a veszély multával — legalább részben — ismét visszatért tűzhelyéhez, s kijavítva házait tovább élt, míg egy újabb betörés ismét el nem zavarta. A város nem egy napon lett egészen lakatlanná. Lakóinak kétségkívül volt annyi idejük, hogy a midőn végkép elhagyták, legalább értékesebb tárgyaikat magukkal vihették. Az épületek azért állva maradtak tovább. Egyiket-másikat a tűzvész hamvasztotta el, a többiek pedig maguktól roskadtak össze. A mi véletlenül még található volt bennök, azt a rómaiak után jött-ment népek vitték el. Csak azt hagyták vissza, a minek nem vehették semmi hasznát, vagy a mi, s ez bizony vajmi kevés, rejtve maradt előttük.

Lehet-e csodálni hát, hogy Aquincum romjai oly szegények leletekben, s ezek is a legigénytelenebbek? Miként a területünkön talált tárgyaknak a következőkben közlött lajstromából kitűnik, túlnyomó részüket eltört agyag- és üvegedények cserepei, hasznavehetetlen kő-, vas- és bronztárgyak képezik. Ezüstből vagy aranyból való tárgy a legritkább. Az a néhány ép eszköz is, a mit találtunk, jórészt a csatornák fenekéről került napvilágra, a hová a későbbi korok fürkésző kezei már le nem hatolhattak. Még a leggyakoribbak az érmek. S ez természetes. Aprók lévén, a legkönnyebben kerülhették ki a kincskeresők figyelmét.

Tekintve, hogy az épületmaradványok leírása alkalmával mindazon leletekről, jelesen a falfestmény- és stuccotöredékekről, mozaikdarabokról, kőből

készült építészeti részletekről, a melyek egy és más tekintetben fontosaknak mutatkoztak magukra azon helyiségekre nézve, a hol találtuk, már megemlékeztünk, sőt le is irtuk, azok ismételt felsorolását, úgy hiszem ezúttal méltán mellőzhetjük. A következőkben tehát csakis azon tárgyakat mutatom be, a melyeknek lelhelye, mondhatni közönyös. Azért feleslegesnek is tartom azt mind-egyiknél külön-külön kiemelni. Még csak azt jegyzem meg, hogy csakis azon tárgyakat írom le alább, a melyeknek római eredetéhez nem fér semmi kétség. Azon néhány, természetesen csak a felsőbb rétegekben lelt közép- és újkori tárgy egészen mellékes reánk nézve.

I. ARANY TÁRGYAK.

Ilyen csak egyetlen egy került napfényre. Egészen ép fülbevaló (154. lapon 10. ábra). A horog alsó végéhez forrasztott rekeszbe kékés-zöld üvegpasta van foglalva, az ehhez erősített sodronyon pedig igaz göngy csüng.

II. BRONZ TÁRGYAK.

1. Orvosi műszer, ú. n. kutasz (154. lapon 1. ábra, term. nagyság). Az ízlésesen tagozott kerek nyél egyik vége tojásdad gombba, a másik vékony lemezű kanalcskában végződik. Csak ez az utóbbi csonka.

2. Fűzőtű. (U. o. 2. ábra, term. nagyság). Hegye táján hosszúkás nyílattal, a melybe a fonalat fűzték. Ép darab.

3. Bronz tű. (U. o. 3. ábra, term. nagyság). Hegye le van törve. Fejét kerek gömböcske képezi, alján bevágással.

4. Kis csengetyű. (U. o. 4. ábra, term. nagyság). Csúcsán füle van, belül pedig a nyelv megerősítésére szolgáló kis horog.

5. Nyilván szintén csengetyűnek használt kúpalakú tárgy bronzlemezről. (U. o. 5. ábra, term. nagyság).

6. Két hasonló, de valamivel nagyobb, bronzlemezről készült félgömb. Csúcsaik táján át vannak lyukasztva.

7. Kigyófej tömör bronzból. (U. o. 6. ábra, term. nagyság). Nyilván egy karperecznek vége.

8. Pecséttartó egyik fele. (U. o. 7. ábra, term. nagyság). A neki megfelelő

1.

2.

3.

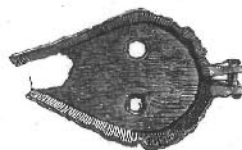
4.

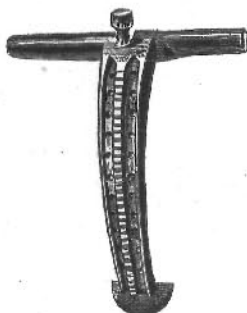
5.

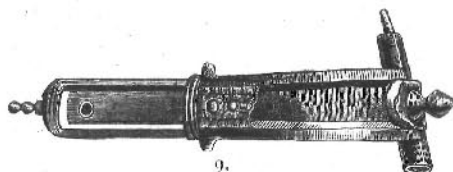
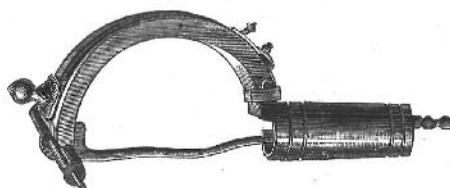
6.

7.

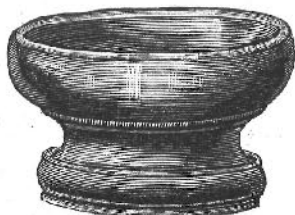
8.

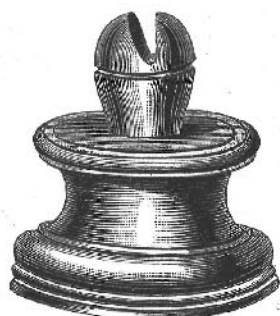
9.

10.

11.

12.

13.

40. Aquincumi fémtárgyak.

alakú másik fél csukló segélyével volt hozzáillesztve. Nagyobb biztonság kedvéért, mind a két fedelet a kerek nyílásokon áthúzott fonállal köthették egymáshoz.

9. Ruhakapocs (fibula) töredéke. (U. o. 8. ábra, term. nagyság). Közönséges T alakú. Lába és a tű hiányzik. Teste félkörű: fölül hosszában két csatornácska fut. Az ezeket elválasztó borda rovátkolt. Maguk a csatornák egyes pontokkal vannak díszítve. Fejét kiugró szeg ékesíti.

10. Egészen ép ruhakapocs. (U. o. 9. ábra, term. nagyság). Alakra hasonlít az előbbihez. Középső, félkörű lapján és lábán a csatorna egykor ezüst lemezzel volt bélelve, melyet aranyozott ezüst gömbök díszítettek. A tű csuklón forog.

11. Ruhakapocs bronzból. Feje csönka. A hiányzó tű valószínűleg spirálisok által volt hozzá erősítve. A mi érdekessé teszi, lába hátra van görbítve, s feje táján karika szorítja testéhez. Fenmaradt része 9 cm. hosszú.

12. Hengerszerű öntött dísztag, csinos tagozással. (U. o. 11. ábra, $\frac{2}{3}$ nagyság). Valószínűleg valamely kerek farúd végének díszítésére szolgált.

13. Hasonló rendeltetésű dísztag. (U. o. 12. ábra, term. nagyság).

14. Két vasszegnek egészen azonos bronzfejei, a minőkkel az ajtókat szokták kivenni. Maga a vasszeg letörött. (Az egyiket u. o. a 13. ábra alatt mutatjuk be term. nagyságban).

15. Két, egymáshoz hasonló bronzszeg. Fejüket koronglemez képezi, melynek átmérője: 27 mm.

16. Bronzszeg, fején félgömb. Hossza: 4 cm.

17. Szíjvég bronzból. Egyik vége szívalakú, a másik négyszögű lemez, a mely át van törve. Rövid pálczatag köti a kettőt össze. Egész hossza: 4 cm.

18. Hasonló szíjvég része.

19. Két bronzkarika. Átmérőjük: $1\frac{1}{2}$ cm.

20. Bronzkarika. Egyik felében a sodrony 5 mm. széles lemezzé tágul. Az átmérő: 13 mm.

21. Bizonytalan rendeltetésű bronzrudacska. Valamely mechanikai szerszám része lehetett. Mindkét végén egy-egy kerek lyuk van. Az egyikben kis karika csüng. Hossza: 10 cm.

22. Két, vékony bronzlemezből készült lapos csésze-töredék. Tán egy, mindenesetre finomabb mérleg serpenyői voltak. Átmérőjük körülbelül 4 cm.

23. Kerek bronz lemez, egy helyütt át van lyukasztva. Minden bizonynyal valamely falaphoz lehetett szegezve. Az átmérő $6\frac{1}{2}$ cm.

24. Bronzlemez töredéke, hasonló rendeltetésű, mint az előbbi. Szintén

át van lyukasztva, s a lyukban benne van még a szeg, a mely oda erősítette alapjához.

25. Szívalakú levél szárástól. Hossza : 5 cm.

III. VASTÁRGYAK.

1. U. n. *stilus*, a melylyel a rómaiak viaszlapokra szoktak írni 41. ábra $\frac{2}{3}$ nagyság). Egyik vége hegyes volt. Ezzel karczolták a betűket a fatábla

41. Római stilus.

viaszrétegébe. A másik lapát forma, hogy a már tele írt viaszt vele újra elsimíthassák.

2. Öt fogú gereblye. A 21 cm. hosszú keresztvas, melyből a fogak kiindulnak, közepe táján a fanyél beillesztésére át van lyukasztva. A fogak egyenként 18 cm. hosszúak. Csupán egyik foga van kitörve.

3. Vaskarika, átm. 6 cm.

4. Vaskarika, átm. $5\frac{1}{2}$ cm.

5. Vaskarika, átm. $3\frac{1}{2}$ cm,

6. Két vaskarika nyúlványokkal, a melyek segélyével gerendához vagy deszkalaphoz erősíthették. Átmérőjük $3\frac{1}{2}$ cm.; hosszuk pedig a nyúlványokkal $8\frac{1}{2}$ cm.

7. Vaspánt, mindkét végén átlukasztva. Hossza : 15 cm.

8. Két vasfogas. A merőleges falhoz szeggel erősítették oda, miért is felső, lemezbe szélesedő végüket átlukasztották.

9. Vashorog. Felső végén a sodrony kis karikába csavarodik. Hossza : $9\frac{1}{2}$ cm.

10. Kovácsolt vaslemez darabja : 3 mm. vastag. Hossza : 13 cm., szélessége pedig 10 cm.

11. Hengeralakú vascső oldala. Átmérője 5 cm. lehetett.

12. Számos vasszeg; olyanok, a minők a mieink. Lapos fejjel. Hosszuk : 15-17 cm. A legtöbb el van törve.

13. Nyolcz vasszeg; abban különböznek az előbbiektől, hogy fejüket keresztbe fektetett pálczatag képezi. Valamennyien 8 cm. hosszúak. Több, mint valószínű, hogy ezekkel erősítették oda a lapos fedélcserpeket a gerendázat léceihez.

14. Vastör. Pengéje hosszúkás háromszögű, 22 cm. hosszú. Tüskéje, mely fa vagy csontfogantyúba volt eresztve, 6 cm. hosszú.

15. Összevissza kúszált vassodrony.

IV. ÓLOMTÁRGYAK.

1. Négyzögű ólomlemez. Hossza: $7\frac{1}{2}$ cm., szélessége 7 cm., vastagsága 8 cm. Egyik lapjába kereszt van karczolva.

2. Kerek ólomlemez, közepén átfúrva. Átmérője 8 cm. Vastagsága körülbelül olyan, mint az előbbié.

3. Ólomszalag töredéke; szélein vasszegek vannak átütve. Hossza. 8 cm., szélessége $3\frac{1}{2}$ cm.

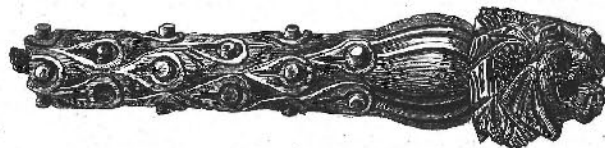
4. Vékony ólomlemezke, több rétre hajtva.

5. Ólomgyűrű; a karikának négy élű átmetszete van, elől $2\frac{1}{2}$ cm. hosszú pecsétlője egyenes vonalú. Az egésznek átmérője: 2 cm.

6. Hét darab ólomrög.

V. CSONTTÁRGYAK.

1. Kés vagy villa fogantyúja (42. ábra, term. nagyság). Maga a vasszerszám, melynek tüskéje belé volt foglalva, letörött; csupán a tüske némi maradványa

42. Csontfogantyú.

látszik ki. A fogantyú csontból készült, csinos faragással. A nyél rügyező fagaly-lyat ábrázol, végét oroszlánfej díszíti.

2. Sótartó fedele. Kerek csontlemez, felső lapján esztergályon készült körkörös díszítésekkel. Átmérője: 3 cm.

3. Kerek csontlemez. Mindkét lapja síma, középpontján át van fúrva. Ú. n: *calculus*, játszó bárcza, melyet fonáiszálra felfűzhettek. Átmérője; 19 mm. Vastagsága: 2 mm.

4. Két csonttű. Felső végük fenyődoboz forma gombban végződik. Hegyük letörött. A megmaradt részek hossza: 9—10 cm.

5. Tizenöt darab csonttű: részben épek, részben csonkák. Fejüket kerek vagy tojásdad alakú gömböcske díszíti.

6. Fűzőtű töredéke. Feje csonka, a fonal befűzésére szolgáló lyuknak csak kis része van meg.

VI. ÜVEGTÁRGYAK.

1. Ruhakapocs korongja. (Lásd a színnyomatú mellékleten az 5. ábrát). A tű és a láb, a melybe az előbbit zárták, le vannak törve. A 28 mm. átmérőjű fémkorong felső lapja sajátos zománczsal, az ú. n. millefiorival van díszítve. A külső, kékes zöld üvegöntvényből álló szél és az ugyanolyan koncentrikus körökből képzett központ közti mezőt keskeny fekete vonal két körsávra osztja. A külső tíz négyszögű s ugyanannyi, az előbbiekkal váltakozó trapez idomú

43. Üvegkéz.

síkot mutat; az előbbieken a fehér üvegczövekek-ből mozaikszerűen összerakott sorokat egy-egy ve-jők párhuzamosan fektetett kék üvegpálczika sza-kítja meg. A trapezidomú közök zöldes fekete ala-pon piros és világos zöld színű czövekekből formált rózsákat tüntetnek fel, úgy hogy ezen körsáv azon benyomást teszi a szemlélőre, mintha a római ötvös fehér és kék színű szalaggal átfont rózsakoszorút akart volna ábrázolni. A mi a belső körsávot illeti, az öt négyszögű sík, melyeket ugyanannyi piszkos zöld színű trapez vált föl, egyes világos és sötét-zöld színű czövekekből képzett sakktábla mintával van díszítve.

Ezen ékítményeket úgy állították elő, hogy a különböző ábrázolatokat — minők a rozetta, sakktábla — filigran üvegből formálták, s a belőle hasított átmetszeteket a fémlapra fölrakott olvasztó anyagba nyomkodták, még mielőtt az egészet a kemenczébe tették volna.

2. Fogadalmi kéz kékes fekete üvegpastából (43. ábra).

3. Ugyanoly színű üvegből készült gyűrű; ovalis pecsétlője síma (44. ábra).

4. Czipó alakú számító bárcza (ú. n. *calculus*), hasonló színű üvegöntvény-ből. Átmérője $2\frac{1}{2}$ cm.

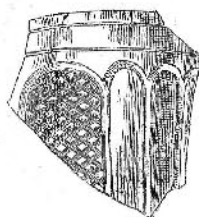
44. Üveggyűrű.

5. Lapos félgömbidomú csészének oldala kívül körded és egyenes vonalú csiszolt ékítésekkel (45. ábra 1.).

6. Egyenes falú üveg csésze töredéke. Felületén ablakszerű bevágásokkal, melyek közül az egyik mintha rácszal volna berakva (45. ábra 2.).

1.

2.

45. Üvegedények töredékei.

7. Hasonló üvegcsésze vékony oldalfala, vízszintesen bemetszett szalagokkal ékítve.

8. Vékony falú, fehér üvegpalczk nyakrésze. Felső nyilatának átmérője : 4 cm.

9. Kenőcsös üvegcsék nyakából két, $1\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű perem és négy nyakrészlet.

10. Három peremdarab nagyobb üvegcsészekből.

11. Nagyobb üvegedény füle. Hossza : $8\frac{1}{2}$ cm.

12. Nagyobb zöldes üvegpalczk pereme fogantyújával.

13. Kisebb üvegedény fogantyúja.

14. Fehér, vékony falú üvegedények oldaltöredékei 11 darab.

15. Hat fenékrészlet ugyanoly üvegedényekből.

16. Négy, zöldszínű, vastagfalú üvegdarab. Nagyobb edények töredékei.

17. Közepes nagyságú, kerek aljú, zöldes üvegedényeknek három, talpas feneke.

18. Kilencz öntött üvegtábla-töredék.

VII. KERAMIKUS TÁRGYAK.

1. Megszámlálhatatlan a mennyisége a sima falú ú. n. *terrasigillata*-edények töredékeinek. Bár többé-kevésbbé igénytelen darabok, mégis fogalmat nyújthatnak azon formagazdagságról, a mely a római agyagművesnek (*figulus*) rendelkezésére állott. Nincs két töredék, a melyek két teljesen azonos alakú edényre utalnának. Képviselve van a finomabb edények minden faja, a lapos tányér, az öblös tál, a legkülönbözőbb csészeformák. Mily kár, hogy innen egyetlen ily edény sem maradt épen napjainkra. A mi továbbá a mai kor embere előtt e töredéket még érdekessé teszi, az sajátos technikájuk. A leggondosabban iszapolt agyagból készültek, jól vannak égetve s egy sajátos koralvörös mázzal bevonva, a minőt a mai kor nem ismer. Ezek foglalták el a római háztartásban azt a helyet, a melyet korunkban a porcellán. A legtökéletesebb ily agyagedények tudvalevőleg Olaszországban, Arretiumban (a mai Arrezzo) készültek, s innen kereskedés útján a tegtávolabbi provinciákba is eljutottak. Kétségkívül a mi töredékeink legnagyobb része is ily arretiumi készítmény; a hazai utánzatokat hamar elárulja gyarlóságuk. Olykor a gyáros vagy agyagműves bélyege is nyújthat e részben útmutatást. Ezért fontosak ezen *terrasigillata*-bélyegek.* Síma falú edénytöredékeink egyik-másik darabján a következő bélyegek fordulnak elő:

2. Nagyobb méretű öblös tál fenekén, belül:

F

(.) a f(ecit):

3. Öblös csésze alján, belül

MANDI

of(ficina) (A)mandi. Aquincum edényein nem ismeretlen név. (V. ö. Torma, id. m. II. közl. Aquincum, 2.)

4. Kisebb csésze feneke, belül

C·A·DO/

5. Nagyobb csésze, vagy tál fenekén, belül

C/

6. Kis csésze alján, belül

* V. ö. Torma Károly, Római cserépedény bélyegek és karczolatok, 2 közleményben jelent meg az Arch. Ért. II. és III. kötetében. Sajnos, hogy a befejező 3. közlemény elmaradt. Torma úr e dolgozatában a n. múzeum gyűjteményeiben őrzött ily bélyegeken kívül, az összes 1883 év végeig lelt aquincumiak sorozatát is adja, számszerint 130-at.

CAVPINM

Campini m(anu).

7. Nagy csésze fenekén, belül

COM/

Comu(nis).

8. Kisebb csésze fenekén, belül

DOCCALI

Docali (officina vagy manu).

9. Kis csészike alján, belül

PATER/

Pater(ni manu). (V. ö. Torma, id. m. II. Aquincum, 29.)

10. Nagyobb csésze fenekén, kívül néhány karczolatvonal, belül

SAN/

Talán San(tiani).

11. Középnagyságú csésze fenekén, belül

SVOBNIM

Suobni m(anu).

12. Sárga-vörös mázú kisebb csésze alján, belül (nyilván hazai gyártmány):

Severi (retrograd).

13. Kisebb méretű csésze fenekén, belül

TITI/

Titi(i) vagy Titt(ii).

14. Kis csésze alján, belül

TRIVPI·M

Triupi m(anu).

15. Nagyobb öblös csésze fenekén, belül

VIC/

Vict(or) vagy vict(orinus).

16. Nagyobb tál vagy csésze fenekén, belül

URSINVS FEC

Ursinus fec(it).

17. Nagy, vastag falú tál alján, belül

ALISCARAT

(. . .)alis, Carat(us)

46. Figurális edénytöredékek.

18. Sárga agyagú edény fenekén, még a nedves anyagba éles eszközzel karcoltatott be.

• F •
VARET

Aurel(ius) f(ecit). (Retrograd).

24. Száznál több figurális díszítésű edénytöredék. A terra sigillata név tulajdonképpen csak ezek megjelölésénél van helyén. Az edények külső felületén kidomborodó ábrákat nevezte a római sigillumoknak. Leginkább a nagyobb méretű, öblös tálforma edényeken találkozunk velük. A díszítő módor egészen sablonszerű. A perem alatt rendszeren ott látjuk a tojás füzért, az edény alsó része több mezőre van osztva, a melyeket vagy egyes medaillonszerűleg foglalt alakok vagy pedig egész jelenetek töltenek ki. A különböző ékítményeket faminták segítségével állították elő.

Ép edény tudvalevőleg a legritkább Aquincum romjai között. A legutóbbi két évi ásások folyamán nem került egyetlen egy sem elő. Csupa töredék. A jelentékenyebb darabok rajzait a 162. lapon közöljük. Az előállítások a következők: Lovas, jobbjában dárdával (1.), repülő Amor koszorú közepén (2.), sas, kiterjesztett szárnyakkal (3), Orpheus ülve, kezében lanttal (4.), Silvanus herma (5.), Gladiator, jobbjában kihúzott kard (6.), és fák között szaladó nyúl (7. és 8.).

25. Figurális terra sigillata töredék (47. ábra). A tojásfüzér alatt nyúlak, szarvasok és tigris képeit látjuk. Egy kiemelkedő mondatszalagon pedig a gyáros neve (incus) olvasható:

COMITIALIII

47. Figurális edény töredéke a fazekas bélyegével.

26. Két teljesen ép agyagmécses. Egylángúak, formájuk közönséges. Sárga-vörös mázzal van külsejük bevonva, egyéb díszítményök nincs.

27. Egylángú agyagmécses; olyan, mint az előbbiek. Fenekén ott van a gyáros neve:

VIBIAN
Vibian(us).

28. Hasonló agyagmécse, alján

IZZARI

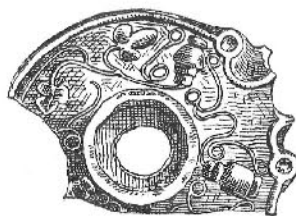
(L.) Nari. (L. Torma, II. 214—227.).

29. Két, ugyanolyan agyagmécsecs fenéktöredékei.

Az egyiken: F

a másikon: C

30. Diszített agyagmécse felső lapja. (L. 48. ábrát). A beöntő nyílás körül virágvázákból fakadó indák futnak körben.

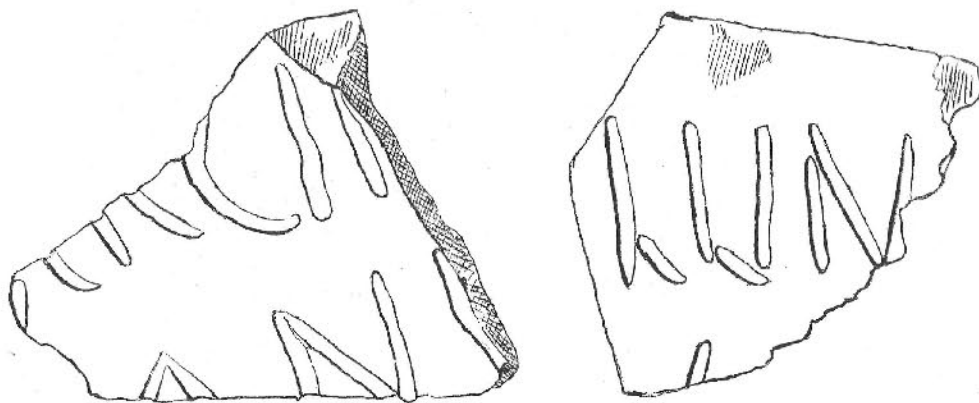
48. Diszített mécses felső lapja.

31. Agyagmécse felső lapja, melynek nyílását koszorú fogja körül.

32. Húsz darab cseréptöredék, sárgás mázú korsók, tálak, tányérok, csészék darabjai. Semmi dísz nincs rajtuk.

33. Graphitszürke agyagedényekből 12 töredék. Leginkább a konyhaszükségletekhez tartozó fazekak, bögrék stb. (*opus doliare*) részeit képezték.

34. Két téglatöredék, a következő karczolatokkal:

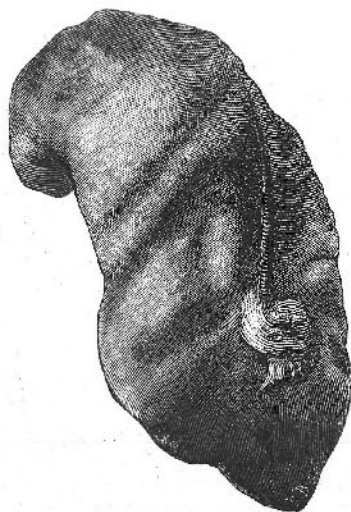

VIII. KÖTÁRGYAK.

1. Középnagyságú szobornak 23 cm. széles és 15 cm. magas basisa. Nagy szemcséjű mészkőből készült, melyet az idő vasfoga egészen korhadttá tett. Innen van, hogy sem a talapzaton állott alakból még fenmaradt lábak maradványai, még kevésbbé a basis mellső lapján a keretbe foglalt felirat betűi már többé tisztán ki nem vehetők. A mit kibetűzhettem, az a következő:

SIVIR
POMPII
MOCOS

2. Satyrtorso. Magassága 22 cm. Fehér márványból van. A fej, lábak és karok hiányzanak. (L. a mellékelt 49. ábrát). Hogy Satyrral van dolgunk két-

49. Satyrtorso.

50. Biscellium lába.

ségtelenül teszi a hátán farka. Minden csonkasága daczára azonban több, mint valószínű, hogy nem volt önálló szobrocska, hanem valamely csoportozathoz tartozott. Balvállának előrehajlása, nemkülönben a hátán megfeszült bőrfelület úgy tüntetik fel, mintha valami actiót végezne, melyhez az erőnek nagy

megfeszítése volt szükséges. Mi volt ezen cselekvés, azt természetesen bajos volna megmondani.

3. Nyilván biselliumnak (pad) egyik lába. Magassága 48 cm., szélessége 38 cm. és vastagsága 12 cm. Mellső, keskeny lapja oroszlánt ábrázol. (L. a 50. ábrát). Megfelelőbb ékítményt e célra gondolni sem lehet, s csakugyan a római izlés nem tévedt helytelen útra, midőn szék- és asztallábak díszítésére előszeretettel választotta élő lények, különösen állatok lábait.

3. Valószínűleg szintén egy bisellium lába. Elől az ékítmény egyszerű csepforma kidudorodás. Magassága 50 cm., szélessége 40 cm., vastagsága pedig 18 cm.

5. Kőlap, melynek egyik keskeny oldalába e szám van bemetszve: XV

6. Lapos mozsártörök három darabja.

IX. ÉRMEK.

1. A mithraeumban talált éremlelet. 80 db. kis rézpénz a Kr. u. iv. század második feléből.

II. Constantius. 1 db. AV. D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG. Diademás mellképe jobbra. Rev. FEL. TEMP. REPARATIO. Ellenfelét leszűrő katona. A szelvény olvashatatlan. (Coh. vi. 223.)

6 db. AV. u. a. RCV. SPES REIPVBLICE. Constantius katonai öltönyben áll, jándzsá és éggömb a kezében. Az egyes szelvények jegyei: $\frac{1}{ASISC}$ (1 db.), $\frac{1}{SMTSB}$ (1 db.), $\frac{1}{SMTSA}$ (1 db.), $\frac{1}{S\Delta}$ (1 db.), $\frac{S1}{1}$ (1 db.), egyé pedig meg nem határozható. (Coh. vi. 265.)

Julianus. 1 db. AV. D. N. IVLIANVS NOB. C. Mellképe jobbra. Rev. FEL. TEMP. REPARATIO. Ellenfelét leszűrő katona. A szelvényben: $\frac{M1}{SIS}$. (Coh. vi. 61.)

2 db. AV. u. a. RCV. SPES REIPVBLICE. Julianus katonai öltönyben, lándzsával és éggömbbel. Az egyiknek szelvényében; $\frac{1}{\Delta SISV}$ (Coh. vi. 76.)

I. Valentinianus. 12 db. AV. D. N. VALENTINIANVS P. F. AVG. Diademás mellképe. Rev. GLORIA ROMANORVM. Valentinianus egy térdére roskadt foglyot nyom le a földre. A szelvényekben: $\frac{1}{BSISC}$ (1 db.), $\frac{1D}{*BSISC}$ (1 db.), $\frac{1F}{DTSISC}$ (1 db.), $\frac{1A}{DTSISC}$ (4 db.), $\frac{1D}{*V SISC}$ (1 db.), $\frac{1D}{*PS...}$ (1 db.), $\frac{1A}{F...}$ (1 db.), $\frac{1A}{...}$ (2 db.), (Coh. vi. 50.).

20 db. AV. u. a. RCV. SECVRITAS REIPVBLICAE. Victoria koszorúval és

pálmával. A szelvények jegyei: $\frac{D I}{*ASISC}$ (1 db.), $\frac{R I M}{FSISC}$ (1 db.), $\frac{D I S}{\triangle SISC}$ (1 db.), $\frac{F I S}{\triangle SISC}$ (1 db.), $\frac{A I}{D \triangle SISC}$ (1 db.), $\frac{I}{*SM \dots}$ (1 db.), $\frac{I}{SECUNDA}$ (1 db.), egyé pedig el nem olvasható. (Coh. VI. 55.)

Valens. 10 db. Av. D. N. VALENS P. F. AVG. Diademás fővel. Rev. GLORIA ROMANORVM. Valens katonai öltönyben foglyot hurczol, baljában a labarum.

A szelvényekben: $\frac{I}{BSIS \dots}$ (1 db.), $\frac{I}{DBSISC}$ (1 db.), $\frac{I A}{DBSISC}$ (1 db.), $\frac{I D}{*FSISC}$ (1 db.), $\frac{I B}{SMAQP}$ (1 db.), $\frac{I}{*SMAQS}$ (1 db.), $\frac{I}{TES I}$ (2 db.), $\frac{I}{TES I}$ (1 db.), $\frac{I Q}{\dots}$ (1 db.). (Coh. VI. 64.)

19 db. u. a. Rev. SECVRITAS REIPVBLICAE. Victoria pálmával és koronával. A szelvényekben; $\frac{P I M}{ASISC}$ (4 db.), $\frac{D I S}{ASISC}$ (1 db.), $\frac{R I M}{ASISC}$ (1 db.), $\frac{D I S}{BSISC}$ (1 db.), $\frac{I}{SMAQP}$ (1 db.), $\frac{B I}{SMAQP}$ (1 db.), $\frac{I}{R. SECVN}$ (1 db.), $\frac{I}{SM. \dots}$ (1 db.), $\frac{I}{TES \dots}$ (1 db.), $\frac{I Q}{\dots}$ (1 db.), kettőé meg nem állapítható. (Coh. VI. 72.)

Gratianus. 4 db. Av. D. N. GRATIANVS P. F. AVG. Diademás mellképe. Rev. GLORIA ROMANORVM. Gratianus hadi öltönyben foglyot hurczol maga után, baljában a labarum. A szelvényekben: $\frac{I D}{*BSISC}$ (1 db.), $\frac{S I D}{FSISC}$ (3 db.). (Coh. VI. 55.)

2 db. Av. u. a. Rev. SECVRITAS REIPVBLICAE. Victoria pálmával és koronával. A szelvények jegyei el nem olvashatók. (Coh. VI. 55.)

11 db. épenséggel meg nem határozható; oly kopottak.

2. A nagyobb lakótelep oszlopos termében előkerült éremlelet. 16 db. ezüst denár.

Elagabalus. 1 db. Av. IMP. ANTONINVS PIVS AVG. Babérkoszorús feje jobbra. Rev. ABVNDANTIA AVG. A Bőség istennője. (Coh. III. 1.)

Gordianus. 1 db. Av. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. FORT. REDVX. Fortuna a bőségszarúval és kormánylapáttal. (Coh. IV. 39.)

1 db. Av. u. a. Rev. ORIENS AVG. A nap az éggömbbel kezében. (Coh. IV. 69.)

1 db. Av. u. a. Rev. PROVID. AVG. Providentia. (Coh. IV. 125.)

Id. Philippus. 1 db. Av. IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Sugárkoronás feje jobbra. Rev. PAX AETERN. A Béke olajággal és kormánypálczával. (Coh. IV. 42.)

2 db. Av. u. a. Rev. ROMAE AETERNAE. Róma ülve Victoriával és kormánybottal a kezében. (Coh. IV. 73.)

Otacia. 1 db. Av. OTACIL. SEVERA AVG. Diademás mellképe. Rev. CONCORDIA AVGG. Ülő Concordia. (Coh. IV. 6.)

Trebonianus Gallus. 1 db. AV. IMP. CAE. C. VIB. TREB. GALLVS AVG. Sugárkoronás fejjel. Rev. ANNONA AVGG. Abundantia. (Coh. IV. 12.)

1 db. AV. u. a. Rev. FELICITAS PVBLICA. Felicitas caduceus-szal és bőség-szaruval. (Coh. IV. 22.)

1 db. AV. u. a. Rev. IVNO MARTIALIS. Ülő Juno. (Coh. IV. 27.)

1 db. AV. u. a. Rev. PIETAS AVGC. Pietas. (Coh. IV. 45.)

Id. Valerianus. 1 db. AV. IMP. C. P. LIC. VALERIANVS AVG. Sugárkoronás fej. Rev. APOLINI PROPVG. Apollo, a mint felhúzza az íjját. (Coh. IV. 21.)

1 db. AV. IMP. C. P. LIC. VALERIANVS P. F. AVG. Feje sugárkoronával. Rev. VICTORIA AVGG. Victoria koronával és pálmaággal. (Coh. IV. 143.)

Salonina. 2 db. AV. CORN. SOLONINA AVG. Diademás fővel. Rev. VENERI GENETRICII. Venus. (Coh. IV. 73.)

3. A bemutatott épületek között egyenként lelt érmek sorozata.

Vespasianus. 2 db. középnagyságú bronz. AV. VESPASIAN. . . COS. . . Babérkoszorús fő jobbra. Rev. FIDES S. C. Két egymásba kulcsolt kéz caduceust és két gabonaszálat tart.

Trajanus. 1 db. nagy br. AV. IMP. CAES. NERVAE TRAIANO AVG. GER. DAC. P. M. TR. P. COS. V. P. P. Feje babérkoszorúval. Rev. S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI S. C. Trajanus jobbra száguld, ellenséget tiporva. (Coh. II. 467.)

Hadrianus. 1 db. köz. br. AV. HADRIANVS Fején babérkoszorúval. Rev. VS AVGVSTI S. C. Álló nő.

1 db. köz. br. Kopott. Csak a fej vehető ki.

Antoninus Pius. 1 db. nagy br. AV. ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. COS. III. Fején babérkoszorú. Rev. FELICITAS AVG. S. C. Felicitas állva. (Coh. II. 584.)

2 db. nagy br. Széleik egészen kopottak. A császár feje s a hátlap ülő alakjai azonban világosak.

1 db. köz. br. Egyedül a fej s a hátlapon ábrázolt álló nő látható.

Marcus Aurelius. 1 db. köz. br. AV. M. ANTONINVS AVG. TR. P. XXVIII. Fején sugárkoronával. Rev. IMP. VI. COS. III. S. C. Ülő Jupiter, Victoriával és kormánypálczával kezében. (Coh. II. 510.)

1 db. köz. br. A köriratok lekoptak. Az előlapon a császárnak gyönyörűen fentartott fejét, a hátlapon pedig a trónuson ülő Jupitert látjuk.

Commodus. 1 db. köz. br. AV. L. AVREL. COMMODVS AVG. TR. P. III. Sugárkoronás fő. Rev. LIBERTAS AVG. IMP. II. COS. P. P. S. C. Libertas. (Coh. IV. 599.)

Septimius Severus. 1 db. ezüst. AV. SEVERVS PIVS AVG. Fején babérkoszorú. Rev. ADVENT. AVGG. Sept. Severus lovon, előtte katona. (Coh. III. 6.)

1 db. ezüst. AV. SEVERVS AVG. PART. MAX. Babérkoszorús fővel. Rev. P. M. TR. P. VIII. COS. II. P. P. Victoria. (Coh. III. 280.)

1 db. ezüst. Kopott. Csak a fej vehető ki.

Geta. 1 db. köz. br. AV. GETA CAES. PONTIF. COS. Szakáltalan mellképe. Rev. FELICITAS Caracalla, Severus és Geta állványon ülnek, előttük katona. (V. ö. Coh. III. 133.)

Alexander Severus. 1 db. nagy br. AV. IMP. SEV. ALEXAND. AVG. Babérkoszorús mellképe Rev. P. M. TR. P. VIII. COS. III. P. P. S. C. Mars. (Coh. IV. 363.)

1 db. Kis br. AV. IMP. . . . SEV. ALEXAND. AVG. Mellképe babérkoszorúval. Rev. AEQVITAS AVG. Aequitas mérleggel és bőségszaruval. (V. ö. Coh. IV. 465.)

1 db. köz. br. Nicaea. Kopott.

Julia Mamea. 1 db. kis br. AV. IVLIA MAMEA AVG. Diademás fő. Rev. VENVS GENETRIX. Venus. (Goh. IV. 78.)

Gordianus. 1 db. ezüst. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Sugárkoronás mellképe. Rev. FORTVNA REDVX. Ülő Fortuna. (Coh. IV. 40.)

1 db. ezüst. AV. IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Mellképe sugárkoronával, Rev. ORIENS AVG. Sol. (Coh. IV. 69.)

1 db. nagy br. AV. IMP. CAES. M. ANT. GORDIANVS AVG. Fején babérkoszorú. Rev. P. M. S. GOL. VIM. AN. 1 Bika és oroszlán között álló nő. (Coh. 2. kiad. V. 412.)

1 db. nagy br. AV. U. A. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. III. Ugyanazon előállítással. (Coh. 2. kiad. V. 418.)

1 db. köz. br. Viminacium. Kopott.

Id. Philippus. 1 db. ezüst. AV. IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Fején sugárkorona. Rev. AETERNITAS AVGG. Elephanton ülő ember. (V. ö. Coh. IV. 11.)

1 db. ezüst. AV. IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Sugárkoronás fő. Rev. SECVRIT. ORBIS. Securitas. (Coh. IV. 97.)

1 db. nagy br. AV. IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Fején babérkoszorú. Rev. P. M. S. COL. VIM. AN. VIII. Oroszlán és bika között álló nő. (Coh. 2. kiad. V. 271.)

Trebonianus Gallus. 1 db. ezüst. AV. IMP. CAE. C. VIB. TREB. GALLVS AVG. Sugárkoronás fő Rev. FELICITAS PVBLICA. Oszlopra támaszkodó Felicitas. (Coh. IV. 24.)

1 db. ezüst. AV. IMP. C. C. VIB. TREB. GALLVS AVG. Sugárkoronás fő. Rev. MARTI PACIFERO. Mars, egyik kezében lándzsa, a másikban olajág. (Coh. IV. 40.)

Gallienus. 1 db. ezüst. AV. IMP. GALLIENVS P. F. AVG. G. M. Sugárkoronás fejfel. Rev. VICTORIA G. M. Victoria, lábainái fogoly. (Coh. IV. 627.)

Julia Paula. 1 db. ezüst. AV. IVLIA PAVLA. Mellkép. Rev. VENVS GENETRIX. Venus. (Coh. IV. 9.)

Nagy Constantinus. 1 db. kis br. Av. VRBS ROMA. Róma sisakosan. Rev. Nőstényfarkas, szoptatva Romulust és Remust. A szelvényben: $\frac{1}{SMHE}$ (Coh. VI. 13.)

I. Constans. 1 db. kis br. Av. CONSTANS P. F. AVG. Diademás mellképe. Rev. VICTORIAE D. D. AVCG. Q. NN. Két Victoria egymással szembe jő. (Coh. VI. 160.)

II. Constantius. 1 db. köz. br. Av. D. N. CONSTANTIVS P. F. AVG. Diademás mellkép. Rev. CONCORDIA MILITVM. Constantius állva, mindegyik kezében a labarum. A szelvényben: $\frac{1}{FSISC}$ (Coh. VI. 209.)

1 db. kis br. Av. u. a. Rev. FEL. TEMP. REPARATIO. Katona ellenfelét leszúrva. (Coh. VI. 223.)

I. Valentinianus. 1 db. kis br. Av. D. N. VALENTINIANVS P. F. AVC. Diademás fő. Rev. GLORIA ROMANORVM. Valentinianus, a mint egyik kezével egy foglyot nyom le a földhöz, másik keze a labarumot tartja. (Coh. VI. 150.)

Meg nem határozható 5 nagy, 2 köz. és 6 kis bronzérem.

Aquineumi falfestmények (Fél nagyság.)

